

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHAMMED HÜSEYİN ZEHEBÎ ve MUHAMMED
HÂDÎ MARİFE’NİN et-TEFSÎR ve’l-MÜFESSİRÛN ADLI
ESERLERİNDE MÜFESSİRLERE ve TEFİR
KİTAPLARINA BAKIŞLARI

Musa ÖZTÜRK

Danışman
Prof. Dr. Muammer ERBAŞ

İZMİR — 2021

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Muhammed Hüseyin Zehebî ve Muhammed Hâdi Marife’nin et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn Adlı Eserlerinde Müfessirlere ve Tefsir Kitaplarına Bakışları” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../2021

Musa ÖZTÜRK

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Muhammed Hüseyin Zehebî ve Muhammed Hâdi Marife'nin et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn Adlı Eserlerinde Müfessirlere ve Tefsir Kitaplarına Bakışları

Musa ÖZTÜRK

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tefsir Programı

Bu çalışmada Muhammed Hüseyin Zehebî ve Muhammed Hâdi Marife'nin, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn adlı eserlerinde müfessirlere ve tefsir kitaplarına bakış açıları incelenmektedir.

Bu çalışmanın amacı; farklı mezheplere mensup iki müellifin aynı konu hakkındaki görüşlerini ortaya koymak ve bu görüşleri objektif bir şekilde yorumlamaktır.

Çalışmamız, giriş bölümünün yanı sıra dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, yöntemi ve kaynakları ele alınmıştır.

Birinci bölümde Zehebî ve Marife'nin hayatları, hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca müelliflerin et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn adlı eserleri genel hatlarıyla tanıtılmıştır.

İkinci bölümde, müelliflerin rivayet tefsirine ve müfessirlere bakışı incelenmiştir. Müelliflerin tefsir açısından Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbi'ûn dönemine bakışları üzerinde durulmuş, sahâbe ve tâbi'ûn döneminde tefsir sahasında ön plana çıkan kimseler, müelliflerin penceresinden tanıtılmıştır. Rivayet tarzında telif edilmiş tefsir ve müfessirlere yönelik müelliflerin değerlendirmeleri aktarılmış ve bu değerlendirmeler tarafımızdan yorumlanmıştır.

Üçüncü bölümde, müelliflerin dirayet tefsirlerine ve müfessirlerine bakışları incelenip her iki müellifin değerlendirmeleri tarafımızdan yorumlanmıştır.

Dördüncü bölümde de müelliflerin işâri tefsir ve müfessirlere bakışları incelenip her iki müellifin değerlendirmeleri tarafımızdan yorumlanmıştır.

Sonuç kısmında ise, çalışmanın tamamından elde edilen verilere yönelik değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Bu çalışmada, müelliflerin farklı bakış açılarına sahip olmalarının sebepleri tespit edilmiş ve bu doğrultuda karşılaşılan problemlere çözümler üretilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zehebî, Marife, Tefsirler, Müfessirler.

ABSTRACT

Master's Thesis

Muhammad Husayn Dhahabi and Muhammed Hadi Marifat's Views of The Mufassirs and Tafsir Books in Their Work Called “at-Tafsir wal-Mufasssirun”

Musa ÖZTÜRK

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Basic Islamic Sciences

Tafsir Program

In this study, Muhammad Husayn Dhahabi and Muhammed Hadi Marifat's views of the mufassirs and tafsir books, in their work called at-Tafsir wal-Mufasssirun, are examined.

The aim of this study is to present the views of two authors from different madhhab on the same subject and to interpret these views objectively.

The study consists of four sections besides the introduction. In the introduction part, the subject, aim of the study, method of the study and the sources are presented.

In the first chapter, information was given about the lives, teachers, students and works of Dhahabi and Marifat. In addition, the works of the authors' named at-Tafsir wal-Mufasssirun were introduced in general terms.

In the second chapter, the authors' view of the tafsir bi al-riwayah and its mufassirs was examined. From the point of tafsir, authors' view of the Prophet, companions of the Prophet (Sahabah) and the Tabi'un period was focused and the prominent people, in the field of Tafsir in the period of Sahabah and the Tabi'un, were introduced from the perspective of the authors. The evaluations of the authors for tafsir and mufassirs, which were compiled Riwayah style, were given and these evaluations were interpreted by us.

In the third chapter, the authors' view of the tafsir bi al-dirayah and its mufassirs was examined and the evaluations of both authors were interpreted by us.

In the fourth chapter, the authors' view of the tafsir bi-l-ishara and its mufasssirs was examined and the evaluations of both authors were interpreted by us.

In the conclusion chapter, evaluations were made for the data obtained from the whole study.

In this study, the reasons for the authors to have different perspectives were determined and solutions were found to the problems encountered in this direction.

Keywords: Dhahabi, Marifat, Tafsirs, Mufasssirs.

**MUHAMMED HÜSEYİN ZEHEBÎ ve MUHAMMED HÂDÎ MARİFE’NİN et-
TEFSÎR ve’l-MÜFESSİRÛN ADLI ESERLERİNDE MÜFESSİRLERE ve
TEFSİR KİTAPLARINA BAKIŞLARI**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ	xiii
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

**MUHAMMED HÜSEYİN ZEHEBÎ VE MUHAMMED HÂDÎ MARİFE’NİN
İLMÎ ŞAHSİYETLERİ VE ESERLERİ**

1.1. MÜELLİFLERİN HAYATLARI VE İLMÎ ŞAHSİYETLERİ	3
1.1.1. Muhammed Hüseyin Zehebî	3
1.1.1.1 Hayatı	3
1.1.1.2. Hocaları	4
1.1.1.3. Talebeleri	5
1.1.1.4. Eserleri	5
1.1.2. Muhammed Hâdi Marife	7
1.1.2.1 Hayatı	7
1.1.2.2. Hocaları	8
1.1.2.3. Talebeleri	9
1.1.2.4. Eserleri	9

1.2. MÜELLİFLERİN “ET-TEFSİR VE’L-MÜFESSİRÛN” ADLI ESERLERİNE GENEL BAKIŞ	11
1.2.1. Muhammed Hüseyin Zehebî’nin “et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn” Adlı Eseri	11
1.2.2. Muhammed Hâdi Marife’nin “et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn fî Sevbihî’l-Kaşîb” Adlı Eseri	14

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED HÜSEYİN ZEHEBÎ VE MUHAMMED HÂDÎ MARİFE’NİN RİVAYET TEFSİRİNE VE MÜFESSİRLERİNE BAKIŞLARI

2.1. MÜELLİFLERİN TEFSİR İLMİ AÇISINDAN HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNE BAKIŞLARI	16
2.1.1. Hz. Peygamber (s.a.v) ve Sahâbe Döneminde Tefsirin Kaynakları	17
2.1.2. Kur’ân-ı Kerîm’i anlamada Hz. Peygamber (s.a.v)’in Konumu	18
2.1.2.1. Hz. Peygamber (s.a.v)’in Kur’ân-ı Kerîm’i Tefsir Şekli	18
2.1.2.2. Hz. Peygamber (s.a.v)’in Kur’ân-ı Kerîm’in Ne Kadarını Tefsir Ettiği Meselesi	19
2.2. MÜELLİFLERİN TEFSİR İLMİ AÇISINDAN SAHÂBE DÖNEMİNE BAKIŞLARI	21
2.2.1. Ali b. Ebî Talib (r.a)’in Tefsirdeki Konumu	22
2.2.2. İbn Mes‘ûd (r.a)’un Tefsirdeki Konumu	23
2.2.3. Übeyy b. Ka‘b (r.a)’ın Tefsirdeki Konumu	25
2.2.4. İbn Abbâs (r.a)’ın Tefsirdeki Konumu	26
2.3. MÜELLİFLERİN TEFSİR İLMİ AÇISINDAN TÂBİÛN DÖNEMİNE BAKIŞLARI	30
2.3.1. Saîd b. Cübeyr’in Tefsirdeki Konumu	32
2.3.2. Mücâhid b. Cebr’in Tefsirdeki Konumu	33
2.3.3. İkrime b. Abdullah’ın Tefsirdeki Konumu	35
2.3.4. Tâvûs b. Keysân’ın Tefsirdeki Konumu	38
2.3.5. Atâ b. Ebî Rabâh’ın Tefsirdeki Konumu	40
2.3.6. Ebû’l-Âliye’nin Tefsirdeki Konumu	42

2.3.7. Muhammed b. Ka‘b el-Kurazî’nin Tefsirdeki Konumu	43
2.3.8. Zeyd b. Eslem’in Tefsirdeki Konumu	44
2.3.9. Alkâme b. Kays’ın Tefsirdeki Konumu	46
2.3.10. Mesrûk b. el-Ecda’nın Tefsirdeki Konumu	47
2.3.11. Esved b. Yezîd’in Tefsirdeki Konumu	49
2.3.12. Mürre el-Hemedânî’nin Tefsirdeki Konumu	50
2.3.13. Âmir eş-Şa‘bî’nin Tefsirdeki Konumu	51
2.3.14. Hasan el-Basrî’nin Tefsirdeki Konumu	53
2.3.15. Katâde b. Diâme’nin Tefsirdeki Konumu	54
2.4. MÜELLİFLERİN RİVAYET TEFSİRLERİNE VE MÜFESSİRLERİNE BAKIŞLARI	58
2.4.1. Taberî ve Câmiu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân Adlı Eseri	58
2.4.2. Sa‘lebî ve el-Keşf ve’l-Beyân Adlı Eseri	62
2.4.3. İbn Atiyye ve el-Muharraru’l-Vecîz Adlı Eseri	65
2.4.4. Beğavî ve Meâlimü’t-Tenzîl Adlı Tefsiri	68
2.4.5. Kurtubî ve el-Câmi‘ li Ahkâmi’l-Kur’ân Adlı Eseri	70
2.4.6. Hâzin ve Lübâbü’t-Tevîl fî Meâni’t-Tenzîl Adlı Eseri	73
2.4.7. İbn Kesîr ve Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm Adlı Eseri	75
2.4.8. Seâlibî ve el-Cevâhiru’l-Hısân Adlı Eseri	77
2.4.9. Suyûtî ve ed-Dürri’l-Mensûr fî’t-Tefsir bi’l-Me’sûr Adlı Eseri	79
2.4.10. Feyz el-Kâşânî ve Tefsîru’s-Sâfi Adlı Eseri	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED HÜSEYİN ZEHEBÎ VE MUHAMMED HÂDÎ MARİFE’NİN RİVAYET TEFSİRİNE VE MÜFESSİRLERİNE BAKIŞLARI

3.1 MÜELLİFLERİN SÜNNÎ TEFSİRLERE VE MÜFESSİRLERİNE BAKIŞLARI	88
3.1.1. Fahreddîn er-Râzî ve Mefâtihi’l-Ğayb Adlı Eseri	88
3.1.2. Beyzâvî ve Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Tevîl Adlı Eseri	91
3.1.3. Nesefî ve Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Tevîl Adlı Eseri	94

3.1.4. Ebû's-Su'ûd Efendi ve İrşâdü'l-Akli's-Selîm ile Mezâyê'l-Kitâbi'l-Kerîm Adlı Eseri	95
3.1.5. Âlûsî ve Rûhu'l-Meânî Adlı Eseri	97
3.1.6. Ebû Hayyân el-Endelûsî ve el-Bahru'l-Muhît Adlı Eseri	100
3.1.7. Celâleddîn el-Mahallî ve Celâleddîn es-Suyûtî'nin Tefsîru'l-Celâleyn Adlı Eseri	101
3.2. MÜELLİFLERİN Şİİ MÜFESSİRLERE VE TEFSİRLERİNE BAKIŞLARI	104
3.2.1. Ebû Ali et-Tabersî ve Mecmeu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Eseri	105
3.2.2. Şevkânî ve Fethu'l-Kadîr Adlı Eseri	108
3.3. MÜELLİFLERİN MUTEZİLÎ MÜFESSİRLERE VE TEFSİRLERİNE BAKIŞLARI	112
3.3.1. Zemahşerî ve el-Keşşâf Adlı Eseri	112
3.3.2. Kâdî Abdülcabbâr ve Tenzîhu'l-Kur'ân anî'l-Metâin Adlı Eseri	115
3.4. MÜELLİFLERİN AHKÂM TEFSİRLERİNE VE MÜFESSİRLERİNE BAKIŞLARI	117
3.4.1. Cessâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân Adlı Eseri	117
3.4.2. Kiyâ el-Harrâsî ve Ahkâmü'l-Kur'ân Adlı Eseri	119
3.4.3. İbnü'l-Arabî ve Ahkâmü'l-Kur'ân Adlı Eseri	121
3.4.4. Mikdâd es-Suyyûrî ve Kenzü'l-İrfân fî Fıkhı'l-Kur'ân Adlı Eseri	123
3.4.5. Sülâî ve es-Semerâtü'l-Yâniya ve'l-Ahkâmü'l-Vâdihatü'l-Kâdiya Adlı Eseri	125
3.5. MÜELLİFLERİN MODERN DÖNEMDE YAZILMIŞ TEFSİRLERE VE MÜFESSİRLERİNE BAKIŞLARI	128
3.5.1. Tantâvî Cevherî el-Mısırî ve el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ân'î'l-Kerîm Adlı Eseri	128
3.5.2. Reşîd Rızâ ve Tefsîru'l-Menâr Adlı Eseri	131
3.5.3. Muhammed Mustafa el-Merâğî ve Tefsîru'l-Merâğî Adlı Eseri	134

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MUHAMMED HÜSEYİN EZ-ZEHEBÎ VE MUHAMMED HADÎ
MARİFE’NİN İŞÂRÎ TEFSİRLERE VE MÜFESSİRLERİNE BAKIŞLARI

4.1. TÛSTERÎ VE TEFSÎRU’L-KUR’ÂN’Î’L-AZÎM ADLI ESERİ	140
4.2. SÛLEMÎ VE HAKÂİKU’T-TEFSÎR ADLI ESERİ	144
4.3. İBN ARABÎ VE KENDİSİNE ATFEDİLEN TEFSİRLER	144
4.4. RUZBEHÂN EL-BAKLÎ VE ARÂİSÜ’L-BEYÂN FÎ HAKÂİKİ’L-KUR’ÂN ADLI ESERİ	147
4.5. NECMEDDÎN DÂYE VE ALÂÜ’D-DEVLE’NİN ET-TE’VÎLÂTÜ’N- NECMİYYE ADLI ESERİ	142
SONUÇ	164
KAYNAKÇA	166

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Marife'nin Kitabına Alıp Zehebî'nin Kitabına Almadığı Tâbiûn Dönemi Müfessirleri	s. 57
Tablo 2: Marife'nin Kitabına Alıp Zehebî'nin Kitabına Almadığı Rivayet Tefsirleri ve Müfessirleri	s. 85
Tablo 3: Zehebî'nin Kitabına Alıp Marife'nin Kitabına Almadığı Ehl-i Sünnet Tefsirleri ve Müfessirleri	s. 104
Tablo 4: Zehebî'nin Kitabına Alıp Marife'nin Kitabına Almadığı Şii Dirayet Tefsirleri ve Müfessirleri	s. 110
Tablo 5: Marife'nin Kitabına Alıp Zehebî'nin Kitabına Almadığı Şii Dirayet Tefsirleri ve Müfessirleri	s. 111
Tablo 6: Marife'nin Kitabına Alıp Zehebî'nin Kitabına Almadığı Ahkâm Tefsirleri ve Müfessirleri	s. 127
Tablo 7: Zehebî'nin Kitabına Alıp Marife'nin Kitabına Almadığı Modern Dönem Tefsirleri ve Müfessirleri	s. 137
Tablo 8: Marife'nin Kitabına Alıp Zehebî'nin Kitabına Almadığı Modern Dönem Tefsirleri ve Müfessirleri	s. 138
Tablo 9: Marife'nin Kitabına Alıp Zehebî'nin Kitabına Almadığı İşâri Tefsirler ve Müfessirleri	s. 151
Tablo 10: Zehebî'nin Felsefî Tefsir Başlığı Altında Ele Aldığı İsimler	s. 152
Tablo 11: Zehebî'nin Bilimsel Tefsir Başlığı Altında Ele Aldığı İsimler	s. 153
Tablo 12: Marife'nin İsrâiliyyât Rivayetlerinin Öncüleri Başlığı Altında Ele Aldığı İsimler	s. 154
Tablo 13: Marife'nin Etbâü't-Tâbiûnin Önde Gelen Müfessirleri Başlığı Altında Ele Aldığı İsimler	s. 156
Tablo 14: Marife'nin Lügavî Tefsirler Başlığı Altında Ele Aldığı İsimler	s. 161
Tablo 15: Marife'nin Özet Tefsirler Başlığı Altında Ele Aldığı Tefsirler ve Müfessirleri	s. 162
Tablo 16: Marife'nin Müteşâbihlerin Tefsiri Başlığı Altında Ele Aldığı Tefsirler ve Müfessirleri	s. 163

KISALTMALAR

b.	bin
h.	hicrî
çev.	çeviren
bkz.	bakınız
bty.	basım tarihi yok
byy.	basım yeri yok
hz.	hazreti
hzz.	hazırlayan
s.	sayfa
ss.	sayfalar arası
thk.	tahkik
tsh.	tashih
v.	vefat
İ.Ü.	İstanbul Üniversitesi

GİRİŞ

Geçmişten günümüze kadar Kur'ân-ı Kerîm üzerine çok fazla çalışma yapılmıştır. Çok farklı alanlarda yapılan bu çalışmaların büyük bir kısmını tefsirler oluşturmaktadır. Farklı kimliklere sahip birçok ilim adamı tarafından Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması adına yapılan çalışmaların hacmini tespit etmek neredeyse imkansız hale gelmiştir; fakat bazı müfessirlerin ortaya koydukları eserler tefsir sahasında ciddi anlamda meşhur olmuş ve günümüze ulaşarak İslamî literatürde özel bir mevki elde etmişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirinin yanı sıra tefsir usûlü, tarihi vb. alanlarda da özel çalışmalar kaleme alınmıştır. Tefsir ilminin nasıl ortaya çıktığını, günümüze kadar geçirdiği evreleri, tefsirin başlıca konularını ve bu alanda yapılan çalışmaları tanıtmak adına “tefsir tarihi” başlığı altında özel bir ilim dalı gelişmiştir.

Tefsir tarihine dair bilgileri gerek tefsir kitaplarının mukaddimelerinde toplu olarak gerek tefsir kitaplarının içerisine serpiştirilerek işlenmiş vaziyette görebilmekteyiz; fakat ilmi çalışmaların ivme kazanmasıyla beraber sadece tefsir tarihini konu edinen müstakil çalışmalar da ortaya koyulmuştur. Suyûtî, Dâvûdî, Edirnevî vb. birçok ilim adamı tarafından tefsir tarihini, tefsirleri ve müfessirleri konu edinen tabakat kitapları telif edilmiştir.

Tefsir tarihi alanında müstakil eser kaleme alan ilim adamları içerisinde iki önemli sima ile karşılaşmaktayız; Mısırlı alim Muhammed Hüseyin Zehebî ve İranlı alim Muhammed Hâdi Marife. Farklı kültür ortamlarında ve değişik mezhebî yönelimlerin hakim olduğu coğrafyalarda yetişmiş bu iki ilim adamı tefsir tarihini, müfessirleri ve geçmişten günümüze kadar yapılmış tefsir çalışmalarını tanıtmak adına “et-Tefsir ve'l-Müfessirûn” adında iki farklı eser kaleme almışlardır.

Biz, bu çalışmamızda Ehl-i Sünnet mezhebî ne bağlı bulunan Mısırlı Muhammed Hüseyin Zehebî ve Irak-İran coğrafyasında yetişen ve Şii mezhebî ne bağlı bulunan Muhammed Hâdi Marife'nin “et-Tefsir ve'l-Müfessirûn” adlı eserlerinde ortak ele aldıkları müfessirleri ve onların tefsirlerine nasıl baktıklarını karşılaştırmalı olarak incelemeye ve yorumlamaya çalışacağız. Çalışmamızda yöntem olarak; inceleyeceğimiz konu, tefsir ve müfessir hakkında –daha önce yaşamış olmasından dolayı- önce Zehebî'nin değerlendirmelerini aktaracağız. Daha sonra aynı konuda Muhammed Hâdi Marife'nin değerlendirmelerini aktarıp iki müellifin konuyla

ilgili ortaya koydukları bilgileri ve yorumları tahlil edecek ve ele alınan meseleyi objektif bir şekilde yorumlamaya çalışacağız. Müelliflerin incelemekte olduğumuz eserlerinin yanı sıra konumuzla ilgili olarak kaleme aldıkları diğer eserlerinden de yeri geldikçe istifade edecek ve yer yer nakillerde bulunacağız. Bunun yanı sıra çalışmamızı verimli ve zengin hale getirmek adına birçok kitap, makale, internet sitesi vb. tarzda kaynağa müracaat edeceğiz.

Çalışmamızın birinci bölümünde müelliflerin hayatları, eserleri, hocaları ve talebeleri hakkında bilgiler vereceğiz. Müelliflere dair kişisel bilgiler sunmanın yanında telif etmiş oldukları ve üzerine çalıştığımız “et-Tefsir ve'l-Müfessirûn” adlı eserlerini de çalışmamızın birinci bölümünde genel hatlarıyla tanıtacağız. Çalışmamızın ikinci bölümünde müelliflerin rivayet tefsirine, kaynaklarına ve müfessirlerine bakışları üzerinde duracağız. Rivayet tefsiri bölümünde; tefsir ilmi açısından risalet dönemini, sahâbe dönemini, tâbiûn dönemini ve bu dönemlerde tefsir alanında öne çıkan şahsiyetleri, ardından da tedvin döneminden sonra rivayet metoduyla yazılmış tefsir kitaplarını müelliflerin penceresinden inceleyeceğiz. Çalışmamızın üçüncü bölümünde müelliflerin dirayet tefsirine ve müfessirlerine bakışları üzerinde duracağız. Dirayet tefsiri bölümünde; Sünni tefsirleri, Şii tefsirleri, Mutezilî tefsirleri, ahkam tefsirlerini ve modern dönemde yazılmış tefsirleri ve müfessirlerini müelliflerin perspektifinden ele alacağız. Çalışmamızın dördüncü bölümünde ise, müelliflerin işârî tefsirlere bakışları üzerinde durup bu alanda yazılmış tefsirler hakkında müelliflerin değerlendirmelerini ve tespitlerini tahlil ederek yorumlamaya çalışacağız.

Çalışmamızın sonuç kısmında farklı fikir dünyalarına sahip iki müellifin aynı alanda kaleme aldığı “et-Tefsir ve'l-Müfessirûn” adlı çalışmalarına yönelik genel değerlendirmelerde bulunacağız. Müellifler ve telif ettikleri eserleri hakkında çalışmamıza serpiştirerek işlediğimiz yorumlarımızı ve eleştirilerimizi özetle aktarmaya çalışacağız. Ayrıca bu iki müellif ve eserlerinden hareketle karşılaştığımız bazı problemlerin çözümüne katkı sunmak adına bazı önerilerde bulunmaya çalışacağız. Bu sayede hem çalışmamızı kısır bir karşılaştırma metni olmaktan kurtarmayı, hem de ilmi gelişmelere bir nebze olsun katkıda bulunmayı umuyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED HÜSEYİN ZEHEBÎ VE MUHAMMED HADÎ MARİFE’NİN İLMÎ ŞAHSİYETLERİ VE ESERLERİ

1.1. MÜELLİFLERİN HAYATLARI VE İLMÎ ŞAHSİYETLERİ

1.1.1. Muhammed Hüseyin Zehebî

1.1.1.1 Hayatı

Muhammed Hüseyin Zehebî Mısır’da Keفرüşşeyh’e bağlı Metûbes’te 1915’de doğdu. Küçük yaşta babasını kaybetti ve abisinin yanında yetişti.¹ Kur’an’ı ezberleyip temel dinî bilgileri aldıktan sonra liseyi Desûk’taki el-Ma’hedü’-d-Dînî’de okudu. Liseden sonra Kahire’ye gidip Ezher’e girdi; 1936’da² Şeriat Fakültesi’ni bitirdi,³ 1946’da bugünkü doktora teklâf eden bir konuma yükseldi.⁴ 1948-1951 yılları arasında bir grup Ezherli hoca ile birlikte Suudi Arabistan, Tâif ve Medine’de ders verdi.⁵ Mısır’a dönüşünde bir süre Ezher’e bağlı el-Ma’hedü’-d-Dînî’de öğretmenlik görevi yaptı. 1955 yılında Ezher’de hoca oldu.⁶ 1955-1956 ve 1961-1963 yıllarında Hukuk Fakültesi’nde ders vermek üzere Irak’a gitti. Gittiği her yerde olduğu gibi Irak’ta da ilmi çalışmalarına aktif olarak devam etti. 1968’de Küveyt Üniversitesi’ne giden Zehebî, 1971’de Mısır’a döndü. 1973’te Ezher’in İlâhiyat ve Şeriat fakültelerinde dekanlık, Mecmau’l-Buhûsi’l-İslâmiyye’de genel sekreterlik; ayrıca Vakıflar ve Ezher İşleri bakanlığı (1975-1976) görevlerinde bulundu.⁷ Bazı camilerde imamlık görevi de yapan Zehebî, kitabette olduğu gibi hitabette de güçlü bir ilim

¹ Ahmed el-Alâvine, **Zeylû’l-A’lâm**, Dâru’l-Menâr, Cidde, 1998, s.175.

² Mertoğlu’nun verdiği bilgilere göre Şeriat Fakültesi’ni 1939’da bitirmiştir; fakat yaptığımız araştırmalarda 1936’da bitirdiği sonucuna ulaştık. Bkz: M. Suat Mertoğlu, “Muhammed Hüseyin Zehebî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2013, Cilt:44 s.188; Muhammed Hüseyin Zehebî’nin Şeriat Fakültesi’ni 1936’da bitirdiğine dair bkz. Alâvine, s.175; Muhammed Hüseyin Zehebî, **et-Tefsir ve’l-Müfessirûn**, Dâru’l-Hadîs, Kâhire, 2012, (et-Tefsîr), Cilt:1, s.5. (Kitabın önsözünde müellifin hayatı hakkında bilgi verilmektedir)

³ Nizâr Abaza, Muhammed Riyâd el-Mâlih, **İtmâmü’l-A’lâm**, 1.Baskı, Dâru Sâdır, Beyrût, 1999, s.231.

⁴ Mertoğlu, Cilt: 44, s.188.

⁵ Mustafa Öztürk, “Modern Dönem Tefsir Tarihi Edebiyatına Dair Bir Zihniyet Analizi: Muhammed Hüseyin ez- Zehebî ve et-Tefsir ve’l-Müfessirûn Örneği”, **Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu**, (Ed.Mustafa Karagöz), Araştırma Yayınları, Ankara, 2015, (Zehebî ve et-Tefsîr), s.248.

⁶ Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, **Tetimetü’l-A’lâm**, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1974, Cilt:2, s.145.

⁷ Abaza ve Mâlih, s.231.

adamıydı.⁸ Son derece dinamik birisi olarak karşımıza çıkan ve arkasında birçok önemli eser bırakan Zehebî, Hanefi mezhebî ne mensuptur ve hayatının sonuna kadar Şeriat Fakültesinde hocalık yapmıştır. 3 Temmuz 1977’de bazı silahlı suikastçılar tarafından evi basılmış ve bu suikastçılar tarafından kaçırılarak öldürülmüştür.⁹ İmam Zehebî, bazı kaynaklarda ölüm sebebinden dolayı “şehit” sıfatıyla da anılmaktadır.¹⁰ İmam Zehebî’nin bulunan naaşı, 7 Temmuz 1977’de Câmiu’l-Ezher’de kılınan cenaze namazının ardından İmam Şâfiî’nin kabri yakınlarındaki aile mezarlığına defnedildi.¹¹ Neticede Zehebî; İslami ilimlere dair birçok eser kaleme alan son derece aktif, mücadeleci ve değerli bir ilim adamıdır ve ilim adamları nezdinde saygıyla anılmaktadır.

1.1.1.2. Hocaları

Muhammed Hüseyin Zehebî’nin döneminin önde gelen birçok ilim adamından ders aldığı bilinmektedir. Zehebî’nin yukarıda özetlediğimiz hayat hikayesinde de görüleceği üzere çok farklı meclislerde bulunması, kendisine farklı simalarla tanışma imkanı vermiştir. Özellikle el-Ezher’e girmesiyle birlikte Zehebî; Muhammed Mustafa el-Merâğî, İsa b. Yûsuf Mennûn, Muhammed Zâhid Kevserî, Muhammed Habîbullah eş-Şinkitî ve Muhammed Hıdır Hüseyin gibi meşhur hocalardan ders almıştır.¹²

⁸ Alâvine, s.175.

⁹ Yaptığımız araştırmalara göre Zehebî’nin öldürülme sebebi tam anlamıyla aydınlatılamamıştır; fakat genel olarak kendisinin Evkaf Nezareti’ndeki bazı yolsuzlukları önlemeye çalışması sebebiyle bu suikasta uğradığı tarzında bazı iddialar vardır. Bununla beraber cinayetin aşırı görüşlere sahip bir örgüt tarafından işlendiği de ileri sürülmüştür. Ahmed İbrahim eş-Şerif, “الشيخ الذهبي اختطفه جماعة التكفير والهجرة” 07.12.2015, <https://www.youm7.com/story/2015/7/12/%D8%A7-%D9%84%D8%B4%D9%8A%D8%AE%D8%A7%D9%84%D8%B0%D9%87%D8%A8%D9%89%D8%A7%D8%AE%D8%AA%D8%B7%D9%81%D8%AA%D9%87%D8%AC%D9%85%D8%A7%D8%B9%D8%A9%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%83%D9%81%D9%8A%D8%B1%D9%88%D8%A7%D9%84%D9%87%D8%AC%D8%B1%D8%A9%D9%88%D9%82%D8%AA%D9%84%D8%AA%D9%87%D8%A8%D8%B1%D8%B5%D8%A7%D8%B5%D8%A9%D9%81%D9%89%D8%B9%D9%8A%D9%86%D9%87/2261382>, (19.09.2020)

¹⁰ Alâvine, s.175.

¹¹ Mertoğlu, Cilt: 44, ss.188.

¹² Öztürk, Zehebî ve et-Tefsîr, s.248; Mertoğlu, Cilt:44, s.188; Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.5.

1.1.1.3. Talebeleri

Yukarıda vermiş olduğumuz bilgilerden hareketle Zehebî'nin son derece dinamik bir görünüm arz eden ilim yolculuğunda birçok talebe yetiştirdiği kolayca tahmin edilecektir. Memleketi Mısır'da yetişip aldığı eğitimle birlikte belli bir ilmi potansiyele ulaşan müellifin bazı ilmi çalışmaları gereği Mısır'dan çıkıp Suûdî Arabistan'a, Irak'a ve Kuveyt'e gittiğini de göz önünde bulundurduğumuzda kendisinden ders alan öğrencilerin çok fazla olması daha anlaşılır hale gelecektir. Bununla beraber Zehebî'nin hayatı üzerine yaptığımız araştırmalarda kendisinden ders alan talebelerinin açıkça isimleriyle zikredildiği herhangi bir kaynağa rastlayamadık. Fakat faydası olacağını düşünerek Zehebî'nin kendileriyle birlikte ilmi yolculuk yaptığı veya kendileriyle görüştüğü zikredilen devrin bazı ilim adamlarını şu şekilde paylaşabiliriz; Şeyh Abdü'l-Aziz b. Bâz, Şeyh Abdü'r-Rezzâk Afîfî, Şeyh Muhammed Nâyil ve Şeyh Muhammed Abdü'l-Vehhâb Bâhirî.¹³

1.1.1.4. Eserleri

Müellifin ilim yolculuğunda ve çalışmalarında göstermiş olduğu dinamizm ve performans, kendisini gönül rahatlığıyla velûd bir ilim adamı olarak takdim etmemiz için yeterlidir. Fakat yukarıda hayat hikayesinde de bahsettiğimiz üzere Zehebî, bazı suikastçılar tarafından öldürülmüştür¹⁴ ve bu durum onun bize daha az eser bırakmasına sebebiyet vermiştir. Bazı kaynaklarda Zehebî'nin yazmış olduğu bütün eserleri temize çekmeden vefat ettiği dile getirilmektedir ki¹⁵ bu durum da onun kütüphanesinin zenginliği adına olumsuz bir netice doğurmuştur. Zehebî'nin on altı civarında eseri hakkında kaynaklar bize bilgi sağlamaktadır; fakat ölümünden sonra

¹³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.5.

¹⁴ Abaza ve Mâlih, s.231; Recep el-Benna “اغتيال الشيخ الذهبي” 10 Mayıs 2007

<https://www.aljazeera.net/programs/politicalcrime/2007/5/10/%D8%A7%D8%BA%D8%AA%D9%8A%D8%A7%D9%84%D8%A7%D9%84%D8%B4%D9%8A%D8%AE%D8%A7%D9%84%D8%B0%D9%87%D8%A8%D9%8A-%D8%AC1> (21.09.2020)

¹⁵ Zehebî'nin Bağdat İslam Hukuku Fakültesi'nde öğretim görevlisiyken kendi el yazısıyla kaleme aldığı temize çekilmemiş iki defterin bulunduğu dair bkz. Muhammed Hüseyin Zehebî, **Tefsir Tarihi**, çev. Murat Yılmaz, Beka Yayınları, İstanbul, 2018, Cilt:3, s.281.

ailesi tarafından yayımlanan bazı eserlerinin önceki eserleriyle birlikte¹⁶ ya da müstakil olarak basılmasından¹⁷ dolayı kendisine atfedilen eser sayısı değişebilmektedir. Müellifin kaleme aldığı başlıca eserler şunlardır:

1. et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn: Bu eser İslam dünyasında kaleme alınmış tefsir çalışmalarını, müfessirleri ve bazı tefsir konularını içermektedir.

2. el-İsrâiliyyât fi't-Tefsîr ve'l-Hadîs: Müellif bu çalışmada tefsir ilminin en önemli konularından birisi olan “İsrâiliyyât” üzerine yoğunlaşmakta ve İsrâiliyyâtın İslâmî ilimlere ne derece etki ettiğini incelemektedir. Bu çalışmanın giriş ve birinci bölümü Muhammed Yılmaz tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.¹⁸ Bunun yanı sıra aynı eserin tamamı Enbiya Yıldırım ve Asiye Yıldırım tarafından “Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât” adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.¹⁹

3. Tefsiru İbn Arabî li'l-Kur'ân; Hakikatüh ve Hataruh: Zehebî bu eseri, Mısır ve Beyrut'taki bazı yayınevlerinin İbn Arabî'ye ait olduğu iddia edilen tefsirin, güvenilirliğini araştırmadan bastıklarını duyarak kaleme aldığını dile getirmektedir.²⁰ Zehebî, bu eser hakkında yaptığı incelemeler sonucu eserin, Abdurrezzâk el-Kâşânî'ye ait olduğu sonucuna varmaktadır.²¹

4. el-İtticâhâtü'l-Münharife fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm; Devâfi'uhâ ve Def'uhâ: Bu eser tefsir ilminde ortaya çıkan mezheplere ve aşırı fikirlere dair bir çalışmadır. Zehebî, birçok tefsir kitabını incelediğini ve bu kitaplarda batıl yorumlarla karşılaştığını dile getirmektedir. Karşılaştığı batıl yorumları toplayan Zehebî, bu eseri kaleme alarak batıl yorumlar üzerinde incelemelerde bulunmaktadır.²² Bu eser Ferruh

¹⁶ Muhammed Enver el-Biltaci tarafından, Zehebî'nin Şîa tarihiyle ilgili kaleme aldığı notların “et-Tefsir ve'l-Müfessirûn” a eklenmesi hakkında bkz. Muhammed Hüseyin Zehebî, **Tefsir Tarihi**, çev. Murat Yılmaz, Beka Yayınları, İstanbul, 2018, Cilt:3, ss. 281-284.

¹⁷ Müellifin ölümünden sonra ailesi tarafından yayımlanan “Buhûs fi 'Ulûmi't-Tefsîr ve'l-Fıkh ve'd-Da've” adlı eser için bkz. Mertoğlu, Cilt: 44, s.188.

¹⁸ Muhammed Yılmaz, “Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât”, **Ç.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:1, Adana, 2002, Cilt:2, s.155.

¹⁹ Bu tercüme 2017 yılında Otto Yayınevi tarafından basılmıştır.

²⁰ Muhammed Hüseyin Zehebî, **Tefsiru İbn Arabî li'l-Kur'ân; Hakikatüh ve Hataruh**, 2.Baskı, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, el-Medînetü'l-Münevvere, (Tefsiru İbn Arabî), s.3. (Müellif kitabın önsözünde kitabı yazma sebebini anlatmaktadır)

²¹ Zehebî, Tefsiru İbn Arabî, s.26.

²² Muhammed Hüseyin Zehebî, **el-İtticâhâtü'l-Münharife fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerim; Devâfi'uhâ ve Def'uhâ**, 3.Baskı, Mektebetü'l-Vehbe, Kâhire, 1986, ss.7,8.

Kahraman tarafından “Kur’an Tefsirinde Yanlış Yönelişler, İddialar-Cevaplar”²³ adıyla Türkçe’ye tercüme edilmiştir.

5. eş-Şerîatü’l-İslâmiyye; Dirâse Mukârene Beyne Mezâhibi Ehli’s-Sünne ve’s-Şîa: Bu eser müellifin Irak’ta Hukuk Fakültesi’nde verdiği fıkıh derslerine ait notlarına dayanmaktadır.

6. İlmü’t-Tefsîr: Bu eser kırk bir sayfa olup tefsir ilminin temel konularının ele alındığı özet niteliğinde bir çalışmadır.²⁴

7. Eseru İkâmeti’l-Hudûd fî İstikrâri’l-Müctemâ: Riyad’da toplanan Mü’temerü’l-Fıkhi’l-İslamî’ye sunulan bir tebliğdir.

8. Müşkilatü’d-Da‘ve ve’d-Du‘ât fî’l-Asri’l-Hadîs: Bu eser de bir tebliğ çalışması niteliğindedir.

9. el-Vahy ve’l-Kur’ân’ü’l-Kerîm

10. İnâyetü’l-Müslimîn bi’s-Sünne

11. Nûrû’l-Yakîn min Hüdâ Hâtemi’l-Mürselîn: Bu eser müellifin ölümünden sonra ailesi tarafından yayımlanmıştır.

12. Mukaddime fî İlmi’t-Tefsîr

Yukarıda belirttiğimiz eserlerinin dışında; Mukaddime fî Ulûmi’l-Kur’ân, Mukaddime fî Ulûmi’l-Hadîs, el-İslâm ve Ehlü’z-Zimme adında bazı eserler de müellife atfedilmektedir.²⁵

1.1.2. Muhammed Hâdi Marife

1.1.2.1 Hayatı

Muhammed Hâdi Marife, Şii mezhebî ne bağlı olup İslami ilimlerin hemen her dalında eser kaleme almış velûd bir ilim adamıdır. Irak sınırları içerisindeki Kerbela’da 1931 yılında dünyaya geldi.²⁶ Babası on beş yaşındayken ailesiyle birlikte İsfahan’dan

²³ Bu tercüme 2013 yılında Tıbyan Yayıncılık tarafından basılmıştır.

²⁴ Muhammed Hüseyin Zehebî, **İlmü’t-Tefsîr**, Dâru’l-Meârif, Kâhire, s.3.

²⁵ Alâvine, s.175; Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.7. (Önsöz); Öztürk, Zehebî ve et-Tefsîr, s.249; Mertoğlu, Cilt:44, s.188.

²⁶ Muhammed Hâdi Marife, **Edyân der Kur’ân koft vekû**, Peykeh Mecellât Tahsisî Nûr, Tahrân, h.1393, s.13.

Kerbela'ya taşındılar.²⁷ Müellifin babası Ali b. Mirza Muhammed Ali ve Seyyide olarak takdim ettiği annesi Zehra binti Seyyid Haşim, Kerbala'da vefat etmiştir. Marife beş yaşındayken babası kendisini Şeyh Bâkır tarafından kurulmuş özel bir okula göndermiştir ve Marife'nin ilmî yolcuğu başlamıştır. Müellif mantık, edebiyat, astronomi, matematik, fıkıh, felsefe vb. ilimleri de tahsil ettiğini ifade etmektedir. Kurduğu ders halkalarında birçok öğrenci yetiştiren Marife, bir gurup arkadaşıyla beraber “Dini Suallere Cevaplar” adında aylık dergi çıkarmaya başladı. Bu dergiyi Irak'ın da dışına, özellikle üniversitelere yaymaya çalışan Marife, birçok kitap ve risale de kaleme almıştır. Babasının ölümünden sonra ailesiyle birlikte Necef'e giden Marife, Necef'de Havzetü'l-İlmiyye'deki²⁸ ilmi çalışmalarının yanı sıra birçok eser telif etti. Daha sonra Baas Hükümeti'nin İranlılara yönelik göç emriyle birlikte kitaplarını alarak Necef'ten Kum'a gitti.²⁹ Burada ilmi çalışmalarına aktif olarak devam eden Marife'nin birçok eseri Farsça'ya tercüme edildi.³⁰ Müellif ilmi yolculuğunun son durağı olan Kum şehrinde h. 1427 m. 2006'da vefat etti³¹ ve naaşı Seyyide Hz. Fatıma'nın³² kabrinin yakınında bir yere defnedildi.³³ Marife, ilmi çalışmalarında son derece dinamik bir sima olup kaleme aldığı eserleriyle İslami ilimlerin özellikle Şîa literatüründe çok önemli bir konuma ulaşmıştır.

1.1.2.2. Hocaları

²⁷ Çalışmamızda Muhammed Hâdi Marife'nin “et-Temhid fî Ulumi'l-Kur'an” adlı eserinin iki nüshasını kullandık. Bu eserin bir nüshasının giriş kısmında, diğerinin sonunda, sayfa numarası belirtilmeksizin ek şeklinde Marife'nin h. 1421/12/25 tarihinde kaleme aldığı ve altında kendi imzasını taşıyan otobiyografisi bulunmaktadır. Bu sebeple müellifin hayatıyla ilgili verdiğimiz bilgiler büyük ölçüde müellifin otobiyografisine dayanmaktadır. Muhammed Hâdi Marife, **et-Temhîd fî Ulûmî'l-Kur'ân**, Müessesetü't-Temhîd, Kum, 2007, (et-Temhîd), Cilt:1. (Önsöz)

²⁸ Havzetü'l-İlmiyye, Caferi mezhebine bağlı fıkıh okulu için kullanılan ıstılâhi bir ifadedir. bkz.

Wikipedia “Havzetü İlmiyye” https://ar.m.wikipedia.org/wiki/%D8%AD%D9%88%D8%B2%D8%A9_%D8%B9%D9%84%D9%85%D9%8A%D8%A9 (21.09.2020)

²⁹ Baas hükümetiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Wikipedia “Baas Partisi” https://tr.wikipedia.org/wiki/Baas_Partisi (21.09.2020)

³⁰ Marife, et-Temhîd, Cilt:1, (Müellifin otobiyografisi)

³¹ Muhammed Yılmaz ve Ersin Çelik, “Muhammed Hâdi Ma'rifet'in Görüşleri Bağlamında Şii/İmâmî Gelenekte Kur'an'ın Cem'i Meselesine İki Farklı Yaklaşım”, **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:17, Yozgat, 2020, ss.73,74.

³² Burada kastedilen Fatıma; Hz. Peygamber'in kızı değil, Musa b. Kâzım'ın kızıdır.

³³ Wikishia “Muhammed Hâdi Marife” https://fa.wikishia.net/view/%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF%D9%87%D8%A7%D8%AF%DB%8C_%D9%85%D8%B9%D8%B1%D9%81%D8%AA#.D9.88.D9.81.D8.A7.D8.AA (22.09.2020)

Muhammed Hâdi Marife'nin otobiyografisinde hocalarının isimlerini zikretmeye ayrı bir özen gösterdiğini görmekteyiz. Müellifin bu yöneliminin hocalarına vefasından kaynaklanma ihtimali olduğu gibi hocalarının isimlerini zikrederek ilmi birikimini göstermeye çalışmış olması da ihtimal dahilindedir. Müellifin otobiyografisinde zikrettiği hocaları: Babası Ali b. Mirza Muhammed Ali, Şeyh Ali Ekber en-Nainî, Seyyid Saîd et-Tenkabinî, Âyetullah Seyyid Muhammed Şîrâzî, Muhammed Hüseyin Mâzenderânî, Seyyid Murtezâ el-Kazvinî, Muhammed el-Kelbasî, Muhammed el-Hâtip, Hasan Mir Kazvinî, Muhammed Mehdî el-Kâbilî, Şeyh Yusuf el-Horasânî, Seyyid Muhsin el-Hakîm, Ebû'l-Kâsım el-Hav'î, Mirza Bakır ez-Zencânî, Muhsin el-Hullî, Ali el-Fânî el-İsfahânî ve İmam Râhil'dir. Müellif yukarıdaki hocalarına ek olarak kendisiyle ilmi yolculuk yaptığı bazı arkadaşlarının isimlerini de zikretmektedir.³⁴

1.1.2.3. Talebeleri

Müellif otobiyografisinde ders halkaları kurduğunu ve birçok talebe yetiştirdiğini zikretmektedir; fakat öğrencilerini ismen belirtmemektedir.³⁵ Bununla beraber bazı kaynaklarda Marife'nin öğrencisi olarak Muhammed Ali Rızâî el-İsfahânî, Abdülkerîm Behcet Bur, Muhammed Haddad en-Nainî, Abbâs el-Bahrânî, Ali en-Nusayrî, İbrahim es-Sekafî ve Fakir Meybedî isimleri zikredilmektedir.³⁶

1.1.2.4. Eserleri

Müellifin eserleri şunlardır:

1. et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fî Sevbihi'l-Kaşîb: İslam dünyasında kaleme alınmış tefsir kitaplarını, müfessirleri ve bazı tefsir konularını içeren bir eserdir.

³⁴ Muhammed Rıza Hak Penâh, **el-Allâme Şeyh Muhammed Hâdi Marife, Dirâse fî Menhecihî ve Nazariyyâtihi'l-Fıkhiyye**, çev. Muhammed Abbâs Düheynî, el-Mevkiu'r-Resmî li Semâhati Muhammed Abbâs Düheynî, Lübnân, 2012. ss.1,2. (Bu eser Farsça'dan Arapça'ya tercüme dilmiştir). Marife, et-Temhîd, Cilt:1. (Müellifin otobiyografisi)

³⁵ Muhammed Hâdi Marife, **et-Temhîd fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Dârut't-Teâruf, Beyrût, 2011, Cilt:1. (Bu nüshada, birinci cildin sonunda Marife'nin otobiyografisi bulunmaktadır. Kitabın sonuna eklenen bu kısım için sayfa numarası belirtilmemiştir)

³⁶ Wikishia "Muhammed Hâdi Marife"

https://ar.wikishia.net/view/%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF_%D9%87%D8%A7%D8%AF%D9%8A_%D9%85%D8%B9%D8%B1%D9%81%D8%A9 (22.09.2020)

2. et-Temhîd fî Ulûmi'l-Kur'ân: Bu eserde Marife, Kur'ân-ı Kerîm'in tarihini, âyetlerin nüzul sebeplerini, Mushaflarda görülen ihtilafları, kıraatleri, nâsih ve mensûhu vb. konuları işlemektedir.³⁷ Marife'nin bu kitabı Kur'ân-ı Kerîm ilimleri sahasında son zamanlarda kaleme alınmış en kapsamlı kitaplardandır. Müellif bu kitabında Ehl-i Sünnet ve Şii kaynaklardan istifade etmiştir.³⁸

3. Telhîsu't-Temhîd: Müellifin büyük hacimli "et-Temhîd" adlı eserinin özetlenmiş versiyonudur.³⁹

4. Şübühât ve Rudûd Havle'l-Kur'ân'i'l-Kerîm: Müellif bu eserinde Kur'ân-ı Kerîm'e karşı ortaya atılan menfî görüşleri ele almaktadır. Kitabına "Kur'ân-ı Kerîm'in kaynağının ne olduğu" sorusuyla başlayan müellif; bu sorunun, müsteşriklerin sorusu olduğunu söyleyerek Kur'ân-ı Kerîm'in tek kaynağının vahiy olduğunu ispatlamaya koyulmaktadır.⁴⁰

5. et-Tefsîru'l-Eseriyyu'l-Câmi'

6. Ulûmü'l-Kur'âniyye

7. Târîhu'l-Kur'ân

8. et-Te'vîl fî Muhtelifi'l-Mezâhibi ve'l-Erâ': Müellif bu eserinde, tevil kavramını genişçe ele almakta ve farklı mezheplerin Kur'ân-ı Kerîm'i tevil etme yöntemlerine dair bilgiler vermektedir. Bu bağlamda Marife, Kur'ân-ı Kerîm'e zâhiri ve bâtinî yönelimler, müteşâbih ayetler ve tevil çeşitleri gibi konuları ele almaktadır.⁴¹

9. Ta'limü'l-Ulûmi'l-Kur'âniyye

10. Tenâsühü'l-Ervâh

11. Velâyetü'l-Fakîh Eb'adühâ ve Hudûduhâ

12. Müctemeu'l-Medenî

13. Melikiyyetü'l-Arz

14. el-Ahkâmü's-Şer'iyye

³⁷ Muhammed Hâdi Marife, **et-Temhîd fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Dârut't-Teâruf, Beyrût, 2011. (Neşredenın Önsözü)

³⁸ Wikishia, "et-Temhîd fî Ulûmi'l-Kur'ân"

[https://ar.wikishia.net/view/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%85%D9%87%D9%8A%D8%AF_%D9%81%D9%8A_%D8%B9%D9%84%D9%88%D9%85_%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86_\(%D9%83%D8%AA%D8%A7%D8%A8\)](https://ar.wikishia.net/view/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%85%D9%87%D9%8A%D8%AF_%D9%81%D9%8A_%D8%B9%D9%84%D9%88%D9%85_%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86_(%D9%83%D8%AA%D8%A7%D8%A8)) (23.10.2020)

³⁹ Muhammed Hâdi Marife, **Telhîsu't-Temhîd**, 2.Baskı, Müessesetü't-Temhîd, Kum, 2012, Cilt:1, (Neşredenın Önsözü)

⁴⁰ Muhammed Hâdi Marife, **Şübühât ve Rudûd Havle'l-Kur'ân'i'l-Kerîm**, 4.Baskı, Müessesetü't-Temhîd, Kum, 2009, ss.6-8.

⁴¹ Muhammed Hâdi Marife, **et-Te'vîl fî Muhtelifi'l-Mezâhibi ve'l-Erâ'**, 1.Baskı, el-Mecmau'l-Âlemî, Tahrân, 2006, s.7.

15. Temhîdü'l-Kavâid li Fûrû' Mes'ele (Kabzâü'l-Fevâid): Bu eserinde Marife, sadece kaza namazları meselesini ele almıştır.⁴²

16. Hadîs la Tü'âd

17. Hadîs Men Zâde fî Salâtihi⁴³

18. Ehlü'l-Beyt ve'l-Kur'ân'î'l-Kerîm: Müellif bu eserde, Ehl-i Beyt'in Kur'ân-ı Kerîm'i tefsirdeki konumunu ele almaktadır.⁴⁴

Marife'nin kaleme aldığı eserler yukarıda belirttiklerimizden ibaret olmayıp kitaplaştırmadığı birçok ilmi makalesi de mevcuttur.⁴⁵

1.2. MÜELLİFLERİN “et-TEFSÎR ve'l-MÜFESSİRÛN” ADLI ESERLERİNE GENEL BAKIŞ

1.2.1. Muhammed Hüseyin Zehebî'nin “et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn” Adlı Eseri

Zehebî'nin eserleri arasında en önemlisi ve ilim camiasında en meşhur olanı “et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn”dur. Bu kitap, müellifin İlahiyat Fakültesinde 1946'da hazırladığı doktora tezine dayanmaktadır.⁴⁶ Bu eserde müellif, tefsir ilminin genel konuları hakkında bilgi verip daha sonra tefsir alanında eser vermiş müfessirleri eserleriyle birlikte incelemektedir.

Müellif tefsir ilmini merhaleler halinde ele alıp risalet dönemini, sahâbe dönemini ve tabi'ûn dönemini kronolojik olarak incelemektedir. Zehebî, risalet

⁴² Muhammed Hâdi Marife, **Temhîdü'l-Kavâid li Fûrû' Mes'ele (Kabzâü'l-Fevâid)**, Menşûrâtü Câmîati'n-Necefe'd-Dîniyye, Necef, h.1390, s.7.

⁴³ Marife, et-Temhîd, Cilt:1, (Önsöz); Wikipedia, “Muhammed Hâdi Marife” https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF_%D9%87%D8%A7%D8%AF_%D9%8A_%D9%85%D8%B9%D8%B1%D9%81%D8%A9 (22.09.2020); Wikishia, “Muhammed Hâdi Marife” https://ar.wikishia.net/view/%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF_%D9%87%D8%A7%D8%AF%D9%8A_%D9%85%D8%B9%D8%B1%D9%81%D8%A9 (22.09.2020).

⁴⁴ Muhammed Hâdi Marife, **Ehlü'l-Beyt ve'l-Kur'ân'ü'l-Kerîm**, 2.Baskı, Müessesetü's-Sekâfiyyeti li'l-Mecma'i'l-Âlemî li Ehli'l-Beyt, Beyrût, 2011, s.6.

⁴⁵ Marife otobiyografisinde, gençler için haftalık ders halkaları düzenlediğini ve “Dînî Meselelerin Cevapları” şeklinde aylık dergi çıkardığını belirtmektedir. Muhammed Hâdi Marife, **et-Temhîd fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Dârut't-Teâruf, Beyrût, 2011, Cilt:1. (Müellifin otobiyografisi); Muhammed Hâdi Marife, **Edyân der Kur'ân koft vekû**, Peykeh Mecellât Tahsisî Nûr, Tahrân, h.1393, s.13. Marife'nin yayınladığı makalelere, kendisiyle yapılan sohbet ve röportajlara ulaşmak için bkz. <http://www.maerefat.com/2015-02-27-13-09-30.html> (19.11.2020)

⁴⁶ Muhammed Hüseyin Zehebî, **Tefsir Tarihi**, çev. Halil Aldemir, Beka Yayınları, İstanbul, 2018, Cilt:1, (Önsöz)

döneminde tefsirin nasıl geliştiği konusunda bilgi verdikten sonra sahâbe dönemini ve bu dönemin önde gelen müfessir sahâbîlerini, daha sonra da tabi'ûn dönemini ve bu dönemin müfessirlerini ele almaktadır. Daha sonra müellif günümüze kadar tedvin edilen meşhur tefsir kitaplarını kendine özgü bir tasnife tabi tutarak tanıtmaya çalışmaktadır. Müellif tedvin edilen tefsirleri klasik denilebilecek tarzda; rivayet tefsirleri, dirayet tefsirleri, caiz reyle yapılan (kabül edilebilir) tefsir kitapları, bidat fırkaların rey tefsirleri, Şîa'nın tefsirdeki konumu ve Şii tefsir kitapları, Hâricîlerin tefsirdeki konumu ve Hâricî tefsir kitapları, sûfi tefsir okulu, felsefi tefsirler, fikhî tefsirler ve bilimsel tefsirler şeklinde tasnif etmektedir.

Müellif tasnif yaparken Ehl-i Sünnet dışındaki tefsirleri “Caiz Olmayan Reyle Yapılan veya Bidat Tefsirler” başlığı altında ele almıştır. Bazı ilim adamları bu durumu, objektif davranmamak ve mezhebî taassupla hareket etmek şeklinde nitelemiştir.⁴⁷ Bizce de İslamî ilimlerin gelişmesine katkıda bulunmuş; hatta Ehli sünnet alimlerinin de kendilerinden önemli ölçüde istifade ettiği müfessirleri yapıcı eleştirilerle ele almak yerine genellemeci olarak “Ehl-i Bidat” başlığı altında zikretmek sağlıklı bir yönelim değildir.⁴⁸ Bununla beraber Zehebî'nin her ne kadar Ehl-i Sünnet olmayan tefsirleri “Batıl Tefsirler” kategorisinde zikretse de ele aldığı eserleri incelerken objektif bir tutum sergilemeye çalıştığına şahit olmaktayız. Müellifin kitabında karşılaştığımız diğer bir husus; tefsir kataloğu tarzında bir çalışma hazırlamasına rağmen eserinde çok az denebilecek sayıda tefsir kitabını incelemesidir. Bu duruma, müellifin bazı tefsirlere kitabında gereksiz yere çok fazla yer ayırmasının sebebiyet verdiğini söyleyebiliriz.⁴⁹ Bu kitap her ne kadar müfessirlerin izledikleri metodlarla ilgili ilk kapsamlı çalışma niteliğini taşısa da⁵⁰ ilmi çalışmaların ve teknik ilerlemelerin geldiği noktayı göz önünde bulundurduğumuzda müellifin incelediği tefsir ve müfessir sayısı açısından kanaatimizce yetersiz bir çalışmadır ki bu durumu

⁴⁷ Öztürk, Zehebî ve et-Tefsîr, s.250; Aslan Habibov, “Şii Tefsir Geleneği”, **Tefsire Akademik Yaklaşımlar**, (Ed. Mehmet Akif Koç-İsmail Albayrak) 2.Baskı, Otto, Ankara,2015, Cilt:1, ss.57,58.

⁴⁸ Zehebî'nin Ehl-i Sünnet olmayan müfessirleri Kur'ân-ı Kerîm'e, sünnete ve selim akla uymayan aşırı görüşlerinden dolayı eleştirmesi gayet doğaldır; fakat bu müfessirlerin eserlerini genellemeci olarak “Batıl Tefsirler” başlığı altında ele alması, kanaatimizce doğru bir yöntem değildir.

⁴⁹ Mesela Zehebî, Zemahşeri'nin “el-Keşşaf” tefsirinin tanıtımını yaparken bu eserle ilgili gereksiz makaleler naklederek sadece kırk dört sayfayı bu eserin tanıtımına ayırmıştır. Bkz. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.362-406.

⁵⁰ Mertoğlu, Cilt: 44 ss.188.

Zehebî'nin bazı tefsirleri görmezden gelmesi şeklinde yorumlayanlar da vardır.⁵¹ Ayrıca bu eserin sistematığının özgün olmayıp Goldziher'in⁵² Türkçeye "İslam Tefsir Ekolleri" diye çevrilen "Die Richtungen der Islamischen Koronauslegung" kitabının geliştirilmiş versiyonu olduğunu söyleyenler de vardır.⁵³ Aslında Goldziher'in tefsir tarihiyle ilgili ortaya koyduğu şablonun aşılammaması sadece Zehebî'ye has bir durum olmayıp bu alanda çalışma yapan diğer müellifleri de içine almaktadır.⁵⁴

İncelemekte olduğumuz bu esere her ne kadar bazı eleştiriler yöneltmiş olsa da neticede bu çalışma tefsir ve müfessirlerle ilgili birçok teze öncülük etme potansiyeline sahip ve bu alanda çalışma yapanların göz ardı edemeyecekleri önemli bir eserdir. "et-Tefsir ve'l-Müfessirûn" birçok kez farklı yayınevleri tarafından farklı şekillerde basılmıştır. Bazı yayınevlerinin eserin sonuna Zehebî'nin vefatından sonra bulunan kendisine ait iki defteri eklediğini,⁵⁵ bazı yayınevlerinin de Zehebî'nin tanıtımını yapmadığı eserlerin tanıtımını yaparak kitabın sonuna eklemelerde bulunduklarını görmekteyiz.⁵⁶ "et-Tefsir ve'l-Müfessirûn" adlı eser, Zehebî'nin Şîa tarihiyle ilgili aldığı notlarla birlikte üç cilt halinde "Tefsir Tarihi" adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁵⁷

⁵¹ Hikmet Koçyiğit, "Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 31, Şanlıurfa, 2014, s.45

⁵² 22 Haziran 1850'de Sigetvar'da doğdu. Deri tüccarı Adolf Goldziher'in oğlu olan Ignaz (Ignace Isaac Jehuda), koyu yahudi bir dinî çevrede büyüdü. Yakın doğu seyahatine çıkarak İslami ilimleri öğrendi ve oryantalist çalışmalar yaptı. 13 Kasım 1921 tarihinde Rotlauf'da öldü ve Budapeşte Yahudi Mezarlığı'na gömüldü. Lokman Şan, "Goldziher'e Göre Kırâatlerin Kaynağı", **Diyanet İlmi Dergi**, Sayı:4, 2017, Cilt:53, s.18.

⁵³ Koçyiğit, s.58.

⁵⁴ Mustafa Karagöz, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Telif ve Tercüme Tefsir Tarihi Eserleri, Tefsir Tarihi Yazımının Problemleri", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Sayı: 19-20, 2012, Cilt:10, s.106.

⁵⁵ Muhammed Enver el-Biltaci tarafından, Zehebî'nin Şîa tarihiyle ilgili kaleme aldığı notların "et-Tefsir ve'l-Müfessirûn" a eklenmesi hakkında bkz. Muhammed Hüseyin Zehebî, **Tefsir Tarihi**, çev. Murat Yılmaz, Beka Yayınları, İstanbul, 2018, Cilt:3, ss. 281-284.

⁵⁶ Zehebî'nin eserinde incelemediği tefsir kitaplarının eserine sonradan eklenmesi hakkında bkz. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt 3, s.10.

⁵⁷ Bu eserin Türkçe'ye yapılan tercümesinde ayetlerin yazımlarıyla ilgili sık sık görülen hatalardan bazıları için bkz. Muhammed Hüseyin Zehebî, **Tefsir Tarihi**, çev. Halil Aldemir, Aydın Temizer, Bünyamin Açıkalin, Murat Yılmaz, Beka Yayınları, İstanbul, 2018, Cilt:1, ss. 73,84,91,223.

1.2.2. Muhammed Hâdi Marife'nin “et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fi Sevbihi'l-Kaşîb” Adlı Eseri

Müellifin ortaya koyduğu çalışmalar arasında “et-Tefsir ve'l-Müfessirûn fi Sevbihi'l-Kaşîb” adlı eserinin önemli bir yeri vardır. Marife, Zehebî'nin Kur'ân-ı Kerîm ilimleri konusunda Şîa'ya cehaletle zulmettiğini -Şîa'yı haksızca eleştirdiğini- ve bu eserini Zehebî'ye reddiye olarak veya onun kitabını tamamlayıp yanlışlarını düzeltmek için kaleme aldığını dile getirmektedir.⁵⁸

Yaptığımız incelemelerde müellifin, Zehebî'nin Şîa'yla ilgili ortaya koyduğu menfî argümanlara karşı kendi mezhebî ni savunup Şîi mezhebî nin öğretileri doğrultusunda yazılmış eserleri kendi penceresinden yeniden yorumlamaya çalıştığını görmekteyiz. Bazı tespitlerimiz doğrultusunda Marife'nin eserinde incelediği kitaplar hakkında ciddi anlamda Zehebî'den bilgi aktarımında bulunduğunu düşünmekteyiz. Marife'nin Zehebî'ye nazaran kitabında daha fazla eser tanıttığını ve birçok eser hakkında muhtasar bir iki sayfa bilgi vermekle yetindiğini görmekteyiz.⁵⁹ Ayrıca dikkatimizi çeken önemli bir husus, Marife'nin eserinde ele aldığı konularda yoğun bir şekilde Ehl-i Sünnet kaynaklara atıfta bulunmasıdır.⁶⁰ Zehebî'nin Şîi tefsirleri konusunun dışında herhangi bir yerde Şîi kaynaklara atıfta bulunduğunu görememekteyiz.

Marife'nin eserinde kullandığı şablonun Zehebî'ninkinden daha zengin olduğunu söyleyebiliriz. Müellif eserinde risalet dönemini, sahâbe dönemini, tabi'ûn ve tebe-i tabi'în dönemini ve bu dönemlerin öne çıkan müfessirlerini kronolojik olarak inceleyip rivayet tefsirlerini, dirayet tefsirlerini, tasavvufi tefsirleri, ahkâm tefsirlerini, bilimsel tefsirleri, edebî tefsirleri, lügavî tefsirleri, mütaşâbihlerin tefsirlerini, özet tefsirleri, modern dönem tefsirlerini, baştan sona yapılmış tefsirleri ve konulu tefsirleri müstakil başlıklar altında incelemektedir. Marife, kendi tasarladığı şablonunda iki önemli noktada Zehebî'den ayrılmaktadır. Birincisi kolayca görüleceği üzere müellif, hiçbir tefsiri “batıl tefsirler” kategorisinde ele almamaktadır ki bu son derece güzel bir yönelimdir. İkincisi, müellifin Zehebî'den farklı olarak “Tefsirde Ehl-i Beyt Devri”

⁵⁸ Marife, et-Temhîd, (Müellifin Önsözü)

⁵⁹ Mesela Marife, Ebû's-Su'ûd Efendinin “İrşadü'-Akli's-Selim” adlı eserinin tanıtımına bir sayfadan daha az bir yer ayırmaktadır. Muhammed Hâdi Marife, **et-Tefsir ve'l-Müfessirûn fi Sevbihi'l-Kaşîb**, 2.Baskı, el-Camî'atü'l-Razviyye li Ulumi'l-İslamiyye, Meşhed, h.1425, (et-Tefsîr), Cilt:2, s.895.

⁶⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss. 159,169.

adı altında bir başlık açtığını ve bu başlık altında; abdest ayeti, baş ve ayakların meshi, mut'a hadisi, içkinin haram olması vb. müstakil birçok konuda Şiilerin masum olduklarına inandıkları Ehl-i Beyt imamlarının görüşlerini aktardığını görmekteyiz.⁶¹

Marife'nin Arapça olarak kaleme aldığı et-Tefsir ve'l-Müfessirûn adlı eseri "Tefsîr ve Müfessirân" adıyla iki cilt halinde Farsça'ya tercüme edilmiştir.⁶² Her ne kadar bu eserin Türkçe'ye tercüme edilmeye başlandığına dair teyid edemediğimiz şifahi duyumlarımız olsa da hali hazırda bu kitap Türkçe'ye tercüme edilmemiştir.

⁶¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.427-512.

⁶²Wikishia, "التفسير والمفسرون (کتاب)" [https://fa.wikishia.net/view/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%81%D8%B3%DB%8C%D8%B1_%D9%88_%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%81%D8%B3%D8%B1%D9%88%D9%86_\(%DA%A9%D8%AA%D8%A7%D8%A8\)](https://fa.wikishia.net/view/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%81%D8%B3%DB%8C%D8%B1_%D9%88_%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%81%D8%B3%D8%B1%D9%88%D9%86_(%DA%A9%D8%AA%D8%A7%D8%A8)) (22.09.2020)

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED HÜSEYİN ZEHEBÎ VE MUHAMMED HÂDÎ MARİFE'NİN RİVAYET TEFSİRİNE VE MÜFESSİRLERİNE BAKIŞLARI

2.1. MÜELLİFLERİN TEFSİR İLMİ AÇISINDAN HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNE BAKIŞI

Yüce Allah, yarattığı alemlere uyarı niteliğinde, iyiyi ve kötüyü birbirinden ayıran kitabı Kur'ân-ı Kerîm'i kuluna indirmiş,⁶³ böylece dinin tebliğ edilmesi vazifesi Hz. Muhammed (s.a.v)'e verilmiştir. Dinin tebliğ edilmesi vazifesiyle görevli olan peygamberin kendisine indirilen kitabı tebliğ edeceği muhatapları için yer yer açıklaması, kitabın içindeki hükümleri pratik olarak tatbik etmesi, hal ve hareketleriyle topluma örnek olması; kısacası kendisine indirilen kitabın öğretmeni olması şeklinde sorumlulukları vardır.⁶⁴ Dolayısıyla Kur'ân-ı Kerîm'in doğru anlaşılabilmesi için Hz. Muhammed (s.a.v)'in sünnetine ve vahyin nazil olduğu tarihi bağlama müracaat etme zorunluluğu bulunmaktadır. Bu nedenle müellifler, tefsir tarihi üzerine kaleme aldıkları eserlerinde Hz. Peygamber dönemine özel bir ehemmiyet göstermişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm'in doğru anlaşılabilmesi için Hz. Peygamber'in sünnetine müracaat etmenin gerekliliği konusunda müelliflerin hemfikir olduğunu; iki müellifin de mücmel, müşkil, müteşâbih ve anlaşılması için ilave kaynaklara ihtiyaç duyulan ayetlerde sünnete başvurulması gerektiğini vurguladıklarını görmekteyiz.⁶⁵ Sünnete müracaatın nasıl gerçekleştirilmesi gerektiği konusunda müelliflerin mezheplerine dayalı bazı ihtilafları bulunmaktadır ki bu ihtilaflar çalışmamızın içerisinde ilgili başlıklar altında incelenecektir.⁶⁶

⁶³ Furkan Suresi 25/1: "تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا"

⁶⁴ Abdurrahman b. Ebûbekir Celeleddin es-Suyûtî, **Sünnetin İslam'daki Yeri**, çev. Enbiya Yıldırım, Otto Yayınları, Ankara, 2015, ss.33,34; "Kur'an tefsir kaynaklarından sadece biridir. Bunun yanında Hz. Peygamber'in, sahâbenin özellikle nakille bilinebilecek konulardaki açıklamaları da İslam alimlerinin hemen hepsi tarafından tefsir kaynakları içerisinde sayılmıştır." Halis Albayrak, **Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine**, Şule Yayınları, İstanbul, 2015, s.145; Kur'an-ı Kerîm'in sünnetle açıklanması gerektiğine dair bkz. Ferruh Kahraman, "Hz. Peygamber (s.a.v)'in Tefsirinin Kur'an İlimlerindeki Yeri", **Diyanet İlmî Dergi**, Sayı:1, Ankara, 2013, ss.9,10.

⁶⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt 1, s.34; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.157.

⁶⁶ Hz. Peygamber'in sünnetine müracaat etme hususunda mezhebi farklılıkların sahâbenin adaleti konusuyla ilgisi için bkz. Ahmet Karadağ, "Ehl-i Sünnet ile İmâmiyye Şîası Arasında İhtilâf Edilen Bazı Konuların Tahlili (Muhammed Cevâd Muğniyye'nin et-Tefsîru'l-Kâşif Örneği)", **İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:2, İstanbul, ss.254-257.

2.1.1. Hz. Peygamber (s.a.v) ve Sahâbe Döneminde Tefsirin Kaynakları

Hz. Peygamber hayattayken sahâbe tefsir için ona müracaat etmekteydi. Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahâbenin Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir ederken müracaat ettikleri farklı kaynaklar vardır. Zehebî'ye göre sahâbe, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kur'ân-ı Kerîm'in tefsiri için başlıca dört kaynağa müracaat etmekteydi. Bu kaynaklar başta Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'in sünneti, ictihad ve istinbat (hüküm çıkarma) gücü ile Yahudi ve Hristiyanlar'dan oluşan Ehl-i Kitap'tır.⁶⁷ Zehebî dört başlıkta topladığı bu kaynakları eserinde genişçe ele almaktadır.

Marife, Hz. Peygamber ve sahâbe döneminde tefsirin kaynakları konusunu özel bir başlık altında ele almamaktadır. Bununla beraber Marife, tefsirin başlıca kaynakları olarak Kur'ân-ı Kerîm'i, Hz. Peygamber'in sünnetini ve Ehl-i Beyt'i vurgulamaktadır.⁶⁸ Ayrıca müellif; Hz. Ali'nin, İbn Mes'ûd'un, İbn Abbâs'ın ve alim sahâbîlerin ayetlerin nerede ve ne sebeple indiğini bildiklerini söylemektedir.⁶⁹ Marife, Zehebî'den farklı olarak Ehl-i Kitâb'a müracaat etmenin caiz olduğu anlayışına sert bir üslupla karşı çıkmakta ve Ehl-i Kitap'a müracaatın yasaklanması konusunda Ehl-i Sünnet kaynaklarından nakillerde bulunmaktadır.⁷⁰ Kitabında "Ehli Kitap'a Müracaattan Sakındırma" şeklinde müstakil başlık açan Marife, sahâbenin ve İbn Abbâs'ın Ehli Kitap'a müracaat ettiğini söyleyen Goldziher'e⁷¹ ve Ahmed Emin'e⁷² sert eleştiriler yöneltmektedir.⁷³ Dolayısıyla Zehebî'nin aksine Marife, Ehli Kitap'ı tefsirde kaynak olarak görmemektedir.

⁶⁷ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.37.

⁶⁸ Marife, et-Tefsir, Cilt:1, s.157.

⁶⁹ Marife, et-Tefsir, Cilt:1, s.159

⁷⁰ Marife, et-Tefsir, Cilt:1, s.224. Marife'nin Ehl-i Kitap'tan nakil yapılmasından sakındırmak adına Buhârî'den naklettiği hadis için bkz. Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah el-Buhârî el-Ca'fi, **el-Camiu'l-Müsnedü's-Sahihu'l-Muhtasar min Umûri Rasulillah s.a.v ve Sünenihî ve Eyyâmihî**, thk. Muhammed b. Zühayr Nâsir en-Nâsir, 1.Baskı, Dâru Davk'ın-Necat, Beyrût, h.1422, (Câmiu's-Sahîh) Cilt:3 s.181.

⁷¹ 52. dipnota bkz.

⁷² 1886'da Kâhire'de doğdu. İslam'ı ilimler üzerine çalışmalar yaptı. "Câmiatü'd-Düveli'l-Arabiyye" müdürlüğünde bulundu. 30 Mayıs 1954'te Kâhire'de vefat etti. Âmir el-Akkâd, **Ahmed Emin; Hayâtühû ve Edebühû**, Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-Asriyye, Beyrût, 2016, s.23.

⁷³ Marife, et-Tefsir, Cilt:1, ss. 225-227.

2.1.2. Kur'ân-ı Kerîm'i anlamada Hz. Peygamber (s.a.v)'in Konumu

Kur'ân-ı Kerîm'in doğru anlaşılması konusunu ele alan müelliflerin ortak olarak dile getirdikleri en önemli husus; Hz. Peygamber'in tefsirde müracaat edilmesi gereken en önemli kaynak olduğudur. Müellifler özelde Kur'ân-ı Kerîm'in, genelde ise dinin anlaşılması için Hz. Peygamber'in sözlerinin, fiillerinin ve takrirlerinin en önemli kaynak olduğunun altını çizmektedirler.⁷⁴

2.1.2.1. Hz. Peygamber (s.a.v)'in Kur'ân-ı Kerîm'i Tefsir Şekli

Peygamberlerin kendilerine indirilen kitabı tebliğ etmekle birlikte açıklama vazifeleri de vardır.⁷⁵ Hz. Muhammed (s.a.v)'in tebliğde bulunduğu topluma Kur'ân-ı Kerîm'i öğretebilmek ve benimsetebilmek için farklı yöntemlere başvurduğunu görmekteyiz. Zehebî, Hz. Peygamber'in Kur'ân-ı Kerîm'i hem genel olarak hem de ayrıntılarıyla anlamasının son derece doğal olduğunu dile getirmektedir. Bununla beraber Zehebî'ye göre sahâbenin sırf Arapça bilmesi, onların Kur'ân-ı Kerîm'i ayrıntılarıyla ve bâtinî incelikleriyle anlayabilmeleri için yeterli değildir.⁷⁶ Bu bağlamda Zehebî, “Kur'ân-ı Kerîm'in Arapça olmasından dolayı Arapların kelime ve terkip bazında onu anlayabildiklerini” iddia eden mütefekkirlerle karşı çıkmaktadır.⁷⁷ Zehebî Hz. Peygamber'in mücmel, müşkil, müteşabih vb. anlaşılması güç olan ayetlerle beraber sahâbenin anlayamayarak kendisine müracaatta bulunduğu ayetlere yönelik tefsirde bulunduğunu ifade etmektedir.⁷⁸ Kısaca Zehebî'ye göre, Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması adına ortaya çıkan her problemde Hz. Peygambere müracaat edildiğini ve onun da gereken şekilde Kur'ân-ı Kerîm'i muhataplarına tefsir ettiğini söyleyebiliriz.⁷⁹

⁷⁴ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.34; Marife, et-Tefsir, Cilt:1, s.158.

⁷⁵ Peygamberlerin kendilerine indirilen kitabı açıklamakla yükümlü oldukları konusunda bkz. İbrahim Suresi 14/4: ”وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ”

⁷⁶ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.34.

⁷⁷ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, ss.34,35.

⁷⁸ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.34.

⁷⁹ Zehebî, Hz. Peygamber'in Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir etme şekline dair şöyle bir örnek nakletmektedir: “En'âm Suresi 6/82. ayette geçen zulüm kelimesini Hz. Peygamber “şirk” ile tefsir etmiştir. Çünkü sahâbenin bir kısmı bu ayetteki zulüm kelimesi ile genel bir anlamın kastedildiğini anlamış; hatta Hz. Peygamber'e gelip “Hangimiz zulmetmiyoruz ki?” diyerek endişelerini dile getirmişlerdi. Bunun

Hız. Peygamber'in Kur'an-ı Kerim'i tefsir etme şekli konusunda Marife de hemen hemen Zehebî'yle mutabıktır. Marife, Hız. Peygamber'in hayatında ve hadislerinde Kur'an-ı Kerim'in tefsirinin bulunduğunu ve onun mücmel, müşkil, müteşabih vb. tarzdaki ayetleri tefsir ettiğini söylemektedir. Yine Marife'ye göre Hız. Peygamber'in tefsir ameliyesi Zehebî'nin de ifade ettiği gibi çok boyutlu olup sözlü, fiili ve takriri şekillerde gerçekleşmiştir.⁸⁰

2.1.2.2. Hız. Peygamber (s.a.v)'in Kur'an-ı Kerim'in Ne Kadarını Tefsir Ettiği Meselesi

Kur'an-ı Kerim'in ne kadarlık bir bölümünün Hız. Peygamber tarafından tefsir edildiği konusunda müellifler arasında ihtilaf vardır. Her iki müellif de bu konuyu müstakil başlıklar altında ele almaktadır. Zehebî bu konuda ortaya atılan görüşleri iki başlık altında toplayıp her iki tarafın delillerini genişçe ele aldıktan sonra kendi görüşünü ortaya koymaktadır. Zehebî'ye göre bazı alimler, Hız. Peygamber'in Kur'an-ı Kerim'in lafızlarını ve manalarını açıkladığını savunmuştur; bu guruba İbn Teymiyye⁸¹ öncülük etmektedir. Zehebî'nin tasnifine göre diğer bir grup da Hız. Peygamber'in Kur'an-ı Kerim'in az bir bölümünü tefsir ettiğini söylemiştir; bu gurubun başında ise Huveyyî⁸² ve Suyûtî⁸³ gelmektedir.⁸⁴ İki gurubun da tezlerini ispatlamak adına ortaya koydukları argümanları tahlil eden Zehebî, her iki gurubun da

üzerine Hız. Peygamber: "Durum sizin anladığınız gibi değildir. Buradaki zulüm şirktir" buyurmuştur." Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.52.

⁸⁰ Marife, Hız. Peygamber'in Kur'an-ı Kerim'i gerek hadis-i şerifleriyle gerek yaşantısıyla tefsir ettiğini söyleyerek Hız. Peygamber'den şu rivayeti nakletmektedir: "Benim nasıl namaz kıldığımı görüyorsanız siz de öyle namaz kılın." Marife, et-Tefsir, Cilt:1, ss.157-159.

⁸¹ Tam adı Takıyyüddin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Eş-Şeyh el-Müfti Şihabüddin el-Mehasin Abdulhalim b. Eş-Şeyh el-İmam el-Müctehid Şeyhu'l-İslam Mecduddin Ebû'l-Berekat Abdüsselam b. Abdullah b. Ebû'l-Kasım Muhammed b. El-Hıdır b. Muhammed b. el-Hıdır b. Ali b. Abdullah b. Ebû'l-Kasım b. Teymiyye el-Harrani ed-Dımaşki el-Hanbeli'dir. 1262'de Harran'da doğdu. Farklı alanlarda birçok eser kaleme aldı. 1327'de Şam'da vefat etti. İbn Hallikân, Cilt:4, s.386; Muammer Erbaş, **İbn Teymiyye'nin Kur'an-ı Kerim'i Tefsir Yöntemi**, Birleşik Matbaacılık, İzmir, 2014, ss.13,22.

⁸² Tam adı Ahmed b. Halil b. Seade b. Cafer b. İsa, Ebû'l-Abbâs, Şemseddin el-Muhallebî el-Huveyyî'dir. 1187'de Azerbaycan'a bağlı Huveyy'de doğdu. Şafii mezhebine mensuptur. Fahreddin Razi'nin talebelerindendir. 1240'da Dımaşk'da vefat etmiştir. Adil Nüveyhiz, **Mu'cemü'l-Müfessirin min Sadri'l-İslâm ve hatta'l-Asrı'l-Hâzır**, 3. Baskı, Müessesetü Nüveyhiz es-Segâfiyyetü li't-Te'lifi ve't-Tercemeti ve'n-Neşr, Beyrût, 1988, Cilt:1, s.35.

⁸³ Tam adı Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî'dir. 1445'de Kâhire'de doğdu. Birçok alanda eser veren büyük bir alimdir. 1505'de Mısır'da vefat etti. Nüveyhiz, Cilt:1, s.264.

⁸⁴ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.46.

aşırılık yaptığını, bu konuda orta yollu bir görüşün benimsenmesi gerektiğini ifade eder. Zehebî'ye göre Hz. Peygamber birçok ayetin anlamını sahâbeye açıklamıştır; fakat Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını tefsir etmemiştir. Çünkü Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'in bazı kısımlarını bilmeyi sadece kendisine has kılmıştır.⁸⁵

Bu konuyu müstakil bir başlık altında ele alan Marife'nin, Zehebî'nin bu minvalde ortaya koyduğu görüşleri zikrederek farklı bir yönelimde bulunduğunu görmekteyiz. Zehebî'ye hitaben itirazını dile getiren Marife: *“Garip bir iddia! Bazı ayetlerin anlamlarını bilmeyi Allah'ın kendisine has kılması gibi bir durum varsa o zaman bu ayetleri hiç indirmemesi çok daha iyi olurdu. Müfessirler hurûfu'l-mukatta⁸⁶ da dahil olmak üzere bütün ayetleri tefsir etmeye çalışmışlardır. Durum böyleyken, Allah'ın bazı ayetlerin tefsirini insanların bilmesini istemediğinden bu müfessirlerin haberlerinin olmadığını nasıl düşünüyorsun?”* diyerek Kur'ân-ı Kerîm'in tamamının Hz. Peygamber tarafından tefsir edildiğini iddia etmektedir.⁸⁷ Ayrıca Marife'ye göre özellikle imamlardan⁸⁸ ve Ehl-i Beyt'ten gelen rivayetler dikkate alındığında Kur'ân-ı Kerîm'in tamamının Hz. Peygamber tarafından tefsir edildiği görülecektir.⁸⁹

Kur'ân-ı Kerîm'in ne kadarının Hz. Peygamber tarafından tefsir edildiği konusunda müellifler arasında ihtilaf vardır. Kanaatimizce Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirine ihtiyaç duyulan ayetleri; çok büyük bir kısmı Hz. Peygamber tarafından tefsir edilmiştir. Bununla beraber Kur'ân-ı Kerîm'in tamamının Hz. Peygamber tarafından tefsir edildiğini destekleyecek mahiyette elimizde sağlam bir delil yoktur. Zehebî'nin dikkat çektiği üzere bazı özel konuları Allah'tan başka kimsenin bilememesi anlaşılabilir bir durumdur⁹⁰ fakat bunun konumuzla pek alakası yoktur. Marife'nin

⁸⁵ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.50.

⁸⁶ Bazı surelerin başında bir veya birkaç harften oluşan ve Arap dilinde muayyen bir manada kullanılmayan harf ve harfler gurubuna “el-Hurufu'l-Mukatta” denir. Ömer Dumlu, **Tefsir Usûlü**, Tıbyan Yayıncılık, İzmir, 2017, s.194.

⁸⁷ Marife, et-Tefsir, Cilt:1, ss.161,162.

⁸⁸ İmamiyye Şîasında, imametin nass ve tayin yoluyla Hz.Ali, Hz Hasan ve Hz. Hüseyin'den sonra sırasıyla; Ali Zeyne'l-Âbidin, Muhammed el-Bâkır, Cafer-i Sadık, Musa Kazım, Ali er-Rıza, Muhammed et-Taki, Ali en-Naki, Hasan el-Askeri, son olarak on ikinci imam olan Askeri'nin oğlu Muhammed'e ait olduğu kabul edilmekte ve bu imamlardan gelen rivayetlere çok büyük önem verilmektedir. İbrahim Coşkun, “Şîa'da İmamların Otoritesi”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları**, Cilt:7, Sayı:1, Diyarbakır, s.29.

⁸⁹ Marife, et-Tefsir, Cilt:1 s.162

⁹⁰ Hz. Peygamber'e bildirilmeyen bazı bilgiler için bkz. Necati Kara, “Kur'an'da Gayb”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:1, Van, 1994, ss.58-60. Müteşabih ayetlerin anlamlarının bilinip bilinmemesi konusunda bkz. Ali Karatâş, “Müteşabih Ayetler ve Te'vili”, **Günümüz Tefsir**

“Tefsiri bilinmeyecek ayetin Kur’ân-ı Kerîm’de olmaması daha iyi olurdu” şeklindeki itirazına şu şekilde cevap verilebilir: Hurûf-u mukatta’ vb. bazı konuların tefsirinin tam olarak bilinmemesi meraklanmalara yol açıp Kur’ân-ı Kerîm’e ilgiyi ve odaklanmayı artıracaktır.⁹¹ Kaldı ki herhangi bir ayetin tefsirinin net bir biçimde bilinmemesi, o ayet hakkında hiçbir yorum yapılamayacağı anlamına gelmemekte; hatta o ayetin tefsirine yönelik yorum alanının daha geniş olduğu görülmektedir. Kısaca özetleyecek olursak; kanaatimizce Kur’ân-ı Kerîm’in tamamı Hz. Peygamber tarafından tefsir edilmemiş, sadece tefsirine ihtiyaç duyulan ayetler tefsir edilmiştir.⁹²

2.2. MÜELLİFLERİN TEFSİR İLMİ AÇISINDAN SAHÂBE DÖNEMİNE BAKIŞI

Sahâbe döneminde görülen tefsir faaliyetlerinin mahiyetine ve bu dönemin önde gelen sahâbî müfessirlerine yönelik her iki müellif de detaylı malumat vermektedirler. Tefsir ilminde Hz. Peygamber’den sonra müracaat edilmesi gereken ilk kaynağın sahâbîler olduğu konusunda müellifler hemfikir olup sahâbeden övgüyle bahsetmektedirler.⁹³ Müellifler sahâbe devrinde öne çıkan müfessirleri ele alırken her ikisi de dört ismi müstakil başlıklar altında incelemektedir. Zehebî’nin sırasıyla Abdullah b. Abbâs’ı, Abdullah b. Mes’ûd’u, Hz. Ali’yi ve Übeyy b. Ka’b’ı tefsirdeki konumları açısından incelediğini; aynı isimleri Marife’nin Hz. Ali, Abdullah b. Mes’ûd, Übeyy b. Ka’b ve Abdullah b. Abbâs sıralamasıyla ele aldığını görmekteyiz. Müelliflerin inceledikleri isimleri farklı sıraya koymaları, Zehebî’nin ele aldığı isimlerin tefsirdeki konumlarını dikkate almasından ve Marife’nin kronolojik bir sıralamaya riayet etmesinden kaynaklandığını düşünmekteyiz.⁹⁴ Biz de, çalışmamızda

Problemleri, (Ed. Ali Karataş, Yunus Emre Gördük), 1.Baskı, Bilay Yayınları, Ankara, 2018, ss.139-142.

⁹¹ Müteşabih ayetlerin Kur’ân-ı Kerîm’de bulunma sebepleri konusunda bkz. Karataş, Müteşabih Ayetler, s.143.

⁹² “Allah Rasûlü, ne Kur’ân-ı Kerîm’in pek az ayetini tefsir ederek onu kendi görüşleri istikametinde açıklamak isteyenlere meydanı boş bırakmıştır; ne de tamamını tefsir etmek suretiyle insan aklını işlevsiz hale getirmiştir.” Muhsin Demirci, **Tefsir Tarihi**, 56. Baskı, İfav Yayınları, İstanbul, 2019, (Târih), s.65. (Müellif farklı bir yaklaşımla Hz. Peygamber’in Kur’ân-ı Kerîm’in tamamını tefsir ettiğinin de dile getirilebileceğini söylemektedir bkz. s.65)

⁹³ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.34; Marife, et-Tefsir, Cilt:1, s.182.

⁹⁴ Zehebî’nin yapmış olduğu sıralamada üst sıralardaki isimlere genişçe yer ayırıp alt sıralara doğru indikçe ele aldığı isimlere tedricen daha az yer ayırması; sıralamasını, incelediği isimlerin tefsirdeki konumunu baz alarak yaptığını göstermektedir.

genel bir prensip olarak hakkında incelemede bulunacağımız isimlerde Marife'nin yöntemi üzere kronolojik sıralamayı takip etmeye çalışacağız. İnceleyeceğimiz isimler hakkında müelliflerin verdikleri biyografik bilgileri özetle aktarıp müfessirlerin hayat hikayeleri konusunda fazla detaya girmeyeceğiz. Ayrıca Marife'nin bazı meşhur müfessirleri incelerken müfessire dair hiçbir biyografik bilgi zikretmeden doğrudan konuya girip müfessiri tefsirdeki konumu açısından ele aldığını görmekteyiz.⁹⁵

2.2.1. Ali b. Ebî Talib (r.a)'in Tefsirdeki Konumu

Tam adı Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Talib b. Abdilmuttalib el-Kuraşî el-Hâşimî'dir. Hz. Peygamber'in amcasının oğlu olup Hz. Fâtıma'yla evlenmiştir ve Hz. Peygamber'in soyu ikisinden devam etmiştir. Hz. Ali Müslüman olan ilk çocuktur ve ömrü İslam'a hizmetle geçmiştir. H. 40 yılında Hâricî Abdurrahman b. Mülcem tarafından şehit edilmiştir.⁹⁶

Müellifler, Hz. Ali'nin tefsirdeki konumuna kısaca temas etmişlerdir. Zehebî'nin Hz. Ali hakkında yaptığı incelemelerde Marife'ye göre daha sahih ve sağlam bilgiler sunduğunu görmekteyiz. Mesela Zehebî, sıkça Hz. Ali'yi övmekle beraber onun hakkında birçok uydurma rivayet bulunduğunu örnekler vererek açıklamakta ve bu minvalde Şîa'ya eleştiriler yöneltmektedir.⁹⁷ Ayrıca Zehebî, Hz. Ali kanalıyla gelen rivayetlerin sahih olduğunu tespit ettiği tariklerini bize sunmaktadır.⁹⁸

Marife, Hz. Ali'ye tahsis ettiği bölümde müfessire yönelik sadece övgü dolu ifadeler paylaşmaktadır.⁹⁹ Marife'nin Hz. Ali'yi çokça övmesi anlaşılır olmakla beraber müfessiri tefsirdeki konumu açısından ele almaması kitabını telif gayesi dikkate alındığında çok büyük bir eksikliktir. Bunun yanı sıra eserinde Zehebî'den çokça nakilde bulunan Marife, Zehebî'nin hadis uydurma konusunda Şîa'ya yaptığı eleştirileri görmezden gelmektedir.

⁹⁵ Marife'nin Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve Übeyy b. Ka'b'ın biyografilerini zikretmediğine dair bkz. Marife, et-Tefsir, Cilt:1 ss.188,192,197.

⁹⁶ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.80. Hz. Ali ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdü'l-Kerim b. Abdü'l-Vâhid eş-Şeybanî el-Cezerî 'İzzü'd-Din İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğabe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz ve Adil Ahmed Abdü'l-Mevcûd, 1.Baskı, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 1994, Cilt:4, s.87.

⁹⁷ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.81.

⁹⁸ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.82.

⁹⁹ Marife, Hz. Ali'yi işlediği dört sayfada sadece övgüsel ifadelerle yer vermiştir. Marife, et-Tefsir, Cilt:1 ss.188-191.

İncelemelerimizde Zehebî ve Marife'nin Hz. Ali'nin tefsirdeki konumuna dair yeterince bilgilendirme yapmadıklarını görmekteyiz. Öyle ki müellifler onun tefsir ettiğine dair bir ayete bile örnek vermemektedirler. Müelliflerin sözü uzatmamak adına müfessirler hakkında detaylı bilgi aktarmaktan kaçınması anlaşılabilir; fakat inceledikleri müfessirin tefsirdeki konumuna ve tefsir metoduna dair yeterince bilgi vermemeleri önemli bir eksikliktir.

2.2.2. İbn Mes'ûd (r.a)'un Tefsirdeki Konumu

Abdullah b. Mes'ûd b. Ğafil'in soyu Mudar kabilesine dayanır. Künyesi Ebû Abdurrahman el-Hüzeli'dir. Annesi Ümmü Abd bint Abdud Hüzeyl kabilesindendir ve İbn Mes'ûd annesine nispeten İbn Ümmi Abd olarak da anılır. Kendisi ilk müslümanlardan olup Mekke'de Hz. Peygamber'den sonra ilk yüksek sesle Kur'ân-ı Kerîm okuyan kimsedir. İbn Mes'ûd ömrünü İslam dinine hizmetle geçirmiş büyük bir ilim adamıdır. Ömrünün sonlarına doğru Medine'ye gelen İbn Mes'ûd, burada h. 32 yılında vefat etmiş ve Baki' mezarlığına defnedilmiştir.¹⁰⁰

Müelliflerin İbn Mes'ûd'dan ve hayatı boyunca vermiş olduğu mücadelesinden övgüyle bahsettiklerini görmekteyiz. Her iki müellif, İbn Mes'ûd'un Kur'ân-ı Kerîm'i en iyi ezbere bilen kişi olduğunu ve Hz. Peygamber'in onun tilavetini çok sevdiğini dile getirmektedir.¹⁰¹ Zehebî, Hz. Ömer'in İbn Mes'ûd'u Kûfe'ye gönderdiğini ve İbn Mes'ûd'un orada hocalık ve kadılık görevleri yapmakla beraber “*nassın bulunmadığı yerde rey'e güvenilmesi*” şeklindeki bölge insanının takip ettiği metoda öncülük ettiğini ifade etmektedir.¹⁰² Müfessirin tefsir ilmindeki konumunu ele alan Zehebî, İbn Mes'ûd'dan bize kadar ulaşmış rivayetlerin sahih ve zayıf tariklerini vermektedir.¹⁰³

İbn Mes'ûd hakkında incelemelerde bulunan Marife'nin, daha önce Hz. Ali örneğinde karşılaştığımız gibi müfessiri çokça övdüğünü görmekteyiz. Ayrıca müellif incelemekte olduğu müfessirden nakledilen rivayetlerin tariklerine dair kayda değer bir bilgi sunmamaktadır.¹⁰⁴ Bunun yanı sıra müellifin İbn Mes'ûd'u överken mezhebî

¹⁰⁰ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.76; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.192. İbn Mes'ûd ile ilgili detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Ğâbe, Cilt:3, s.381.

¹⁰¹ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.76; Marife, et-Tefsir, Cilt:1, s.192.

¹⁰² Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.77.

¹⁰³ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.79.

¹⁰⁴ Marife, et-Tefsir, Cilt:1, ss.192-197.

kaygılarla hareket ettiğini ve bazı aşırı yorumlar serdettiğini görmekteyiz. Mesela Marife Suyûti'den naklen¹⁰⁵ Maide Suresi'nin 67. ayeti hakkında İbn Mes'ûd'un şöyle dediğini nakletmektedir: "Biz Rasulullah (s.a.v) zamanında bu ayeti şöyle okuyorduk: *Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. -Şüphesiz Ali müminlerin mevlasıdır- Eğer bunu yapmazsan, O'nun verdiği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun. Allah, seni insanlardan korur...*"¹⁰⁶ Ayrıca Marife, İbn Mes'ûd'a, Hz. Ali'nin halifeliğine ve Ehl-i Beyt'in velayeti konusuna sadakatinden dolayı övgülerde bulunmaktadır.¹⁰⁷ Mesela Marife Sadûk'tan naklen: "Sahâbeden on iki kişi Ebû Bekir'in halifelîğe Ali (a.s)'den önce gelmesini reddetmiştir, İbn Mes'ûd da onlardandır." rivayetini nakletmektedir.¹⁰⁸ Dolayısıyla Marife, İbn Mes'ûd'u büyük ölçüde mezhebî yönelimlerine bağlı olarak ele almaktadır.

Yukarıda müelliflerin İbn Mes'ûd hakkındaki incelemelerini genel hatlarıyla aktardık. Müelliflerin İbn Mes'ûd ve onun ilmi kişiliği hakkında güzel bilgiler sunduklarını söyleyebiliriz. Bununla beraber her iki müellifin de İbn Mes'ûd'la ilgili naklettikleri bir rivayeti kısaca incelemek istiyoruz. Zehebî'nin ve Marife'nin doğruluğunu kabul ederek aktardıkları rivayete göre İbn Mes'ûd şöyle demiştir: "Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki Allah'ın kitabında inen bütün ayetlerin hangi konuda ve nerede indiğini bilirim."¹⁰⁹ Müelliflerin kaynağını belirtmeksizin aktardığı bu rivayet, Müslim'in Sahih'inde geçmektedir.¹¹⁰ Hz. Peygamber'e hizmet etmiş ve ömrünü İslâmî ilimlere adanarak ümmete ilim adına büyük bir servet bırakmış âlim bir sahâbî olan İbn Mes'ûd'un ilmi birikimi malumdur. Bununla beraber İbn Mes'ûd'a atfedilerek rivayet edilen yukarıdaki sözün doğruluğunu ve kapsamını sorgulamak adına ele alınması gereken başka bir rivayet vardır. Müelliflerin dile getirmediği bu rivayete göre İbn Mes'ûd'un Muavvizeteyni (Felak ve Nas Suresi) Kur'ân-ı Kerîm'den saymaması ya da mushafına almaması

¹⁰⁵ Mâide Suresi 67. ayet hakkında Suyûti'nin naklettiği rivayetlerin tamamı için bkz. Abdurrahman b. Ebî Bekir Celaleddin es-Suyûti, **ed-Dürrü'l-Mensur fi't-Tefsir bi'l-Me'sur**, Dâru'l-Fikr, Beyrût, Cilt:3, ss.117-120.

¹⁰⁶ Marife, et-Tefsir, Cilt:1 s.193; Maide Suresi 5/67: "يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا يَكُنْ لَكَ الْإِثْمُ وَلَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ" ¹⁰⁷ Marife, et-Tefsir, Cilt:1 ss.193,194.

¹⁰⁸ Marife, et-Tefsir, Cilt:1 s.194.

¹⁰⁹ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.78; Marife, et-Tefsir, Cilt:1 s.192.

¹¹⁰ Müslim b. Haccac Ebû'l-Hasan el-Kuşeyri en-Nisaburi, **el-Müsnedü's-Sahihu'l-Muhtasar bi Nakli'l-Adli ani'l-Adli ile Rasulillah s.a.v**, Dâru İhyau't-Turâsi'l-Arabi, Beyrût, h.1374, Cilt:4, s.1913.

tarzında bigilerle karşılaşmaktayız¹¹¹ ki bu durum bizi, müfessirle ilgili “*bütün ayetlerin hangi konuda ve nerede indiğini bildiği*” şeklindeki rivayetin en azından takyid edilmesi gerektiği sonucuna götürmektedir. Çünkü İbn Mes‘ûd’un bu sözü söylemiş olması gayet mümkün olmakla beraber yanlış olabileceği ihtimali üzerinde durmaktayız. İbn Mes‘ûd’un Muavvizeteyn hakkındaki görüşlerine yönelik farklı yorumlar vardır.¹¹²

2.2.3. Übeyy b. Ka‘b (r.a)’ın Tefsirdeki Konumu

Tam adı Ebû'l-Münzir Ebû't-Tufeyl Übeyy b. Ka‘b b. Kays el-Ensarî el-Hazrecî’dir. Übeyy b. Ka‘b Hz. Peygamber’in katipliğini yapmış ve İslam’ı tebliğde aktif rol almış bir sahâbîdir. Übeyy b. Ka‘b’ın vefatı konusunda pek çok görüş bulunmakla beraber çoğunluğa göre Hz. Ömer’in hilafeti döneminde vefat etmiştir.¹¹³

Her iki müellif, Übeyy b. Ka‘b’a çok kısa bir bölüm ayırarak kendisinden övgüyle bahsetmiştir.¹¹⁴ Müellifler Übeyy b. Ka‘b’ın; Kur’ân-ı Kerîm’i en iyi okuyan sahâbî olduğunu, vahiy katipliği yaptığını ve “Müslümanların Efendisi” şeklinde isimlendirildiğini söylemektedir. Ayrıca müellifler Übeyy b. Ka‘b’dan bize çok sayıda tefsir rivayeti geldiğini söyleyerek bu rivayetlerin tarikleri üzerinde sıhhat değerlendirmesi yapmaktadır.¹¹⁵ Burada dikkatimizi çeken önemli bir husus; Zehebî

¹¹¹ Ebû Bekir Abdullah b. Zübeyr b. İsa b. Ubeydullah el-Karşı el-Esedi el-Hamidi el-Mekki, **Müsnedü'l-Humeydi**, Dâru's-Seka, Dımaşk, 1996, Cilt:1, 367; Abdurrahman b. Ebî Bekir Celaleddin es-Suyûtî, **el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an**, el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitab, Mısır, 1974, (el-İtkân) Cilt:1, s.224.

¹¹² Hidayet Aydar, “Muavvizeteyn Üzerine Bir Değerlendirme”, **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:11, İstanbul, 2005, s.10. İbn Mes‘ud’dan muavvizeteynle ilgili gelen rivayetler hakkında kanaatimizi şöylece özetleyebiliriz: İbn Mes‘ud’un risalet döneminin yoğun ve zorlu olan tebliğ ve geçim süreci içinde muavvizeteynin sure olarak indiğine tanık olamayıp bu iki sureyi Hz. Peygamber’in dua kasdıyla çokça okuduğunu görmesi ve muavvizeteynin Kur’ân-ı Kerîm’den olduğuna dair sözlü ya da –namazda sure olarak okunması gibi- fiili bir delil ile karşılaşmaması, kendisini Kur’ân-ı Kerîm’den olduğuna dair kesin delillere ulaşana kadar muavvizeteyni dua olarak görme kanaatine götürmüştür. Ayrıca muavvizeteynin nerede ve ne zaman nazil olduğunun ihtilaflı olması; İbn Mes‘ud’un yanlışlığına gerekçe teşkil etmekte ve İbn Mes‘ud’un mushafına sadece muavvizeteyni değil Fatiha Suresini de almamış olması, mushafına almadığı sureleri Kur’ân-ı Kerîm’den kabul etmediği şeklindeki iddianın doğru olamayacağını göstermektedir. Söz konusu Kur’ân-ı Kerîm olmasına rağmen, İbn Mes‘ud’un muavvizeteyn konusundaki duruşunun ve sahâbenin bu duruma karşı çıkışının yumuşak tonda olması; İbn Mes‘ud’un muavvizeteyn konusundaki yanlışlığını, kabullenme öncesi kısa bir itiraz süreci olarak tanımlamamıza olanak sağlamaktadır.

¹¹³ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.82. Übeyy b. Ka‘b ile ilgili detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Ğâbe, Cilt:1, s.168.

¹¹⁴ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.83; Marife, et-Tefsir, Cilt:1 s.197,198.

¹¹⁵ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, ss.82-84; Marife, et-Tefsir, Cilt:1 ss. 197,198.

incelemekte olduğu müfessirlerden gelen rivayetlerin tariklerini bazen kaynak vererek bazen kaynak zikretmeksizin büyük ölçüde Suyûti'den nakletmektedir. Marife de aynı şekilde müfessirlerden gelen rivayetlerin tariklerini Suyûti ve Zehebî'den almaktadır.¹¹⁶

Müellifler kısa tuttıkları incelemelerinde Übeyy b. Ka'b'ın yaptığı tefsire dair herhangi bir örnek vermemektedirler ki kanaatimizce bu durum müfessiri iyi tanıtmak adına büyük bir eksikliklerdir. Ayrıca Marife'nin Übeyy b. Ka'b'ı överken Hz. Ali ve İbn Mes'ûd örneğinde olduğu gibi mezhepsel yönelimler içerisinde olduğunu görmekteyiz.¹¹⁷

2.2.4. İbn Abbâs (r.a)'ın Tefsirdeki Konumu

Tam adı Abdullah b. Abbâs b. Abdilmuttalib b. Hâşim b. Abdimenaf el-Hâşimî'dir. Hz. Peygamber'in amcasının oğludur. Annesi Hilal kabilesinden Hâris b. Hazn'ın kızı büyük Lübâbe'dir. İbn Abbâs küçükken Hz. Peygamber'in yanından ayrılmamıştır. O on üç ya da on beş yaşlarındayken Hz. Peygamber vefat etmiştir. İlim öğrenme konusunda son derece azimli olan İbn Abbâs tercih edilen görüşe göre h. 68 yılında yetmiş yaşındayken Taif'de vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.¹¹⁸

İbn Abbâs'ı tefsirdeki konumu açısından ele alan müellifler tahmin edileceği üzere müfessir sahâbîler içerisinde en çok onun üzerinde durmuştur.¹¹⁹ Her iki müellif İbn Abbâs'tan övgülerle bahsederek derin ilminden dolayı kendisine “Hıbr”, “Bahr” ve “Tercümânü'l-Kur'ân” gibi unvanların verildiğine dikkat çekmektedir.¹²⁰ İbn Abbâs'ın tefsirde çok ulvi bir konuma sahip olduğunu, hayatını ilimle meşgul olarak geçirdiğini ve ilmi derinliği konusunda Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin onu övdüğünü dile getiren Zehebî, İbn Abbâs'ın ilmi derinliğe sahip olmasının sebeplerini beş başlık altında toplamaktadır. Zehebî'ye göre İbn Abbâs'ı öne çıkaran beş husus; Hz.

¹¹⁶ Übeyy b. Ka'b'dan gelen tefsir rivayetlerinin tarikleri için bkz. Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, ss.83,84; Marife, et-Tefsir, Cilt:1 s.197; Suyûti, el-İtkân, Cilt:4 s.240.

¹¹⁷ Mesela Marife, Übeyy b. Ka'b'ın Ehl-i Beyt'in velayetini savunduğunu ve Hz. Ebûbekir'e karşı çıkan on iki neferden biri olduğunu övgüyle dile getirmektedir. Marife, et-Tefsir, Cilt:1, s.197.

¹¹⁸ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.61; Marife, et-Tefsir, Cilt:1, ss.198,199. İbn Abbâs ile ilgili detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Gâbe, Cilt:3, s.291.

¹¹⁹ Zehebî, İbn Abbâs hakkındaki incelemeleri için on dört sayfa, Marife ise elli dokuz sayfa tahsis etmiştir. Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, ss.61-75; Marife, et-Tefsir, Cilt:1, ss.198-256.

¹²⁰ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.61; Marife, et-Tefsir, Cilt:1, s.198.

Peygamber'in ona dua etmesi, Hz. Peygamber'in evinde yetişmesi, Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahâbenin ileri gelenleriyle sürekli birlikte olması, Arap dilini çok iyi bilmesi ve içtihad derecesine ulaşmasıdır.¹²¹ Zehebî, İbn Abbâs'ın Ehli Kitap'tan aşırı derece nakilde bulunduğunu iddia eden Goldziher¹²² ve Ahmed Emin'e¹²³ sert eleştiriler yönelterek, İbn Abbâs'ın Ehl-i Kitab'a başvurusunun sadece sınırlı konularda olduğunu ve dinle uyuşmayan bilgilere itibar etmediğini dile getirmektedir.¹²⁴ Zehebî'nin ifadesine göre sahâbe, Ehl-i Kitap'tan gelen bilgilerin sadece din ve akılla örtüşenlerini kabul ediyordu.¹²⁵ İbn Abbâs'ın tefsirdeki konumunu detaylı olarak inceleyen müellif onun Cahiliyye şiirine başvurması konusunu müstakil bir başlık altında incelemektedir. Müellif, İbn Abbâs'ın Kur'ân-ı Kerîm'i anlama konusunda Cahiliyye şiirine çok önem verdiğini örneklerle açıklamaktadır.¹²⁶ İbn Abbâs'tan hemen her ayet hakkında birkaç görüş nakledildiğini dile getiren Zehebî, ondan gelen rivayetlerin sağlam ve zayıf tariklerini tek tek dile getirerek İbn Abbâs'tan gelen rivayetler konusunda çok dikkatli olunması gerektiğine dikkat çekmektedir.¹²⁷ Zehebî'ye göre İbn Abbâs adına çokca rivayet uydurulmasının başlıca iki sebebi vardır; onun Hz. Peygamber'in evinden gelmesinden hareketle onun vasıtasıyla rivayete güven ve güç kazandırma arzusu ve Abbâsi halifelerinin onun soyundan gelmesinden hareketle İbn Abbâs adına rivayet uydurup Abbâsî soylularından menfaat temin etme çabasıdır.¹²⁸ Ayrıca Zehebî'nin diğer müfessir sahâbîlerde tefsir örneği vermemesine rağmen İbn Abbâs'ın Kur'ân-ı Kerîm'i tefsirine dair birçok örnek¹²⁹ sunduğunu görmekteyiz ki bu durum okuyucunun müfessirin tefsir metodunu nasıl icra ettiğini görmesi açısından son derece güzeldir. Son olarak Zehebî, Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kup el-Firûzâbâdî'nin derlediği "Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn

¹²¹ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.63.

¹²² 52. dipnota bkz.

¹²³ 72. dipnota bkz.

¹²⁴ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.66.

¹²⁵ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.68.

¹²⁶ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, ss.68,69.

¹²⁷ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.71.

¹²⁸ Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, s.70.

¹²⁹ Mesela Zehebî'nin aktardığına göre, Nâfi' b. Ezrak İbn Abbas'a "و ابتغوا اليه الوسيلة" ayetini sordu. O da "vesile", ihtiyaç demektir şeklinde cevap verdi. Nâfi' "Peki Araplar bu anlamı bilirler mi?" diye sorunca da şöyle cevap verdi: "Evet, Antere'nin şu beytini duymadın mı?" "أن الرجال لهم اليك وسيلة ان" "ياخذوك تكحلى و تخضبى" "Erkeklerin sana ihtiyacı var - Eğer seni alırlarsa; sürmelen, kına yak." Zehebî, et-Tefsir, Cilt:1, ss.69,70.

Abbâs" adlı eserin İbn Abbâs'a nispet edilmesinin bir kıymetinin olmadığını dile getirmektedir.¹³⁰

Marife'nin İbn Abbâs hakkındaki incelemelerinin Zehebî'ye göre çok daha uzun olduğunu söyleyebiliriz.¹³¹ Marife'nin İbn Abbâs hakkındaki incelemelerinde diğer müfessir sahâbîlerde icra ettiği üzere yoğun övgüler görmekteyiz. İbn Abbâs'ın ümmetin alimi ve "Tercümânü'l-Kur'an" olduğunu,¹³² Hz. Peygamber'in duasını aldığını, Hz. Ali tarafından övüldüğünü ve sahâbenin ilmi meselelerde kendisine müracaat ettiğini dile getiren Marife, tahmin edileceği üzere yaptığı övgülerde diğer sahâbî müfessirlerde olduğu gibi İbn Abbâs'ın da Hz. Ali'ye ve Ehl-i Beyt'e olan bağlılığını baz almaktadır.¹³³ Marife'nin, Hz. Ali'ye olan bağlılığından hareketle İbn Abbâs'ı övdüğüne dair birçok örnek bulunmakla beraber bu örnekleri aktararak sözü uzatmakta fayda görmüyoruz. Çünkü tespit ettiğimiz üzere Marife'nin müfessirlere ve tarihi şahsiyetlere bakış açısında büyük ölçüde Hz. Ali'ye ve Ehl-i Beyt'e bağlılığı esas aldığını görmekteyiz. İbn Abbâs'ın tefsir yöntemini inceleyen müellif, Kur'an-ı Kerîm'in Arapların dili üzerine inmesinden dolayı İbn Abbâs'ın Arapların fasih kullanımlarına önem verdiğini söylemektedir.¹³⁴ Ayrıca Marife'ye göre müteşabih ayetlerin tefsirini sadece Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyti bilmektedir ki¹³⁵ bu durum da Hz. Ali'nin öğrencisi olan İbn Abbâs'ı tefsir ilminde daha güçlü kılacaktır. Müellif, İbn Abbâs'ın sebep-i nüzûl konusuna çok ehemmiyet verdiğini söylemektedir.¹³⁶ Ayrıca İbn Abbâs'ın Hz. Peygamber'den, Ehl-i Beyt'ten ve seçilmiş sahâbîlerden gelen rivayetlere itimat ettiğini,¹³⁷ mübhemâtü'l-Kur'an'da¹³⁸ ve zor kelimelerin

¹³⁰ Zehebî, Küçük Süddî'nin sert bir şekilde cerh edildiğine ve kendisine güvenilmeyeceğine dair bilgiler nakledip şöyle demektedir: "Bu kitapta -Fîrûzâbâdî'nin derlediği kitapta- İbn Abbâs'tan nakledilen rivayetlerin tamamı; Küçük Süddî, el-Kelbî, Ebû Sâlih ve İbn Abbâs isnadı etrafında dönmektedir. Küçük Süddî'nin el-Kelbî'den yaptığı rivayetlerin durumunu daha önce belirtmiştik." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.74,75.

¹³¹ Marife İbn Abbâs bölümüne elli dokuz sayfa ayırmıştır. Marife, et-Tefsir, Cilt:1 ss.198-256.

¹³² Marife, et-Tefsir, Cilt:1 s.198.

¹³³ Mesela şöyle bir rivayet tahric etmektedir: "Atâ'nın dediğine göre İbn Abbâs derin bir nefes alıp Hz. Peygamber'den şöyle duyduğunu söyledi: "Ali hakla, hak da Ali'yle beraberdir. Ali benden sonra imam ve halifedir." Marife, et-Tefsir, Cilt:1, s.200.

¹³⁴ Marife, et-Tefsir, Cilt:1, ss.205,206.

¹³⁵ Marife, et-Tefsir, Cilt:1 s.206.

¹³⁶ Marife, et-Tefsir, Cilt:1 ss.207-209.

¹³⁷ Marife, et-Tefsir, Cilt:1 s.210.

¹³⁸ Mübhemâtü'l-Kur'an; İnsan, melek ve cin gibi varlıkların yahutta bir topluluk veya kabilenin, Kur'an'da açık olarak değil de ism-i işaretler, ism-i mevsuller, zamirler, cins isimleri, belirsiz zaman zarfları ve belirsiz mekan isimleriyle zikredilmesi demektir. Muhsin Demirci, **Tefsir Usûlü**, 68.Baskı, İfav Yayınları, İstanbul, 2018, (Usûl), s.136.

anlaşılmasında ise Cahiliyye şiirine başvurduğunu belirtmektedir.¹³⁹ Müellif garip kelimelerin anlaşılması konusunda İbn Abbâs'la alakalı olarak Suyûtî'nin naklettiği Nâfi' b. Ezrak kıssasını¹⁴⁰ sert bir dille eleştirmektedir.¹⁴¹ Daha önce belirttiğimiz üzere Marife, tefsirde kaynak olarak Ehl-i Kitab'a müracaatı kabul etmemektedir. Bu düşüncesinden dolayı Marife'nin, İbn Abbâs'ın Ehli Kitab'a müracaat ettiğini söylemesinden dolayı Zehebî'yi, Goldziher'i¹⁴² ve Ahmed Emin'i¹⁴³ eleştirdiğini görmekteyiz.¹⁴⁴ Sahâbenin ve İbn Abbâs'ın Yahudiler'den haber nakletmeyeceğini söyleyen Marife, tezini ispatlamak adına Ehl-i Sünnet kaynaklarıyla ihticacda bulunmaktadır.¹⁴⁵ İbn Abbâs'tan gelen rivayetlerin tariklerini incelerken büyük ölçüde Ehl-i Sünnet kaynaklardan nakillerde bulunan Marife'nin yer yer bazı tariklerin sıhhati konusunda kendi özgün yorumlarını ve eleştirilerini ortaya koyduğunu görmekteyiz. Mesela İbn Abbâs'tan rivayette bulunan Ebû'l-Hasan Atiyye b. Sa'd b. Cenade el-Avfi el-Kûfî'nin¹⁴⁶ Şii taassubuyla ta'n edilerek kendisi kanalıyla gelen rivayetlerin reddedilmesine karşı çıkmaktadır.¹⁴⁷ Müellif, İbn Abbâs'a atfedilen üç tefsir üzerinde inceleme yaparak; Mücâhid b. Cebr'in rivayet ettiği tefsirin sağlam olduğunu, Muhammed b. Yakup el-Firûzâbâdî'nin telif ettiği tefsirin problemli olduğunu söylerken Ebû Ahmed Abdü'l-Aziz b. Yahya'nın tefsiri hakkındaysa net bir çıkarımda bulunmaksızın kısaca bilgi vermektedir.¹⁴⁸ İbn Abbâs'ın tefsirdeki konumunu genişçe ele alan müellif, müfessirin tefsir ettiği ayetlere dair örnekler vererek yaptığı incelemenin istifade edilebilirliğini artırmıştır.¹⁴⁹

¹³⁹ Marife, et-Tefsir, Cilt:1 s.211.

¹⁴⁰ Nâfi' b. Ezrak'ın İbn Abbâs'ı test etmek kasdıyla ona bazı Arapça kelimeler sorması kıssasıdır. Kıssanın tamamı için bkz. es-Suyûtî, el-İtkân, Cilt:2, ss.67-105.

¹⁴¹ Marife, et-Tefsir, Cilt:1 s.213.

¹⁴² 52. dipnota bkz.

¹⁴³ 72. dipnota bkz.

¹⁴⁴ Marife, et-Tefsir, Cilt:1 ss.223,225,226.

¹⁴⁵ Marife, et-Tefsir, Cilt:1 s.224. Müellifin, İbn Abbâs'ın Ehl-i Kitab'tan nakilde bulunmayacağına dair Buhârî'den naklettiği hadis için bkz. Buhârî, el-Câmiu's-Sahih, Cilt:3, s.181.

¹⁴⁶ Meşhur tâbî'dir, sika değil zayıftır. İbn Abbâs'tan, Ebû Saîd'den ve İbn Ömer'den rivayette bulunmuştur. Ebû Hâtim: Hadisi yazılır, (bununla beraber) sika değil zayıftır. Sâlim el-Murâdî: Atiyye Şii taassubundaydı. Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz Zehebî, **Mizânü'l-İ'tidâl**, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, 1.Baskı, Dârü'l-Ma'rifeti li'd-Dâbiati ve'n-Neşr, Beyrût, 1963, Cilt:3, s.79.

¹⁴⁷ Marife, et-Tefsir, Cilt:1 s.246.

¹⁴⁸ Marife, et-Tefsir, Cilt:1 ss.254,255.

¹⁴⁹ Mesela Marife, İbn Abbâs'ın İsrâ 17/58. ayetteki "في الكتاب مسطورا" ifadesindeki "مسطورا" kelimesi hakkında şöyle dediğini rivayet etmektedir: "مسطورا" kelimesi "مكتوباً" anlamındadır. Bu Himyerî lügatidir. Onlar kitabı, "Üstür" şeklinde isimlendirmektedirler." Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.216.

Zehebî ve Marife'nin İbn Abbâs konusunu genişçe ele alıp müfessirle ilgili çok değerli bilgiler verdiklerini söyleyebiliriz. Müelliflerin, İbn Abbâs'ın Ehl-i Kitap'a müracaat edip etmediği konusunda farklı düşündüklerini görmekteyiz. Bu bağlamda İbn Abbâs'ın Ehl-i Kitap'tan rivayette bulunmayı men eden sert ifadeleri bulunmakla beraber¹⁵⁰ sonradan ihtida eden Ehl-i Kitap'tan, mesela Ka'bu'l-Ahbâr¹⁵¹ ve Abdullah b. Selâm'dan¹⁵² rivayette bulunduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁵³ Buradan hareketle, İbn Abbâs'ın Kur'ân-ı Kerîm ve sünnete muhalif olmaksızın Ehl-i Kitap'tan rivayette bulunduğunu kabul etmekte herhangi bir sakınca olmadığı kanaatindeyiz.¹⁵⁴ Ayrıca Hz. Peygamber'in Ehl-i Kitap'tan rivayette bulunmayı men eden ikazlarının yanında Ehl-i Kitap'tan rivayette bulunulabileceğine cevaz verdiğini gösteren rivayetler de vardır.¹⁵⁵ Kısacası Kur'ân-ı Kerîm'e, sünnete ve selim akla muhalif olmaksızın kendisiyle herhangi bir faydanın temin edilebildiği bir bilginin tefsir çalışmalarında kullanılmasını zenginlik olarak addetmekteyiz. Sonuç olarak müelliflerin her ikisinin de İbn Abbâs hakkında ortaya koydukları incelemeleri çok faydalı bulduğumuzu ifade etmek istiyoruz. Her iki müellif, İbn Abbâs'ı ve tefsirdeki konumunu geniş çaplı olarak ele almakta ve çok değerli bilgiler sunmaktadır.

2.3. MÜELLİFLERİN TEFSİR İLMİ AÇISINDAN TÂBÎÛN DÖNEMİNE BAKIŞI

¹⁵⁰ Buhârî, el-Câmiu's-Sahih, Cilt:3, s.181.

¹⁵¹ Adı Ebû İshak Ka'bu'l-Ahbâr b. Ma'ti'dir. Yahudiyken Müslüman olup Medine'ye geldi, sonra Şam'a gitti. Vefat edinceye kadar Humus'ta kaldı. H. 32'de Hz. Osman'ın hilafeti döneminde vefat etti. Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni'el-Hâşimî bi'l-Velâ el-Basrî el-Bağdâdî el-Ma'rûf bi İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 1990, Cilt:7, s.309.

¹⁵² Adı Abdullah b. Selâm b. el-Hâris el-İsrâilî'dir. Sonradan Ensârî olmuştur. Cahiliyedeki ismi Hasîn'di, Hz. Peygamber Müslüman olunca ona Abdullah ismini verdi. Çocukları Yusuf, Muhammed, Enes b. Mâlik ve Zürrâre b. Evfê ondan rivayette bulunmuştur. H. 42'de vefat etmiştir. İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Ğabe, Cilt:3, s.265.

¹⁵³ Mustafa Cünük, **İbn Abbâs Rivayetlerinde İsrailiyyât (Sahîfetü Ali b. Ebî Talha ve Taberî Örneği)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2019, s.65.

¹⁵⁴ İbn Abbâs'ın Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet süzgecinden geçirerek Ehl-i Kitap'tan rivayette bulunduğuna dair bkz. Cünük, ss.65,66.

¹⁵⁵ Hz. Peygamber: "İsrâiloğullarından rivayette bulunun, bunda bir sakınca yoktur..." Humeydî, Müsned, Cilt:2 s.293; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Helal b. Esed eş-Şeybanî, **Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel**, thk. Şuayb el-Arnâvût ve Adil Mürşid ve Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1.Baskı, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2001, Cilt:16, s.125.

Tâbiûn döneminin tefsir faaliyetleri ve bu dönemin öne çıkan müfessirleri hakkında müellifler geniş çaplı incelemelerde bulunmaktadır. Bu bölümün giriş kısmında tâbiûn dönemiyle ilgili kısa ve öz bilgiler aktaran müellifler daha sonra bu dönemin öne çıkan müfessirlerini müstakil başlıklar altında ele almaktadır. Çalışmamızın amacı gereği Zehebî ve Marife'nin eserlerinde müştereken zikrettikleri isimler üzerinde durup bu isimleri nasıl ele aldıklarını inceleyeceğiz. İncelememizde önce ilgili müfessir hakkında kısaca bilgi vereceğiz. Daha sonra Zehebî ve Marife'nin o müfessire yönelik incelemelerini genel olarak aktarıp ardından ona bakış açıları üzerine değerlendirmelerde bulunacağız.

Zehebî, tâbiûn döneminin öne çıkan on beş müfessirini incelemektedir. Buna karşılık aynı dönemin müfessirlerini ele alan Marife, Zehebî'nin incelemekte olduğu on beş müfessirle beraber on beş ayrı müfessiri daha kitabına almıştır; yani Zehebî on beş tâbiûn müfessirini incelerken Marife otuz tâbiûn müfessirini incelemektedir. Durum böyle olunca müelliflerin eserlerinde inceledikleri müfessirlerin sayısı açısından Marife'yi çok daha önde bulduğumuzu ifade edebiliriz. Müelliflerin müştereken üzerinde durduğu on beş müfessiri inceledikten sonra Marife'nin Zehebî'den bağımsız olarak kitabına aldığı on beş müfessiri de çalışmamızın sonunda tablo halinde; müfessirin ismi, hicrî vefat yılı ve müfessirle ilgili kısa bilgiler şeklinde tablo halinde sunarak okuyucunun her iki müellifin üzerinde çalıştığı isimleri görmesini sağlayacağız.

Tâbiûn dönemine giriş yaparken Zehebî, tefsirde kaynak olarak bu dönem müfessirlerinin; Kur'ân-ı Kerîm, sünnet ve sahâbeye müracaatın yanında Ehl-i Kitap'tan nakil yapma ve ictihâdda bulunma yöntemlerine başvurduklarını söylemektedir.¹⁵⁶ Ayrıca Zehebî sahâbenin ilim yaymak adına gittikleri bölgelerde farklı okullar oluşturduğunu söyleyerek tâbiûn müfessirlerini bu okullarda yetişmiş öğrenciler olarak ele almaktadır.¹⁵⁷ Zehebî'nin tespitine göre İbn Abbâs öncülüğünde Mekke Tefsir Okulu, Übeyy b. Ka'b öncülüğünde Medine Tefsir Okulu ve İbn Mes'ûd öncülüğünde Irak Tefsir Okulu kurulmuştur. Müellif her bir tâbiûn müfessirini bu okullardan birine nispet ederek ele almaktadır.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.91.

¹⁵⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.92.

¹⁵⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.92,93.

Marife, tâbiûn müfessirlerinden saygı ve övgülerle bahsederek onların sahâbeden aldıkları sancağı her yere taşıdıklarını ifade etmektedir.¹⁵⁹ Bununla beraber Zehebî'nin yaptığı gibi sahâbenin öncülüğünde kurulmuş ilmî okullara dikkat çekip tâbiûn müfessirlerini bu okulların öğrencileri olarak ele almaktadır. Zehebî sadece Mekke, Medine ve Irak Tefsir Okulundan bahsederken Marife bunlara ek olarak kitabında, Ebû Musa el-Eşarî öncülüğünde kurulan Basra Okuluna ve Ebû'd-Derdâ öncülüğünde kurulan Şam Okuluna yer vermektedir.¹⁶⁰

2.3.1. Saîd b. Cübeyr'in Tefsirdeki Konumu

Tam adı Ebû Muhammed Ebû Abdillâh Saîd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî el-Vâlibî'dir. Esed kabilesinin mevlâsıdır. Aslen Habeşistanlı'dır.¹⁶¹ İlmî anlamda üstün özellikleri vardır.¹⁶² Tâbiûnun büyüklerinden olup fıkıh, hadis ve tefsirde onların önde gelenlerindendir.¹⁶³ Saîd b. Cübeyr; İbn Abbâs, İbn Mes'ûd ve başkalarından rivayette bulunmuştur.¹⁶⁴ Cerh ve ta'dil alimleri onun sika (güvenilir) olduğunu belirtmişlerdir.¹⁶⁵ Her iki müellif Saîd b. Cübeyr'in Haccâc b. Yusuf es-Sekafî'yle¹⁶⁶ tartıştıktan sonra yine Haccâc tarafından h. 95 yılında öldürüldüğünü söylemektedir.¹⁶⁷

¹⁵⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1 s.277.

¹⁶⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.269-273.

¹⁶¹ Etiyopya (eski adı Habeşistan: Abyssinia), Doğudan Somali, kuzeyden Cibuti ve Eritre, batıdan Sudan, güneyden de Somali ve Kenya ile çevrilmiş bulunan, 1.106.060 km² yüzölçümüyle Afrika'nın en büyük ülkelerinden biridir. Ülkenin başşehri Adisababa, dinî ve etnik bakımdan çeşitlilik gösteren nüfusu 50.341.000'dir. Davut Dursun, "Etiyopya", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul,1995, Cilt:11, s.491.

¹⁶² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.93; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.278.

¹⁶³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.278.

¹⁶⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.93.

¹⁶⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.94; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1 s.278.

¹⁶⁶ Haccâc b. Yusuf es-Sekafî, 41 (661) yılında Tâif'te doğdu. Emevî devlet hayatında etkin bir şekilde rol aldı. Bütün gücünü Emevî saltanatının ayakta kalması için harcayan Haccâc, yirmi beş yılı aşkın bir mücadelele sonra Kûfe ile Basra arasındaki kendi kurduğu Vâsıt şehrinde 714'de vefat etti. Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekir b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, **Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân**, thk. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrût, 1968, Cilt:2, s.29; İrfan Aycan, "Haccâc b. Yusuf es-Sekafî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul,1996, Cilt:14, ss.427,428.

¹⁶⁷ Marife'nin İmam Sâdık'tan aktardığı rivayete göre Saîd b. Cübeyr, Ali b. Hüseyin'i önder addetmesinden ve Ali b. Hüseyin'in onu övmesinden dolayı Haccâc tarafından öldürülmüştür. Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.278. Saîd b. Cübeyr ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz Zehebî, **Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ**, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 2006, (Siyer) Cilt:5, s.187.

Müelliflerin aktardığına göre Saîd b. Cübeyr, kıraat ve tefsir bilgisini İbn Abbâs'tan almış ve en çok ondan rivayette bulunmuştur.¹⁶⁸ Saîd b. Cübeyr'in sahâbeden gelen kıraatleri birleştirerek okuduğunu dile getiren Zehebî, müfessirin Ramazan ayında bazen İbn Mes'ûd kıraatıyla bazen Zeyd b. Sâbit vb. sahâbîlerin kıraatıyla namaz kıldırıldığına dair bir rivayet tahrir etmektedir.¹⁶⁹ Müfessirin tefsirde içtihadı dayanarak görüş ortaya koymaktan kaçındığını ve kendisinden tefsir yazmasını isteyen birine: "Yanım üzerine devrilmek böyle bir iş yapmaktan benim için daha hoştur" diyerek cevap verdiğini dile getiren Zehebî, İbn Abbâs'ın ona güvendiğini ve kendisinden fetva isteyenleri ona gönderdiğini söylemektedir.¹⁷⁰ Malesef Zehebî, müfessirin tefsir ettiğine dair hiçbir ayet örneği paylaşmamaktadır.

Marife'nin Saîd b. Cübeyr'in ölümü üzerinde fazlaca durup bu konuda Haccâc b. Yusuf'u zemmedici rivayetler aktardığını görmekteyiz.¹⁷¹ Saîd b. Cübeyr'e hadis nakletmesi için İbn Abbâs tarafından izin verildiğini dile getiren Marife, müfessirin tâbiûn döneminin diğer önemli simalarından İbn Cübeyr, Atâ, Mücâhid ve İbrahim en-Naha'î'den ilmi anlamda daha iyi bir konuma sahip olduğuna dair bazı alimlerin görüşlerini aktarmaktadır.¹⁷² Saîd b. Cübeyr'den nakledilen rivayetleri Ebû Nuaym'ın¹⁷³ topladığını dile getiren müellif, Saîd b. Cübeyr'in yaptığı tefsire dair iki tane örnek vermektedir.¹⁷⁴ Buradan hareketle, Zehebî'nin Saîd b. Cübeyr'in yaptığı tefsire dair hiçbir örnek sunmamasını önemli bir eksiklik olarak görmekteyiz.

Sonuç olarak her iki müellifin müfessir hakkında yer yer farklı olmakla beraber kısmen aynı, kısa ve öz bilgiler aktardığını söyleyebiliriz.

2.3.2. Mücâhid b. Cebr'in Tefsirdeki Konumu

¹⁶⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.94; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1 s.278.

¹⁶⁹ Farklı kıraatleri birleştirerek okumanın caiz olup olmadığına dair bkz. Suyûtî, el-İtkân, Cilt:1, s.380.

¹⁷⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.94.

¹⁷¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.278,279.

¹⁷² Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.289.

¹⁷³ Ebû Nuaym künyesi ile meşhur olup adı, Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshak b. Musa b. Mihrân el-Mihrânî el-İsfahânî eş-Şâfiî'dir. İsfahan'da doğmuştur. Yüz elliden fazla eseri vardır. Ebû Nuaym 430 (1038)'da vefat etmiştir ve İsfahan'ın Merdübân adlı mahallesine defnedilmiştir. Mustafa Dönmez, "Ebû Nuaym ve Et-Tıbbu'n-Nebevî İsimli Eseri Üzerine", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:1, Bursa, 2007, Cilt:16, ss.323,325.

¹⁷⁴ Marife'nin naklettiğine göre Saîd b. Cübeyr Tâhâ 20/104. ayette geçen "أَمْثَلُهُمْ طَرِيقَةً" ifadesi için şöyle demiştir: "Bu ifade "أَوْفَاهُمْ عَقْلًا" yani "en aklı başında olanları" anlamındadır." Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.279,280.

Tam adı Mücâhid b. Cebr Ebû'l-Haccâc el-Mahzûmî el-Mekkî olup es-Sâib b. Sâib'in mevlasıdır. Hz. Ömer'in hilafeti döneminde h. 21 yılında doğmuştur. İbn Abbâs'tan rivayette bulunanlar içinde en sika olan tâbiûn olarak kabul edilir. Müfessir ve kıraat alimi olan Mücâhid b. Cebr h. 104 yılında 83 yaşındayken vefat etmiştir.¹⁷⁵

Zehebî'nin aktardığına göre İbn Abbâs'tan en az tefsir rivayeti bulunan Mücâhid b. Cebr, İbn Abbâs'ın diğer ravilerden daha sikadır.¹⁷⁶ Onun güvenilirliğine delil olarak Buhârî'nin "el-Câmiu's-Sahîh" adlı eserinin tefsir bölümünde ondan naklettiği birçok rivayeti örnek gösteren Zehebî, Mücâhid b. Cebr'in İbn Abbâs'a birçok kez Kur'ân-ı Kerîm'i arz ettiğini ve bu arz esnasında kendisinden tefsir öğrendiğini dile getirmektedir.¹⁷⁷ Hatta Zehebî'nin naklettiği bir rivayete göre Mücâhid b. Cebr, yanında taşıdığı levhalara¹⁷⁸ İbn Abbâs'tan öğrendiği tefsiri yazmaktaydı.¹⁷⁹ Bununla beraber Zehebî, bazı alimlerin Ehl-i Kitab'a müracaat ettiği gerekçesiyle onun tefsirini kabul etmediğini söylemektedir.¹⁸⁰ Ayrıca müfessirin Kur'ân-ı Kerîm tefsirinde akla geniş bir özgürlük alanı açmasıyla bazı çevrelerin kendisinden uzaklaştığı ve Mutezile'nin de bazı görüşlerinde onu referans edindiği Zehebî tarafından ifade edilmektedir.¹⁸¹ Son olarak Zehebî'nin, müfessirin yaptığı tefsire birkaç âyet üzerinden örnek vererek eserini zenginleştirdiği görmekteyiz.¹⁸²

Mücâhid b. Cebr üzerinde incelemelerde bulunan Marife, diğer müfessirlerde olduğu gibi burada da Zehebî'den nakillerde bulunmaktadır; dolayısıyla müfessirle ilgili incelemelerde her iki müellifin ele aldığı konuların büyük ölçüde mutabık olduğunu görmekteyiz. Bununla beraber Marife Zehebî'den farklı olarak bazı konulara değinmektedir. Öncelikle Marife, Zehebî'ye mutabık olarak Mücâhid b. Cebr'in İbn Abbâs'ın diğer râvileri arasında en sika râvi olduğunu,¹⁸³ İbn Abbâs'a Kur'ân-ı Kerîm'i birçok kez arz edip ondan tefsir öğrendiğini,¹⁸⁴ tefsir öğrenimi esnasında

¹⁷⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.95; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.287. Mücâhid b. Cebr ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nüveyhiz, Cilt:2, s.462.

¹⁷⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.95.

¹⁷⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.96.

¹⁷⁸ Müellif, bu levhaların mahiyetine ya da bize ulaşıp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgi vermemektedir.

¹⁷⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.96.

¹⁸⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.96,97.

¹⁸¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.97.

¹⁸² Mesela Zehebî'nin naklettiğine göre Mücâhid b. Cebr, En'âm 6/74. ayetin tefsirinde şöyle demektedir: "Âzer, put ismidir" Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.95.

¹⁸³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.287.

¹⁸⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.287.

yanında levhaların¹⁸⁵ bulunduğunu¹⁸⁶ ve tefsir yönteminde akla genişçe alan açtığını dile getirmektedir.¹⁸⁷ Müellif Ehl-i Kitâb'a müracaat tartışmasında, Mücâhid b. Cebr'in olsa olsa bazı bilgileri tahkik etmek amacıyla Ehl-i Kitâb'a başvurmuş olabileceği kanısındadır.¹⁸⁸ Marife, Mücâhid b. Cebr'in akla özgür bir alan açmasının tefsire yansımalarına örnek olarak bazı ayetler üzerinde durmaktadır.¹⁸⁹ Mesela Kıyâmet Suresi 23. Ayetinin¹⁹⁰ tefsirinde Mücâhid b. Cebr'in "*Mü'minlerin Allah'ın sevabını, rızıklarını, faziletini bekleyeceğini ve yaratılan hiçbir şeyin Allah'ı göremeyeceğini*" ifade ettiğini dile getiren Marife, bu başlık altında ru'yetullah meselesini uzun uzadıya tartışarak "*Mezhebîmizin alimleri Allah'ın görülmeyeceğinde kesinlikle mutabıktır, âyette ru'yetullahı sarahaten delalet eden bir şey yoktur*" şeklinde çıkarımda bulunmaktadır.¹⁹¹ Marife, Mücâhid b. Cebr'in tefsirini rivayet eden İbn Ebî Nüceyh¹⁹² hakkında incelemeler yapıp imamların ve hadis alimlerinin bu rivayete itimat ettiğini dile getirmektedir.¹⁹³

Netice olarak Mücâhid b. Cebr hakkında her iki müellifin, okuyucunun müfessiri tanınmasını ve tefsirdeki yöntemini kavramasını sağlayacak düzeyde bilgiler sunduğunu söyleyebiliriz.

2.3.3. İkrime b. Abdullah'ın Tefsirdeki Konumu

Tam adı Ebû Abdillâh 'İkrime el-Berberî el-Medenî'dir. İbn Abbâs'ın mevlası olup aslen Fas Berberîlerindendir. 'İkrime önceden Hüseyin b. Ebî'l-Harr el-

¹⁸⁵ Müellif bu levhaların mahiyetine ya da bize ulaşp ulaşmadığına dair herhangi bir bilgi vermemektedir.

¹⁸⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.287.

¹⁸⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss. 288-290.

¹⁸⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.288.

¹⁸⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.290,291.

¹⁹⁰ Kıyâmet Suresi 75/23: "إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ"

¹⁹¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.290,291.

¹⁹² Tam adı Ebû Yessâr Abdullâh b. Ebî Nüceyh Yessar es-Sekafî el-Kûfi'dir. Bakara Suresinin başından Kur'ân-ı Kerîm'in sonuna kadar sure sırasıyla tertip edilmiş Mücâhid b. Cebr'e nispet edilen parçalar halinde bir tefsir vardır. Bu tefsiri İbn Ebî Nüceyh rivayet etmektedir. H. 131 yılında vefat etmiştir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.292.

¹⁹³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.292.

Anberî'nin¹⁹⁴ mevlasıyken Hüseyin onu İbn Abbâs'a hibe etmiştir.¹⁹⁵ 'İkrime; İbn Abbâs, Hz. Ali, Ebû Hureyre vb. sahâbîlerden rivayette bulunmuştur. H. 104 yılında vefat etmiştir.¹⁹⁶

'İkrime b. Abdullah'ın tefsirdeki konumunu inceleyen Zehebî'nin, araştırmasında yoğun olarak müfessire yapılan eleştiriler üzerinde durduğunu görmekteyiz.¹⁹⁷ Zehebî, 'İkrime b. Abdullah'ın sika olmadığını iddia eden bir kitlenin onun hakkında; İbn Abbâs'a yalan isnat etmek, Kur'ân-ı Kerîm'deki her şeyi bildiğini iddia etmek, Hâriciyyeye¹⁹⁸ meyletmek vb. tarzda suçlamalarda bulunduklarını söylemektedir.¹⁹⁹ Bu suçlamalara dair özel örnekler veren Zehebî, daha sonra bu suçlamaların kıymeti harbiyesinin olmadığına dair argümanlar sunmaktadır. Zehebî'ye göre müfessirin İbn Abbâs'tan çok rivayet nakletmesi, Ebû Hûreyre örneğinde²⁰⁰ olduğu gibi meşru gerekçeleri olan bir yönelimdir. Ayrıca Buhârî, Nesâî vb. birçok alimin 'İkrime b. Abdullah'tan hadis nakletmesinin onun sika olduğuna delil teşkil ettiğini dile getiren Zehebî, müfessirin Hâriciyyeye meylettği tarzındaki iddiaları iftira olarak görmektedir.²⁰¹ Müfessire yöneltilen eleştirilere cevaplar veren Zehebî daha sonra 'İkrime b. Abdullah hakkında ilim adamlarının övgülerini

¹⁹⁴ Tam adı Hüseyin b. Ebî'l-Harr b. Mâlik b. el-Haşhâş b. Ğıyâs b. el-Hâris b. Halîf b. el-Hâris b. Müceffer b. Ka'b b. el-Anber b. Amr b. Temîm'dir. Hüseyin, Hz. Ömer için çalışan biriydi. Haccâc'ın zamanına kadar yaşadı. İdam edilmek istendi fakat sonra ölene kadar hapsedildi. Hüseyin, Basra ehlinin kadısı Ubeydullah b. Hasan'ın dedesiydi. İbn Sa'd, Cilt:7, s.90.

¹⁹⁵ Marife, Hüseyin b. Ebî'l-Harr el-Anberî'nin künyesini; Hüseyin b. el-Harr el-Anberî şeklinde vermiştir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:1 s.297.

¹⁹⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.98,102; Marife 'İkrime b. Abdullah'ın Hicrî 101 yılında vefat ettiğini söylemektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.298. 'İkrime b. Abdullah ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nüveyhiz, Cilt:1, s.348.

¹⁹⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss. 98-101.

¹⁹⁸ Sıffin Savaşının ardından, taraflarca benimsenen hakemlere rızâ göstermeyi reddederek ortaya çıkan düşünceler okuludur. Muhakkime, Harûriyye, Vehbiyye vb. isimlerle de anılmaktadır. İlyas Çelebi, "İlk Kelam Tartışmaları ve İnanç Gurupları", **Kelam El Kitabı**, (Ed.Şaban Ali Düzgün) 4.Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s.49; Ethem Ruhi Fıglalı, **Günümüz İslam Mezhepleri**, 3.Baskı, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2014, s.183; Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed b. Abdillâh el-Bağdâdî, **el-Fark beyne'l-Firak ve Beyânü'l-Fırkatî'n-Nâciye**, 2.Baskı, Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, Beyrût, 1977, ss. 54,55.

¹⁹⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss. 98-101.

²⁰⁰ Ebû Hureyre 5375 hadis rivayet etmiştir. Kendisi zamanında hadis rivayet edenlerin en kuvvetli hafızıydı ve sekiz yüzden fazla kimse ondan hadis rivayet etmiştir. Talat Koçyiğit, **Hadis Usûlü**, 13.Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s.172.

²⁰¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.100,101.

paylaşmaktadır. ‘İkrime b. Abdullah’ın tefsir ettiğine dair sadece bir ayet örneği veren Zehebî,²⁰² müfessirin tefsirdeki metoduna dair herhangi bir bilgi vermemektedir.

Marife’nin ‘İkrime b. Abdullah’a yönelik incelemesi Zehebî’ninkine göre çok daha uzundur.²⁰³ Marife’nin İbn Abbâs’ın mevlâsı olmasından ötürü müfessire özel bir ilgi gösterdiği kolayca tahmin edilecektir; çünkü Marife’nin Şii mezhebîne mensup olmasından dolayı Ehl-i Beyt’e yakın isimlere yoğun alaka gösterdiğini daha önce belirtmiştik. Marife’nin bazı ilim adamlarından, ‘İkrime b. Abdullah’ın tefsirde insanların en bilgisi olduğu vb. tarzda birçok rivayet naklettiğini görmekteyiz. Marife’ye göre onun İbn Abbâs’ın talim ve terbiyesi altında yetişmesi sebebiyle tartışılmaz bir ilmî mevkiye sahip olduğu aşıkardır. ‘İkrime b. Abdullah’ın Ehl-i Bidat olduğu, özellikle Hâricî olduğu tarzındaki iddiaları ele alan Marife’ye göre böyle bir durum sabit değildir ve tahkik ehli alimler bu iddiaları reddetmişlerdir.²⁰⁴ Alimlerin çoğunun ‘İkrime b. Abdullah’ın hadisiyle ihticacda bulunduğunu dile getiren Marife; Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye, Ebû Sevr ve Yahya b. Maîn’in onun hadisiyle ihticac edilebileceği konusunda müttefik olduklarına dair rivayetler sunmaktadır.²⁰⁵ ‘İkrime b. Abdullah’a nispet edilen *”tathîr ayetinin* ²⁰⁶ *Hz. Peygamber’in hanımları hakkında indiği*” şeklindeki tefsirin, ona istinaden uydurulmuş bir yalan olduğunu söyleyen Marife’nin bu ayetin tefsirini uzunca tartışarak *“on altı küsur hadîsin bu ayetin Ehl-i Beyt hakkında indiğini gösterdiği”* şeklinde bir sonuca vardığını görmekteyiz.²⁰⁷ Ayrıca Marife, onun Ehl-i Beyt’e olan bağlılığını övgüyle dile getirmektedir.²⁰⁸ ‘İkrime b. Abdullah’ın Kur’ân-ı Kerîm’i tefsir yöntemi hakkında bilgiler veren müellif, onun tefsir yönteminin talim ve terbiyesinde yetişmesinden ötürü hocası İbn Abbâs’la aynı olduğunu belirtmektedir.²⁰⁹ Müfessirin tefsir ettiği

²⁰² ‘İkrime’nin şöyle dediği nakledilmiştir: *”İbn Abbâs A’râf 7/164. ayeti okuyup “Bu kavim kurtulmuş mu yoksa helak mi olmuş bunu bilmiyorum” dedi. Ben ona bu ayeti açıklamaya başladım. Sonunda o, o topluluğun kurtulduğunu anladı. Beni de bir elbise ile ödüllendirdi.”* Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.102.

²⁰³ Zehebî’nin ‘İkrime b. Abdullah’ı dört sayfada genel hatlarıyla ele almasına karşılık Marife’nin müfessir için on üç sayfalık bir incelemede bulunduğunu görmekteyiz. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.98-102; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.297-309.

²⁰⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.302.

²⁰⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.303.

²⁰⁶ Ahzâb Suresi 33/33: *”وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ”* *”İnma İrîdu’llahu لیذهب عنکم الرجس أهل البیت ویطهرکم تطهیراً”*

²⁰⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.305.

²⁰⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.305.

²⁰⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.307,308.

ayetlere birkaç örnek veren müellif, ‘İkrime b. Abdullah’ın abdest ayetinin²¹⁰ tefsirinde “*ayakların mesh edilmesi gerekliliğini*” savunduğunu dile getirmektedir.²¹¹ Bu bilgiyi aktardıktan sonra Marife’nin çalışmasının amacı dışına çıkarak abdest ayeti üzerinde uzunca durduğunu, abdestte ayakların yıkanması yerine mesh edilmesi gerektiğini ispat etmeye çalıştığını görmekteyiz.²¹² Ayrıca dikkate değer önemli bir konu da Marife’nin müfessirleri incelerken ya da ortaya attığı tezini ispat etmek adına Ehl-i Sünnet kaynaklara çok fazla atıfta bulunmasıdır.

Müellifler ‘İkrime b. Abdullah’ı ve tefsirdeki yöntemini bize tanıtabilmek için güzel bir araştırma örneği ortaya koymuşlardır. Bununla beraber Zehebî’nin müfessirin tefsir yöntemine dair bilgi vermemesi ve Marife’nin müfessirle Ehl-i Beyt’i ilişkilendirebilmek adına gereksiz konulara girmesi bizce önemli bir kusurdur.

2.3.4. Tâvûs b. Keysân’ın Tefsirdeki Konumu

Tam adı Ebû Abdîrrahmân Tâvûs b. Keysân el-Yemânî el-Hımyerî el-Cenedî’dir. Buhayr b. Reysân ya da Hemdân’ın kölesiydi. Tâvûs dört Abdullâh’tan²¹³ ve başka sahâbîlerden rivayette bulunmuştur. Kendisinden sahâbeden elli kişiyle aynı meclisi paylaştığı rivayet edilmiştir. H. 106 yılında Mekke’de vefat etmiştir.²¹⁴

Zehebî, Tâvûs b. Keysân’a kitabında çok az yer vermektedir.²¹⁵ Zehebî müfessirin kırk defa hac yaptığına dair bir rivayet aktarmaktadır.²¹⁶ Bununla beraber Tâvûs b. Keysân’ın güçlü bir hafızaya sahip olduğunu, takva sahibi ve emanet ehli olduğunu, sahâbeden pek çok kimsenin meclisinde bulunduğunu ve özellikle İbn Abbâs’tan ilim aldığını dile getiren Zehebî, çok kısa tuttuğu incelemesinde Tâvûs b. Keysân’ı överek onun ilmi anlamda üstün bir mevkiye sahip olduğunu söylemektedir.²¹⁷ Ayrıca Zehebî, İbn Abbâs’ın Tâvûs b. Keysân hakkında “*Ben onun*

²¹⁰ Ayetin ilgili bölümü için bkz. Mâide Suresi 5/6:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ

²¹¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.308.

²¹² Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.308,309.

²¹³ Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Amr b. el-Âs ve Abdullah b. Zübeyr; dört Abdullah olarak isimlendirilmektedir. Subhî İbrahim es-Sâlih, **Ulûmu’l-Hadîs ve Mustalahuh**, 15. Baskı, Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, Beyrût, 1984, Cilt:1, s.362.

²¹⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.103; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.293,294. Tâvûs b. Keysân ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nüveyhiz, Cilt:1, s.242.

²¹⁵ Zehebî kitabında Tâvûs b. Keysân’a bir sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss. 102,103.

²¹⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.103.

²¹⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss. 102,103.

cennetlik olduğunu düşünüyorum ” dediğini aktarmaktadır.²¹⁸ Görüldüğü üzere Zehebî bize Tâvûs b. Keysân’ı bir müfessir olarak tanımamızı sağlayacak derecede yeterli bilgi sunmamaktadır. Müfessirin tefsir metodunun mahiyetine değinmediğinden ya da tefsir ettiğine dair herhangi bir ayet örneği sunmadığından dolayı bu durumu müellif için önemli bir eksiklik olarak kabul etmekteyiz.

Marife, Tâvûs b. Keysân’ın tâbiûnun önde gelen müfessirlerinden olduğunu ve çoğu rivayetini İbn Abbâs’tan yaptığını söylemektedir.²¹⁹ Tâvûs b. Keysân’a övgüler yönelten müellif, İbn Abbâs’ın onun hakkında “*Tâvûs’un cennet ehlinde olduğunu düşünüyorum*” dediği rivayetini aktarmaktadır.²²⁰ Ayrıca İbn Şehr Âşûb’un²²¹ Tâvûs b. Keysân’ı Zeyne’l-Âbidîn’in²²² ashabından saydığını dile getiren müellif, müfessirin Ehl-i Beyt’e ve Hz. Ali’ye olan sempatisine örnekler vermektedir.²²³ Hişam b. Abdilmelik²²⁴ ve Tâvûs b. Keysân arasında geçen bir polemik anlatan Marife, kanaatimizce bu tarz aktarımlarda bulunarak Tâvûs b. Keysân’ın Ehl-i Beyt’in velâyetine olan bağlılığını tescilleyebilmek adına argümanlar serdedip mezhebî tezlerini güçlendirme gayreti içerisinde.²²⁵ Marife, Tâvûs b. Keysân’ın tefsir ettiği iki ayete örnek vererek müfessirin tefsir anlayışını kavramamıza yardımcı olmuştur.²²⁶

Daha önceki müfessirleri incelerken müellifleri bazen müfessirler ve onların tefsir yöntemleri hakkında yeterli bilgi vermemekle tenkit etmiştik. Bu eleştirilerimizi yinelemekte fayda görüyoruz. Çünkü bazen müelliflerin, müfessirlere yönelik incelemelerinde müfessirleri tefsirdeki konumları açısından ele almak yerine onlarla ilgili birkaç biyografik bilgi ve övgüler naklettiklerini görmekteyiz. Tâvûs b. Keysân’ı

²¹⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.103.

²¹⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.293.

²²⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.293.

²²¹ Tam adı Raşîdü’l-Dîn Ebû Ca’fer Muhammed b. Ali b. Şehr Âşûb b. Ebî Nasr b. Ebî’l-Ceyşi’s-Sûrî el-Mâzenderânî’dir. Tefsir, hadis ve nahiv alanındaki çalışmalarıyla tanınan Şii bir alimdir. H. 588’de Halep’te vefat etmiştir. Seyyid Muhsin el-Emîn, **A‘yânü’s-Şî‘a**, Dâru’t-Teâruf, Beyrût, 1983, Cilt:1, s.82; Muhammed b. Ali b. Şehr Âşûb el-Mâzenderânî, **Meâlimü’l-Ulemâ**, Dâru’l-Edvâ’, Beyrût, s.2.

²²² Tam adı Zeyne’l-Âbidîn Alî b. el-Hüseyn b. Alî b. Ebî Tâlib’dir. İsnâaşeriyye’de dördüncü ve İsmâiliyye’de üçüncü imam olarak kabul edilir. Zühd ve takva sahibi olduğu belirtilen tâbi’î Zeyne’l-Âbidîn h. 94 yılında vefat etmiştir. el-Emîn, Cilt:1, s.629.

²²³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.294.

²²⁴ Ebü’l-Velîd Hişam b. Abdilmelik b. Mervân, 724-743 yılları arasında devletin başında bulunan Emevî halifesidir. Hicrî 125’de vefat etmiştir. Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlip el-Âmilî Ebû Ca’fer et-Taberî, **Târîhu’t-Taberî**, 2.Baskı, Dâru’t-Turâs, Beyrût, h.1387, Cilt:7, s.25.

²²⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.294,295.

²²⁶ Mesela Marife’nin naklettiğine göre Tâvûs b. Keysân, Fussilet 41/44. ayetteki “أولئك ينادون من مكان بعيد” ifadenin tefsirinde şöyle demektedir: “بعيد من قلوبهم” yani “kalplerinden uzak” anlamındadır.” Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.297.

bir müfessir olarak tanıyabilmemiz için müelliflerin verdikleri bilgileri yeterli bulmamaktayız.

2.3.5. Atâ b. Ebî Rabâh'ın Tefsirdeki Konumu

Tam adı Ebû Muhammed Atâ b. Ebî Rabâh el-Mekkî el-Kuraşî'dir. Mekkelilerin mevlasıdır. H. 27 yılında doğmuştur. Atâ b. Ebî Rabâh'ın felçli ve sakat olmakla beraber bir gözünün görmediği ve daha sonra diğer gözünü de kaybettiği söylenmektedir. Sika, fakih ve âlim bir ilim adamı olan Atâ b. Ebî Rabâh, tercih edilen görüşe göre h. 114 yılında vefat etmiştir.²²⁷

Zehebî, Atâ b. Ebî Rabâh'ın âlim, fakih, sika ve çok hadis rivayet eden biri olduğunu söyleyerek İbn Abbâs, İbn Ömer, Amr b. el-Âs ve başka sahâbilerden hadis rivayet ettiğini dile getirmektedir.²²⁸ Müfessirin iki yüz sahâbeyle görüşüğünü müfessirin kendi beyanı olarak aktaran Zehebî, İbn Abbâs'ın Mekkelilere: *"Atâ sizin yanınızdayken benim yanımda mı toplanıyorsunuz?"* şeklindeki hitabını nakledip Atâ b. Ebî Rabâh'ın ilmi konumuna dikkat çekmektedir.²²⁹ Atâ b. Ebî Rabâh'ın İbn Abbâs'ın diğer talebelerinden daha meşhur olduğunu ifade eden Zehebî, müfessirin özellikle hac ibadetini bilme konusunda ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğunu dile getirmektedir.²³⁰ İbn Abbâs'tan rivayette bulunan râvilere bakıldığı zaman Atâ b. Ebî Rabâh'ın diğerlerinden daha az rivayette bulunduğunu ve Mücahit ve Saîd b. Cübeyr'in tefsiri ondan daha iyi bildiğini dile getiren Zehebî'ye göre müfessirin tefsirde fazla söz söylememesinin sebebi, muhtemelen reyle tefsirden kaçınmasıdır. Atâ b. Ebî Rabâh'ın reyle tefsirden kaçınmasıyla ilgili olarak müellif şöyle bir rivayet paylaşmaktadır: *"Atâ b. Ebî Rabâh'a bir konu soruldu ve o da bilmiyorum dedi. Kendisinden bu konuda kendi görüşü istenince "yeryüzünde benim görüşüme göre din anlayışının oluşmasından dolayı Allah'tan haya ederim" dedi."*²³¹ Müfessirle ilgili bazı önemli bilgiler veren Zehebî'nin onu genel hatlarıyla tanıttığını ve tefsir ettiği herhangi bir ayete dair örnek sunmadığını tespit etmekteyiz.

²²⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.103; Marife h. 115 yılında vefat ettiğini söylemektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:1 s.310. Atâ b. Ebî Rabâh ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nüveyhiz, Cilt:1, s.345.

²²⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.103.

²²⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.103.

²³⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.104.

²³¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.104.

Müfessir hakkında incelemelerde bulunan Marife, Atâ b. Ebî Rabâh'ın fakih ve sika olduğunu, hac konularını çok iyi bildiğini,²³² iki yüz sahâbeyle görüştüğünü bizzat ifade ettiğini²³³ ve İbn Abbâs'ın Mekkelileri ilim için ona yönlendirdiğini²³⁴ Zehebî'ye mutabık olarak dile getirmektedir. Bunun dışında Marife, Atâ b. Ebî Rabâh'ın İbn Abbâs'ın okulunda ve terbiyesi altında yetiştiğini, İbn Abbâs'ın vasiyetini²³⁵ Tâif'te şeyhlerden müteşekkil bir cemaate getirdiğini, velayetle ilgili kendisinden hadis rivayet edildiğini ve bu durumun kendisinin Ehl-i Beyt'e olan dostane tutumuna ve bağlılığına delalet ettiğini söylemektedir.²³⁶ Müellif Atâ b. Ebî Rabâh'ın hac bilgisinin derinliğini gösterir mahiyetteki kendisiyle Ebû Hanife arasında geçen bir kıssaya uzunca yer vermektedir.²³⁷ Marife, Atâ b. Ebî Rabâh'ın Şeyhayn'dan²³⁸ rivayette bulunduğu iddiasına karşı çıkararak: *"Atâ b. Ebî Rabâh'ın doğumu Ömer b. Hattâb'ın hilafetinin dördüncü ya da beşinci senesine denk gelmektedir. Durum buyken nasıl olur da Şeyhayn'dan rivayette bulunabilir? Kaldı ki Atâ b. Ebî Rabâh Hz. Ali vefat ettiğinde on üç yaşını bile geçmemişti."* sözleriyle itirazını dile getirmektedir.²³⁹ Müellif, Doktor Şevvâh'tan²⁴⁰ naklen, Atâ b. Ebî Rabâh'ın tefsirinin şifahi olarak rivayet edildiğini, Taberî ve Sa'lebî'nin bu tefsiri aynı rivayet zinciriyle eserlerinde kullandıklarını dile getirmektedir.²⁴¹

Atâ b. Ebî Rabâh hakkında müelliflerin incelemelerini genel hatlarıyla aktarmış bulunmaktayız. Müelliflerin müfessir hakkında önemli bilgiler verdiklerini görmektediriz. Dikkat edileceği üzere her iki müellif ele aldıkları müfessir hakkında hemen hemen mutabık bilgiler vermektedir. Bu mutabakattan hareketle Şîa mezhebî literatürünün kendine özel bazı savunuları olsa da Ehl-i Sünnet'le aynı tarih süzgecinden gelmiş, aynı kitaba ve peygambere müstenit olduğunun altını çizmekte

²³² Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.312.

²³³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.310.

²³⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.310.

²³⁵ Vasiyetin mahiyetine dair herhangi bir bilgi verilmemektedir.

²³⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.310.

²³⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.311.

²³⁸ Şeyhayn kelimesi sözlükte "iki yaşlı, iki büyük alim" vb. anlamlara gelmekte, terim olarak farklı kimlikleri nitelemek için kullanılabilir. Cümlelerin bağlamından tespit ettiğimiz üzere Marife bu kelimeyle, Hz. Ebûbekir'i ve Hz. Ömer'i kastetmektedir. Şeyhayn kavramının kullanımı için bkz. Mehmed Efendioğlu, "Şeyhayn", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2010, Cilt:39, s.80.

²³⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.312.

²⁴⁰ Yaptığımız araştırmalarda müellifin kendisinden nakilde bulunduğu Doktor Şevvâh'ın kim olduğunu tespit edemedik.

²⁴¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.312.

fayda görmekteyiz. Toparlayacak olursak Atâ b. Ebî Rabâh hakkında müelliflerin verdiği bilgiler, müfessirin ilmi birikiminin ne düzeyde olduğunu anlamamız için yeterlidir.

2.3.6. Ebû'l-Âliye'nin Tefsirdeki Konumu

Tam adı Ebû'l-Âliye Râfi' b. Mihrân er-Riyâhî'dir. İlk başlarda Riyâh kabilesinin kölesiydi. Hayatının bir bölümü Cahiliyye döneminde geçmiştir ve Hz. Peygamber'in vefatından iki sene sonra Müslüman olmuştur. Hz. Ali, İbn Mes'ûd, İbn Ömer, Übeyy b. Ka'b'tan ve başka sahâbîlerden rivayette bulunmuştur.²⁴² Tercih edilen görüşe göre h. 90 yılında vefat etmiştir.²⁴³

Müellifler Ebû'l-Âliye ile ilgili araştırmalarını çok kısa tutmaktadır. Zehebî, Ebû'l-Âliye'yi Übeyy b. Ka'b öncülüğünde kurulan Medine Tefsir Okulu öğrencileri arasında zikretmekte ve onun hakkında kısa bir bilgilendirmede bulunmaktadır. Marife'nin müfessirle ilgili birkaç bilgi dışında Zehebî'yle aynı bilgileri paylaştığını söyleyebiliriz. Her iki müellif Ebû'l-Âliye'nin sika olduğunda icma bulunduğunu,²⁴⁴ birçok sahâbîden rivayette bulunduğunu,²⁴⁵ İbn Ebî Dâvud tarafından tâbiûn içinde Kur'an-ı Kerîm'i en iyi bilen kimse olarak takdim edildiğini,²⁴⁶ Übeyy b. Ka'b'ın tefsirle ilgili büyük bir nüshasının kendisi kanalıyla sahih bir isnat üzere nakledildiğini ve bu isnadın Taberî, İbn Ebî Hâtim, Hâkim en-Nisâbûrî vb. âlimler tarafından kullanıldığını dile getirmektedir.²⁴⁷ Bunun dışında Marife, Ebû'l-Âliye'nin

²⁴² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.105; Marife, Ebû'l-Âliye'nin rivayette bulunduğu isimler içerisinde İbn Ömer'i zikretmemektedir. Zehebî'nin belirttiği isimlere ek olarak Ebû'l-Âliye'nin; Huzeyfe, Ebû Zerr ve Ebû Eyyûp'ten de rivayette bulunduğunu belirtmektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:1 s.355.

²⁴³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.105. Marife Ebû'l-Âliye'nin h. 93 yılında vefat ettiğini söylemektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.355. Ebû'l-Âliye ile ilgili bilgi almak için bkz. Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâleddîn es-Suyûtî, **Tabakâtu'l-Huffâz**, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, h.1403, s.29; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, **Tehzîbü't-Tehzîb**, 1.Baskı, Matba'tü Dâiratü'l-Meârif, Hindistan, h.1326, (Tehzîb), Cilt:12, s.143.

²⁴⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.105; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.355.

²⁴⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.105; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.355.

²⁴⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.105; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.355.

²⁴⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.105; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.356.

Mâverâü'n-Nehir'de²⁴⁸ ilk ezan okuyan kimse olduğunu²⁴⁹ ve İbn Abbâs'ın onu kendi seririne –koltuğuna- oturttuğunu belirtmektedir.²⁵⁰

Müellifler kısa tuttukları incelemelerinde aktardıklarımızın dışında kayda değer bir bilgi vermemektedirler. Dolayısıyla müelliflerin verdikleri bilgiler arasında Ebû'l-Âliye'nin tefsir metodunun mahiyetini ya da tefsir ettiğine dair herhangi bir ayet örneğini bulamamaktayız.

2.3.7. Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'nin Tefsirdeki Konumu

Tam adı Ebû Hamza Ebû Abdillâh Muhammed b. Ka'b b. Selîm b. Esed el-Kurazî el-Medenî'dir. Kendisi Evs Kabilesinin²⁵¹ müttefiklerindendi. Medine'nin önde gelen ilim adamlarındandır. Muhammed b. Ka'b el-Kurazî camide kısra anlatırken tavanın çökmesi sonucu beraberindekilerle çöküntü altında kalarak h. 118 yılında vefat etti.²⁵² Vefat ettiğinde 78 yaşındaydı.²⁵³

Muhammed b. Ka'b el-Kurazî ile ilgili incelemelerini oldukça kısa tutan müellifler onun hakkında hemen hemen aynı bilgileri vermektedirler. Zehebî onun sika, takva ehli, çok hadis nekleden ve Kur'ân-ı Kerîm'in te'vilini iyi bilen birisi olarak tanındığını söylemektedir.²⁵⁴ Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'nin Hz. Ali, İbn Mes'ûd, İbn Abbâs ve başka sahâbîlerden de rivayette bulunduğunu dile getiren Zehebî, Kütüb-i Sitte müelliflerinin ondan rivayette bulunduklarını belirtmektedir.²⁵⁵

²⁴⁸ Mâverâü'n-Nehir, "Nehrin öte tarafında bulunan bölge" anlamına gelmektedir. Modern dönemde Mâverâünnehir, Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında kalan yaklaşık 660.000 km²'lik coğrafi bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâü'n-Nehir", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2003, Cilt: 28, s.177; Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rûmî el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, 2.Baskı, Dâru Sâdır, Beyrût, 1995, Cilt:1, s.121.

²⁴⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.355.

²⁵⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.355.

²⁵¹ Evs kabilesinin soyu Ya'kub b. Kahtân'a dayananmaktadır. "Ebnâü Kayle" olarak da isimlendirilmektedir. Hz. Peygamber döneminde Medine'de yaşayan Evs ve Hazrec kabilesine "Ensar" lakabı verilmiştir. Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdi'l-Kerim b. Abdi'l-Vâhid eş-Şeybânî el-Cezerî, İzze'd-Dîn İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târih**, thk. Ömer Abdü's-Selâm Tedmirî, 1.Baskı, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, 1997, (el-Kâmil), Cilt:1, s.583.

²⁵² Marife, Hicrî 108 yılında vefat ettiğini ifade etmektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.332. Âdil Nüveyhiz, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'nin ölüm tarihi hakkında farklı görüşler olduğunu belirtip h. 108, 117 ve ya 120 de vefat etmiş olabileceğini söylemektedir. Nüveyhiz, Cilt:2, s.609.

²⁵³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.105,106. Muhammed b. Ka'b el-Kurazî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nüveyhiz, Cilt:2, s.608.

²⁵⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.105,106.

²⁵⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.105.

Marife, Zehebî'ye mutabık olarak Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'nin sika, ilim sahibi, çok hadis rivayet eden ve Kur'ân-ı Kerîm'in te'vilini iyi bilen birisi olduğunu söylemektedir.²⁵⁶ Bununla beraber Marife, Zehebî'den farklı olarak Muhammed b. K Ka'b el-Kurazî'nin doğum tarihiyle ilgili görüşleri nakledip onun Hz. Ömer'in hilafetinde doğduğu çıkarımında bulunmaktadır. Müellif, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'nin Hz. Ali, Abdullâh b. Mes'ûd, Ebû Zerr, Ebû'd-Derdâ, Zeyd b. Erkam, Abdullâh b. Abbâs, Abdullâh b. Ca'fer, Bera' b. Âzib, Câbir b. Abdillâh, Enes ve başka sahâbîlerden rivayette bulunduğunu söylemektedir.²⁵⁷ Ayrıca Marife'nin Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'nin faziletiyle ilgili İbn Sa'd'dan bir rivayet naklettiğini görmekteyiz.²⁵⁸

Görüldüğü üzere müellifler Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'yi yüzeysel olarak ele almaktadır. Fakat müelliflerin onun rivayette bulunduğu sahâbîlerin isimlerini vermeleri ve Kur'ân-ı Kerîm'in tevilini iyi bilen sika bir müfessir olduğuna dikkat çekmeleri, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'yi daha iyi tanımamızı sağlamaktadır. Bununla beraber, müfessirin Kur'ân-ı Kerîm'in te'vilini iyi bildiğini göstermesi açısından birkaç ayeti tefsir ettiğine dair örnek sunmaları müelliflerin çalışmalarını daha verimli hale getirebilirdi.

2.3.8. Zeyd b. Eslem'in Tefsirdeki Konumu

Tam adı Üsâme Ebû Abdillâh Zeyd b. Eslem el-Adevî el-Medenî'dir. Önceden Hz. Ömer'in kölesiydi. Fakih ve müfessirdir.²⁵⁹ Zeyd b. Eslem ilim ehli içinde sika olma özelliğiyle tanınmaktadır. Farklı görüşler olmakla beraber h. 136 yılında vefat etmiştir.²⁶⁰

²⁵⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.332.

²⁵⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.332.

²⁵⁸ Bu rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur : "*Kâhinler (ya da iki kahin) arasından Kur'ân-ı Kerîm'i fevkalade öğreten bir adam çıkacak. Ondan sonra Kur'ân-ı Kerîm'i kimse öğretmeyecek.*" Bunun üzerine Rebîa şöyle dedi: "*Biz, o adamın Muhammed b. Ka'b el-Kurazî olduğunu söylüyorduk. İki kahin Kurayza ve Nadîr'dir.*" Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.232. Rivayetin tamamı ve farklı varyantları için bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî'el-Hâşimî bi'l-Velâi, el-Basrî el-Bağdâdî el-Ma'rûf bi İbn Sa'd, **et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1990, Cilt:5, s.340, Cilt:7, s.347; Ahmed b. Hanbel, Cilt:39, s.308.

²⁵⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.106; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1 s.354.

²⁶⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.107; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1 s.354. Zeyd b. Eslem ile ilgili detaylı bilgi için bkz. İbn Hacer, Tehzîb, Cilt:3, s.395.

Zehebî, Zeyd b. Eslem'in tefsirde görüş belirtme ve naklettiği rivayetlerde güvenilir olma özelliğiyle ön plana çıktığını ifade etmektedir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel, Ebû Zûr'a, İbn Ebî Hâtîm ve Nesâî'nin onun sika olduğunu söylediklerini ve Kütüb-i Sitte imamlarının ondan rivayette bulunduğunu nakleden Zehebî, bütün bunları Zeyd b. Eslem'in sika olduğuna güçlü bir delil saymaktadır.²⁶¹ Zehebî, Zeyd b. Eslem'in Kur'ân-ı Kerîm'i kendi reyîyle tefsir etmekten çekinmediğini ve bundan dolayı bazı eleştirilere maruz kaldığını söylemektedir. Zeyd b. Eslem'in rey ile tefsir yapmasında pek çok sahâbî ve tâbiûnun sakınca görmediğini ve onu bidat ehli olmakla itham eden herhangi bir kimsenin bulunmadığını dile getiren Zehebî, onun son derece güvenilir ve büyük bir ilim adamı olduğu kanısındadır.²⁶² Yine Zehebî'nin aktardığına göre Zeyd b. Eslem'in oğlu Abdurrahmân ve Mâlik b. Enes ondan tefsir öğrenen meşhur kimselerdir.²⁶³ Zehebî'nin ifadelerinden hareketle özet olarak; müfessirin rey ile tefsir yapmakta sakınca görmediğini, güvenilir ve ilim sahibi bir kimse olduğunu söyleyebiliriz.

Marife'nin Zeyd b. Eslem hakkında verdiği bilgiler büyük oranda Zehebî'ye mutabık olmakla beraber ondan farklı olarak ele aldığı bazı hususlar vardır. Marife kısa tuttuğu incelemesinde; Zeyd b. Eslem'in Medine'de ders halkası bulunduğunu ve birçok fakihin onun ders halkasına katıldığını,²⁶⁴ güvenilir bir ilim adamı olduğunu, Ali b. Hüseyin ve birçok kimseden ilim aldığını,²⁶⁵ İmam Bâkır²⁶⁶ ve İmam Sâdık'tan²⁶⁷ rivayette bulunduğunu ve rey ile tefsir yapmakla ön plana çıktığını dile getirmektedir.²⁶⁸

Müellifler Zeyd b. Eslem hakkında birbirlerine paralel bilgiler vermiştir. Ayrıca müelliflerin Zeyd b. Eslem'in rey ile tefsir yaptığını zikretmeleri dışında onun tefsir metodu hakkında başka bir bilgi paylaştıklarına rastlayamadık. Müellifler Zeyd b. Eslem'in tefsir ettiği herhangi bir ayete örnek vermemişlerdir. Bu durum Zeyd b.

²⁶¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.106.

²⁶² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.106.

²⁶³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.107.

²⁶⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.354.

²⁶⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.354.

²⁶⁶ Tam adı Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. Hüseyin b. Alî b. Ebî Tâlib'dir. İsnâaşeriyye'nin beşinci ve İsmâiliyye'nin dördüncü imamıdır. H. 114 yılında vefat etmiştir. Mustafa Öz, "Muhammed el-Bâkır", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2005, Cilt: 30, s. 506; el-Emîn, Cilt:1, s.650.

²⁶⁷ Tam adı Ebû Abdillâh Ca'fer b. Muhammed el-Bâkır b. Alî Zeynelâbidîn'dir. İsnâaşeriyye'nin altıncı ve İsmâiliyye'nin beşinci imamıdır. H. 148 yılında vefat etmiştir. Mustafa Öz, "Câfer es-Sâdık", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, Cilt:7, s.1; el-Emîn, Cilt:1, s.659.

²⁶⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.355.

Eslem'in tefsirdeki metodunu nasıl icra ettiğini göremememize sebep olmaktadır. Daha önce dikkat çektiğimiz üzere Marife, ele aldığı müfessirlerle Şii imamlar arasındaki irtibatı dile getirmeye özen göstermektedir. Müelliflerin incelemelerinde dikkatimizi çeken diğer bir husus; Zehebî'nin müfessirlerle ilgili birçok rivayeti kaynak zikretmeksizin aktarmasına rağmen Marife'nin naklettiği hemen hemen bütün rivayetlerin kaynağını belirtmesidir. Bu durum Marife'nin eserini daha istifade edilebilir hale getirmektedir.

2.3.9. Alkâme b. Kays'ın Tefsirdeki Konumu

Tam adı Alkame b. Kays b. Abdullâh b. Mâlik en-Nehaî el-Kûfî'dir.²⁶⁹ Alkâme b. Kays'a başka künyeler atfedenler de vardır.²⁷⁰ Hz. Peygamber hayattayken doğmuştur. Irak'ın meşhur âlimi Alkâme b. Kays, doksan yaşındayken h. 61 yılında vefat etmiştir.²⁷¹

Marife'nin Alkâme b. Kays'ı genel hatlarıyla ele almasına karşılık Zehebî'nin onun hakkında çok az bilgi verdiğini görmekteyiz.²⁷² Zehebî, Alkâme b. Kays'ın İbn Mes'ûd'un en tanınmış ravisi olup Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve başka sahâbilerden rivayette bulunduğunu, sika ve takva ehli birisi olduğunu, Kütüb-i Sitte müelliflerinin kendisinden rivayette bulunduğunu, Kur'ân-ı Kerîm ve sünneti bilmesinin yanı sıra karşılaşılan ilmî problemlere kendi içtihatlarıyla çözüm üretebildiğini dile getirmektedir.²⁷³ Görüldüğü üzere Zehebî, Alkâme b. Kays'ın tefsirle olan bağı hakkında yeterli bilgi vermemektedir.

Marife'nin Alkâme b. Kays hakkında verdiği bilgilerin önemli bir kısmı Zehebî'yle mutabıktır. Fakat daha önceki müfessirlerde karşılaştığımız üzere Marife, mezhebî yönelimlerinin etkisiyle ele aldığı müfessirleri Ehl-i Beytle ilişkilendirmeye çalışmaktadır. Öncelikle Zehebî'ye mutabık olarak Marife; Alkâme b. Kays'ın fıkıh ve hadiste çok iyi olduğunu, sika olduğunu, İbn Mes'ûd'u en iyi tanıyan ravisi

²⁶⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.108.

²⁷⁰ Marife, İbn Mes'ûd'un onu Ebû Şibl veya Ebû Şubeyl en-Nehaî el-Kûfî olarak künyelediğini ifade etmektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.328.

²⁷¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.108. Alkâme b. Kays ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nüveyhiz, Cilt:1, s.349.

²⁷² Alkâme b. Kays hakkında Zehebî yarım sayfa, Marife üç sayfa bilgi vermektedir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.108; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.328-331.

²⁷³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.108.

olduğunu ve hafızasının güçlü olduğunu dile getirmektedir.²⁷⁴ Alkâme b. Kays'ın rivayette bulunduğu sahâbîler arasında Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Huzeyfe, Ebû'd-Derdâ ve Selmân el-Fârisî'yi zikreden Marife, Zehebî'ye muhalif olarak Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın isimlerine yer vermemektedir.²⁷⁵ Marife, Alkâme b. Kays'ın Hz. Ali'yle beraber Sıffin Savaşına²⁷⁶ girdiğini, kılıcı kanla boyanına kadar savaştığını ve bu savaştan sonra aksak -ayağı sakat- kaldığını ifade etmektedir.²⁷⁷ Ayrıca müellif, Alkâme b. Kays'ın Hz. Ali'yle beraber Hâricilere karşı Nehrevân'da savaştığını,²⁷⁸ bundan ayrı Horasan'da²⁷⁹ savaştığını, Harezm'de²⁸⁰ iki sene kaldığını ve Merv'e²⁸¹ gidip bir müddet orada bulunduğunu dile getirmektedir.²⁸² Müellifin Alkâme b. Kays'ı Ehl-i Beyt'le ilişkilendirmek adına verdiği diğer örnekleri aktarmaya gerek duymuyoruz.

Görüldüğü üzere her iki müellif de Alkâme b. Kays'ın ilmi yetkinliğine dikkat çekmektedir. Fakat müelliflerin Alkâme b. Kays'ın tefsir ilmindeki konumunu yeteri kadar yansıtamadıklarını açıkça görebilmekteyiz. Zehebî'nin kitabında Alkâme b. Kays'a çok az yer vermesi ve Marife'nin de onu sürekli Ehl-i Beyt'le ilişkilendirme gayretiyle gereksiz konulara girmesi, her iki tarafın göze çarpan eksiklikleri olarak dikkat çekmektedir. Sonuç olarak Alkâme b. Kays'ın çalışmamızın amacı gereği tefsirdeki konumu bağlamında ele alınmasının ötesinde fakih ve muhaddis bir kişiliğinin olduğunu hatırlatmakta fayda görüyoruz.

2.3.10. Mesrûk b. el-Ecda'nın Tefsirdeki Konumu

²⁷⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.328,329,330.

²⁷⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.328.

²⁷⁶ Sıffin Savaşı, Halife Hz. Ali ile Muâviye b. Ebû Süfyan arasında h. 37 (m.657)'de yapılmıştır. İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, Cilt:2, s.628; İsmail Yiğit, "Sıffin Savaşı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2009, Cilt: 37, s.108.

²⁷⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.328.

²⁷⁸ Nehrevan Savaşı, h. 38 (m.658) yılında Hz. Ali ile Abdullah b. Vehb er-Râsibî liderliğindeki Hâriciler arasında meydana gelen savaştır. Ethem Ruhi Fırlı, "Abdullah b. Vehb er-Râsibî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, Cilt:1, s.142.

²⁷⁹ Horasan, tarihte İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafi bölgenin adıydı. Günümüzde bölgenin toprakları üç parçaya ayrılmış olup Merv (Mari), Nesâ ve Serahs yöresi Türkmenistan, Belh ve Herat yöresi Afganistan, kalan kısmı da İran sınırları içinde bulunmaktadır. Osman Çetin, "Horasan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, Cilt:18, s.234.

²⁸⁰ Ceyhun Nehri'nin (Amu Derya) Ceyhun Aral Gölü'ne döküldüğü yerin her iki yanında yer alan tarihsel bölgedir. Wikipedia, "Harezm", <https://tr.wikipedia.org/wiki/Harezm> (06.10.2020)

²⁸¹ 427. dipnota bkz.

²⁸² Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.329.

Tam adı Ebû Âişe Mesrûk b. el-Ecda' b. Mâlik b. Ümeyye el-Hemedânî el-Kûfî'dir. Hz. Ömer kendisine ismini sorunca o: *"Benim adım Mesrûk b. el-Ecda"* demiş ve bunun üzerine Hz. Ömer: *"Ecda' şeytan demektir, senin adın Mesrûk b. Abdîrrahmân'dır"* demiştir. Irak'ın önde gelen ilim adamı meşhur olan görüşe göre h. 63 yılında otuz altı yaşındayken vefat etmiştir.²⁸³

Zehebî, Mesrûk b. el-Ecda'nın İbn Mes'ûd'un tabeleri arasında en bilgilisi olduğunu ifade etmektedir.²⁸⁴ Mesrûk b. el-Ecda'nın dört halifeden, İbn Mes'ûd'dan, Übeyy b. Ka'b'dan ve başka sahâbîlerden rivayette bulunduğunu aktaran Zehebî, müfessirin ilim, adalet ve takva sahibi birisi olduğuna dikkat çekmektedir.²⁸⁵ Kâdî Şurayh'ın²⁸⁶ dahil çetrefelli meselelerde ona müracaat ettiğini söyleyen Zehebî, sahâbîlere ve özellikle İbn Mes'ûd'a öğrenci olmasının Mesrûk b. el-Ecda'yı tefsirde imam konumuna getirdiği çıkarımında bulunmaktadır. Zehebî'nin aktardığına göre Mesrûk b. el-Ecda' şöyle demiştir: *"İbn Mes'ûd bize bir sure okur sonra gün boyu onun hakkında konuşur ve o sureyi tefsir ederdi."*²⁸⁷ Onun sika olduğuna cerh ve ta'dil âlimlerinin şahitlik ettiğini dile getiren Zehebî, Kütüb-i Sitte müelliflerinin kendisinden rivayette bulunduğunu söylemektedir.²⁸⁸ Sonuç olarak Zehebî'nin müfessir hakkında kısa tuttuğu incelemesinde daha çok İbn Mes'ûd'un önde gelen talebesi olmasına, sika ve âlim bir kişiliği bulunmasına dikkat çektiğini söyleyebiliriz.

Marife'nin Mesrûk b. el-Ecda'ya yönelik incelemesine uzun bir bölüm tahsis ettiğini görmekteyiz.²⁸⁹ Fakat bu uzunca incelemesinde müfessirin ilmi konumunu öne çıkarmak yerine Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'le olan ilişkisine yoğunlaştığını tespit ettik.²⁹⁰ Bunun dışında Marife'nin verdiği bilgiler büyük ölçüde Zehebî'yle mutabıktır. Marife, Mesrûk b. el-Ecda'nın ilmini Hz. Ali'den aldığını ve onun savaşlarından geri kalmadığını, İbn Mes'ûd'a hususi öğrencilik yaptığını ve diğer öğrencilerden ön planda olduğunu, fetva vermede Kâdî Şurayh'tan daha bilgili olduğunu, fakih ve âbid

²⁸³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.109; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1 s.341. Mesrûk b. el-Ecda' ile ilgili detaylı bilgi için bkz. İbn Hacer, Tehzîb, Cilt:8, s.419.

²⁸⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.109.

²⁸⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.109.

²⁸⁶ Tam adı Ebû Ümeyye Şurayh b. Hâris b. Kays b. Cehm el-Kindî'dir. Tâbiünun önde gelen ilim adamı, fakih ve Kûfe Kadısıdır. Şemseddîn Zehebî, Siyer, Cilt:5, s.49.

²⁸⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.109.

²⁸⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.109.

²⁸⁹ Marife, Mesrûk b. el-Ecda' bölümüne dokuz sayfa ayırmıştır. Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.339-342.

²⁹⁰ Marife, Mesrûk b. el-Ecda'nın Hz. Ali'ye ve Ehl-i Beyt'e yönelik tutumunu altı sayfada ele almaktadır.

bir kişiliğinin bulunduğunu dile getirmektedir.²⁹¹ Mesrûk b. el-Ecda'nın ilmi konumuyla ilgili verdiği kısa bilgilerden sonra Marife'nin uzun bir tartışma konusu açtığını görmekteyiz. Mesrûk b. el-Ecda'nın Hz. Ali'nin yolundan sapmakla itham edildiğini dile getiren Marife,²⁹² bu konuda ortaya atılan menfi ve müspet görüşleri sıralayıp en sonunda kendi kanaatini ortaya koymaktadır. Yaptığı incelemeler neticesinde Mesrûk b. el-Ecda'nın Hz. Ali'ye muhalif olmasının mümkün olmadığı ve onunla beraber hareket ettiği sonucuna vardığını görüyoruz.²⁹³ Hatta müellif, Mesrûk b. el-Ecda'nın Hz. Ali'ye bağlılığını göstermek adına onun Hz. Âişe'ye hürmet göstermesinin yalnızca Hz. Peygamber'e olan saygısından kaynaklandığını dile getirmektedir.²⁹⁴ Marife'nin Mesrûk b. el-Ecda'yı, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisini merkeze alarak incelemeye tabi tuttuğuna dair örnekleri çoğaltmaya gerek duymuyoruz. Marife, Mesrûk b. el-Ecda'yı büyük bir ilim adamı olarak takdim etmektedir.

Sonuç olarak her iki müellifin verdiği bilgilerde Mesrûk b. el-Ecda'nın, İbn Mes'ûd'un önde gelen ilim ehli ve sika bir talebesi olduğunu ve özellikle yaptığı rivayetlerle tefsir ilmine katkıda bulunduğunu görmekteyiz. Bununla beraber müelliflerin Mesrûk b. el-Ecda'nın tefsir metoduna dair bir bilgi verdiklerine ya da tefsir ettiği herhangi bir ayet örneği sunduklarına rastlayamadık. Zehebî'nin incelemelerini gereğinden kısa tutması ve Marife'nin mezhebî yönelimlerinin etkisiyle gereksiz konulara girmesi, müfessiri tefsirdeki konumu açısından tanımamızı güçleştirmiştir.

2.3.11. Esved b. Yezîd'in Tefsirdeki Konumu

Tam adı Ebû Abdirrahmân Esved b. Yezîd b. Kays en-Nehaî'dir. İbn Mes'ûd'un talebelerinden olan Esved b. Yezîd Kûfe'nin önde gelen ilim adamlarındandır. Ne zaman vefat ettiğine dair farklı görüşler olmakla beraber h. 75 yılında Kûfe'de vefat etmiştir.²⁹⁵

²⁹¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.333.

²⁹² Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.334.

²⁹³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.340,341.

²⁹⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.342.

²⁹⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.110; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.342. Esved b. Yezîd ile ilgili detaylı bilgi için bkz. İbn Hacer, Tehzîb, Cilt:1, ss.342,343.

Müelliflerin Esved b. Yezîd üzerinde çok kısa durduklarını görmekteyiz. Bundan dolayı müelliflerin Esved b. Yezîd hakkında verdikleri bilgiler hemen hemen aynıdır. Her iki müellif Esved b. Yezîd'in tâbiûnun önde gelen ilim adamlarından olduğunu, İbn Mes'ûd ve başka sahâbîlerden rivayette bulunduğunu, Kur'ân-ı Kerîm'i anlama noktasında önemli bir mevkisinin bulunduğunu, cerh ve ta'dil âlimlerinin onun güvenilirliğine şahitlik ettiğini, sâlih, sika, zâhid ve âbid bir kimse olduğunu dile getirmektedirler.²⁹⁶ Marife'nin Zehebî'den farklı olarak Esved b. Yezîd'in Hz. Ali'ye muhalif olduğu iddiasını gündeme getirip bu iddiaya cevap vermeye çalıştığını görmekteyiz. Marife bu bağlamda şöyle demektedir: *"Netice olarak Kûfelilerin genelinin, özellikle Abdullâh b. Mes'ûd'un ashabının Hz. Ali'ye meyilli olduklarını söyleyebiliriz. Onların bu durumu şeyhlerinin ve sahâbenin önde gelenlerinin terbiyesi sonucudur."*²⁹⁷

Görüldüğü üzere müellifler Esved b. Yezîd hakkındaki incelemelerini kısa tutmuşlardır. Her iki müellifin verdiği bilgilerin neredeyse tamamen mutabık olduğunu görebilmekteyiz. Yukarıda naklettiğimiz bilgilerden hareketle Esved b. Yezîd'in Irak Tefsir Okulu'nda önemli bir yeri olduğunu söyleyebiliriz. Fakat Zehebî veya Marife'nin eserlerinde, onun tefsir ilmindeki yerine ya da tefsir metoduna dair yeterli bilgi bulunmadığı açıkça görülebilmektedir. Marife'nin ele aldığı müfessirleri Hz. Ali ve Ehl-i Beytle ilişkilendirme çabasını sağlıklı bir yönelim olarak görmediğimizi daha önce birçok kez belirtmiştik.

2.3.12. Mürra el-Hemedânî'nin Tefsirdeki Konumu

Tam adı Ebû İsmail Mürra b. Şurâhîl el-Hemedânî el-Kûfî'dir. İbadetinden, takvasından ve düzgün hayatından dolayı Mürratü't-Tayyib ve Mürratü'l-Hayr olarak lakaplandırılmıştır. H. 76 yılında vefat etmiştir.²⁹⁸

Müellifler Mürra el-Hemedânî hakkında sadece beş altı satır bilgi vermektedir. Irak Tefsir Okulu öğrencileri arasında zikrettiği Mürra el-Hemedânî'nin sika ve âbid bir kimse olduğunu belirten Zehebî, onun Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn

²⁹⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.110; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.342.

²⁹⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.343.

²⁹⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.110; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.343. Mürra el-Hemedânî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Şemseddin Zehebî, Siyer, Cilt:5, s.31

Mes'ûd ve başka sahâbîlerden rivayette bulunduğunu söylemektedir.²⁹⁹ Mürra el-Hemedânî'den Şa'bî ve diğer öğrencilerinin rivayette bulunduğunu belirten Zehebî, Kütüb-i Sitte müelliflerinin ondan rivayet naklettiklerini dile getirerek onun sika olduğuna dikkat çekmektedir. Son olarak Zehebî, Mürra el-Hemedânî'nin günde altı yüz rekat namaz kıldığını naklederek onun ibadete düşkünlüğünün ne derece kuvvetli olduğunu göstermeye çalışmaktadır.³⁰⁰ Görüldüğü üzere Zehebî, ele aldığı müfessirle ilgili yüzeysel bilgiler aktarmıştır. Ayrıca Mürra el-Hemedânî'nin günde altı yüz rekat namaz kıldığına dair rivayetin tazim kastıyla söylenmiş olabileceğinden hareketle bu tarz rivayetlere ihtiyatla yaklaşılması gerektiği kanaatindeyiz.

Marife, Mürra el-Hemedânî'nin muhadramûndan³⁰¹ olup sika ve âbid bir kimse olarak tanındığını ifade etmektedir.³⁰² Onun Ebû Zerr, Huzeyfe, İbn Mes'ûd ve Hz. Ali'den rivayette bulunduğunu belirten Marife; İsmail es-Süddî, Şa'bî, Atâ b. es-Sâib, Amr b. Mürre ve başkalarının da ondan rivayette bulunduğunu dile getirmektedir. Son olarak Marife, Mürra el-Hemedânî'nin diğer Kûfeliler gibi Hz. Ali taraftarı olduğunu belirtmektedir.³⁰³

Sonuç olarak müelliflerin Mürra el-Hemedânî üzerinde fazla durmadıklarını görmekteyiz. Zehebî ve Marife, Mürra el-Hemedânî'nin sika ve âbid kişiliğine dikkat çekmekte ama onun tefsirdeki konumuna dair herhangi bir bilgi sunmamaktadır.

2.3.13. Âmir eş-Şa'bî'nin Tefsirdeki Konumu

Tam adı Ebû Amr Âmir b. Şurâhîl eş-Şa'bî el-Hımyerî el-Kûfî'dir. Tâbiûnun büyüklerinden olup Kûfe kadısı olarak bilinmektedir. Farklı görüşler olmakla beraber h. 20 yılında doğmuş ve h. 109 yılında vefat etmiştir.³⁰⁴

²⁹⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.110.

³⁰⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.110.

³⁰¹ “Muhadram, Câhiliye zamanında ve İslâm döneminde yaşadığı halde Hz. Peygamber'i müslüman olarak göremeyen kimselere verilen addır. Müslim, yirmi kişi olduklarını söylemiştir ama onlar daha fazladır.” Abdurrahman b. Ebûbekir Celaleddin es-Suyûtî, **Tedbiru'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî**, thk. Ebû Kuteybe Nadr Muhammed el-Fârîyâbî, Dâru Tayyibe, Riyâd, Cilt:2, s.699.

³⁰² Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.343.

³⁰³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.343.

³⁰⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.111,112; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.343,344. Amir eş-Şa'bî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. El-Muğîra el-Buhârî, Ebû Abdullah, **et-Târîhu'l-Kebîr**, Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, Hayrâbâd, Cilt:6, ss.450,451.

Âmir eş-Şa'bî üzerine incelemelerde bulunan Zehebî, onun son derece iyi bir fakih olarak tanındığını, sika olarak kabul edildiğini, şair kişiliğinin bulunduğunu ve hemen hemen her alanda yetkin bir ilim adamı olduğunu söylemektedir.³⁰⁵ Âmir eş-Şa'bî'nin Ebû Hureyre, Hz. Ayşe, İbn Abbâs, Ebû Musa el-Eş'arî ve başka sahâbîlerden rivayette bulunduğunu söyleyen Zehebî; onun Hz. Ömer, Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'dan mürsellerinin³⁰⁶ bulunduğunu belirtmektedir.³⁰⁷ Zehebî, Âmir eş-Şa'bî'nin özellikle fakih kişiliğine ve hafızasının kuvvetliliğine dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra Âmir eş-Şa'bî'nin tefsir yöntemine değinerek, onun kendi görüşüyle söz söylemeye cüret etmediğini ve seleften elde ettiği bir bilgi olmadığında sorulan sorulara cevap vermediğini belirtmektedir.³⁰⁸ Zehebî'nin belirttiğine göre Âmir eş-Şa'bî, tefsir yapan birçok kişiyi eleştirmiş, bazılarını Kur'ân-ı Kerîm'i okumadan tefsir yapmakla itham etmiştir. Son olarak Zehebî'nin naklettiğine göre Âmir eş-Şa'bî şöyle demiştir: *"Kur'ân, ruh ve rey konusunda ölünceye kadar konuşmayacağım."*³⁰⁹ Görüldüğü üzere Zehebî, Âmir eş-Şa'bî'nin ilmî kimliğine dikkat çekerken onun tefsir konusundaki duruşu hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

Marife'nin Âmir eş-Şa'bî incelemesini çok kısa tuttuğunu görmekteyiz. Âmir eş-Şa'bî'nin fakih ve şair olmakla beraber çok güçlü bir hafızaya sahip olduğuna dikkat çeken Marife, onun Mesrûk b. el-Ecda', İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve birçok sahâbî ve tâbiûndan rivayette bulunduğunu dile getirmektedir.³¹⁰

Sonuç olarak Zehebî'nin Âmir eş-Şa'bî hakkında daha doyurucu bilgiler verdiğini, özellikle onun tefsir anlayışına dair bilgiler paylaşarak çalışmasının amacı doğrultusunda hareket ettiğini söyleyebiliriz. Bununla beraber, Marife'nin Âmir eş-Şa'bî'yle ilgili verdiği bilgilerin yetersiz olduğunu tespit etmekteyiz. Görüldüğü üzere Âmir eş-Şa'bî fakih ve sika bir ilim adamıdır. Tefsir yaparken kendi reyîyle konuşmaktan kaçınmış ve seleften gelen nakiller doğrultusunda tefsir yapma anlayışını benimsemiştir.

³⁰⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.111.

³⁰⁶ *"Sahâbenin çoğunu görüp onlarla sohbet eden tâbiûnun, hadis rivayet ederken, kendilerinden hadis işittikleri sahâbîleri atlayarak doğrudan Hz. Peygamber'den rivayet ettikleri hadislere mürsel hadis denilmiştir."* Koçyiğit, s.68.

³⁰⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.111.

³⁰⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.112.

³⁰⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.112.

³¹⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.343,344.

2.3.14. Hasan el-Basrî'nin Tefsirdeki Konumu

Tam adı Ebû Saîd el-Hasan b. Ebî'l-Hasan Yesâr el-Basrî'dir. Önceden Ensâr'ın kölesiydi ve annesi Hayra, Hz. Peygamber'in eşi Ümmü Seleme'nin cariyesiydi. Hasan el-Basrî, Hz. Ömer'in hilafetinin dolmasına iki sene kala doğmuş ve Vâdi'l-Kurâ'da³¹¹ yetişmiştir. H. 110 yılında seksen sekiz yaşındayken vefat etmiştir.³¹²

Zehebî'nin aktardığına göre Hasan el-Basrî fasih, takva sahibi ve zâhid biriydi. Çok iyi vaaz verirdi. Kur'ân-ı Kerîm'i, Hz. Peygamber'in sünnetini, helal ve haramı bilme konusunda önde gelen ilim adamlarındandı. Fakih, sika, güçlü hafızalı ve çok ibadet eden sempatik bir adamdı. Zehebî, Hasan el-Basrî'nin Kur'ân-ı Kerîm'i kader inancını kabul ederek tefsir ettiğini ve şöyle dediğini aktarmaktadır: *"Kim kaderi yalanlarsa kafir olur."*³¹³

Marife, Hasan el-Basrî hakkında uzunca bilgi vermektedir. Fakat tahmin edileceği üzere Marife, onun müfessir kimliğine yoğunlaşmak yerine Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e olan sevgisi bağlamında çokça rivayet naklederek sözü uzatmaktadır. Hasan el-Basrî'nin soylu, fasih, fakih, güvenilir ve âlim bir kimse olduğunu belirten Marife, onun ilmî anlamda söylediklerinin çoğunun Hz. Ali'ye dayandığını dile getirmektedir.³¹⁴ Marife, Hasan el-Basrî'nin Hz. Ali'den rivayette bulunacağı zaman takıyye³¹⁵ yaparak onun ismini belirtmediğini, Benî Ümeyye³¹⁶ zamanında Hz. Ali'den "Ebû Zeynep" diye bahsettiğini söylemektedir.³¹⁷ Marife'nin Hasan el-

³¹¹ Günümüzde Suudi Arabistan sınırları içinde yer almaktadır. Bölge ismini Medine'nin kuzeybatısında Teymâ ile Medine arasında halkı tarımla uğraşan birkaç köyün sıralandığı vadiden almıştır. Elnure Azizova, "Vâdi'l-Kurâ", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2012, Cilt: 42 s.421; Medine ve Şam arasında bir vadidir. el-Hamevî, Cilt:5, s.345.

³¹² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.113; Marife, et-Tefsîr, Cilt:1 s.317. Hasan el-Basrî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nüveyhiz, Cilt:1, ss.148,149.

³¹³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.113.

³¹⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.317.

³¹⁵ "Kişinin canına veya malına yönelik bir tehlike karşısında inancını gizleyip gerektiğinde doğru söylememesi anlamında kullanılan bir terimdir. Özellikle Şii İmamiyyede uygulanan bir prensiptir." Mustafa Öz, "Takıyye", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2010, Cilt: 39, s.453. Şeyh Sadûk: "Bizim itikadımızca takıyye vaciptir ve onu terkeden namazı terketmiş gibidir." eş-Şeyh es-Sadûk, **el-İ'tikâdât fî Dîni'l-İmâmiyye**, thk. Asım Abdusseyyid, 2.Baskı, Dâru'l-Müfid li'd-Dâbiati ve'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrût, 1993, s.107.

³¹⁶ Benî Ümeyye soyu, Hulefâ-i Râşidîn'den sonra 661-750 yılları arasında hüküm süren ilk İslâm hânedanı Emevîlerdir.

³¹⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.317,318.

Basrî'nin mürsellerinin³¹⁸ çok olmasına yönelik eleştirilere, onun sadece sika kimselerden rivayette bulunduğunu dile getirerek cevap verdiğini görmekteyiz.³¹⁹ Ayrıca müellif, Hasan el-Basrî'nin tefsirde bilinen görüşlerinin Amr b. Ubeyd'den³²⁰ yaptığı rivayetlere dayandığını iddia etmektedir. Son olarak Marife, Zehebî'nin Hasan el-Basrî'den naklettiği kader rivayetine karşı çıkararak konuyu uzunca tartışmakta ve onun Ehl-i Adl³²¹ olup şöyle dediğini rivayet etmektedir: *"İsyankarlıklar (günahlar) dışında her şey kader ve kazayladır"*³²²

Yukarıda her iki müellifin Hasan el-Basrî hakkındaki incelemelerini genel hatlarıyla aktardık. Zehebî'nin incelemesinin gereğinden kısa olmasından dolayı pek istifade edilebilir olmadığını ve müfessirin tefsirdeki konumunu tespit edebilmemize yeterince imkan sağlamadığını söyleyebiliriz. Marife'nin ise Zehebî'ye göre müfessiri tanımamıza yardımcı olacak daha kapsamlı bilgiler sunduğunu görmekteyiz. Ne var ki Marife, hemen hemen her müfessirde yaptığı gibi Hasan el-Basrî'yi de Hz. Ali'ye bağlı birisi olarak gösterebilmek için gereksiz nakillerde bulunarak sözü uzatmaktadır.³²³

2.3.15. Katâde b. Diâme'nin Tefsirdeki Konumu

Tam adı Ebû'l-Hattâb Katâde b. Diâme es-Sedûsî'dir. Aslen Arap olup Basra'da oturduğu ve gözlerinin görmediği söylenmektedir. Tâbiûnun önde gelen ilim adamlarından Katâde b. Diâme elli altı yaşındayken h. 117 yılında vefat etmiştir.³²⁴

Zehebî, Katâde b. Diâme hakkındaki kısa incelemesinde onun sika, âlim ve hüccet olduğunu, çok kuvvetli bir hafızasının bulunduğunu; eyyâmü'l-Arab'ı,³²⁵ Arapların nesebini ve dilini çok iyi bilmekle beraber Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirini bilme

³¹⁸ 306. dipnota bkz.

³¹⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.320.

³²⁰ Amr b. Ubeyd Ebû Osman el-Basrî Mutezile'nin ilk alimlerinden ve önde gelenlerindendir. Zâhid ve Âbid bir kimsedir. H. 144 yılında Mekke yolunda vefat etmiştir. Şemseddin Zehebî, Siyer, Cilt:6, ss.259,260.

³²¹ Marife'ye göre Ehl-i Adl, Mutezile ve Şii imâmiyyesidir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.326.

³²² Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.326.

³²³ Marife'nin Hasan el-Basrî'yi Hz. Ali'yle ilişkilendirme gayretine dair bkz. Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.319-323.

³²⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.114. Marife, Katâde b. Diâme'nin h. 118 yılında veba sebebiyle vefat ettiğini söylemektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.349. Katâde b. Diâme ile ilgili detaylı bilgi için bkz. İbn Hallikân, Cilt:4, s.85.

³²⁵ Câhiliye devrinde ve İslâmiyet'in ilk zamanlarında Arap kabileleri arasında cereyan eden savaşlar için kullanılan bir tabirdir. Mehmed Ali Kapar, "Eyyâmü'l-Arab", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, Cilt: 12 s.14; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, Cilt:1, ss.453,454.

konusunda da son derece yetkin olduğunu dile getirmektedir.³²⁶ Zehebî, Katâde b. Diâme'nin Zuhurf Suresinin 13. ayetinde³²⁷ geçen “مُفْرِنِينَ” kelimesini “güç yetirmek” olarak tefsir ettiğini naklederek onun Arapça bilgisine dikkat çekmektedir.³²⁸ Son olarak Zehebî'nin, Katâde b. Diâme'nin kaderle ilgili görüşlerinden³²⁹ dolayı çok eleştirildiğine dair rivayetler sunduğunu; fakat onun buna rağmen sika olarak kabul edildiğinin altını çizdiğini görmekteyiz.³³⁰

Marife'nin Katâde b. Diâme başlığına genişçe yer ayırdığını söyleyebiliriz. Ne var ki Marife, diğer müfessirlerde olduğu gibi onun Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e olan bağlılığını ispat edebilmek adına gereksiz yere nakillerde bulunup sözü uzatmaktadır. Genel anlamda Marife, Zehebî'ye mutabık olarak onun sika ve fakih olmasının yanında çok güçlü bir hafızaya sahip olduğunu söylemektedir.³³¹ Ayrıca onun nesep ilmini ve Arap şiirini iyi bilmekle beraber³³² hadis ilminde de hüccet addedildiğine dikkat çeken müellif, Katâde b. Diâme'ye kader konusunda yöneltlen eleştirilere sert bir dille cevap vermektedir.³³³ Bu bağlamda Marife, Eş'a'rî mezhebîne yüklenerek şöyle demektedir: *”Ebû Musa el-Eş'arî ve onun torunu Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'den etkilenen âmmе (Ehl-i Sünnet) bu konuda farklı düşünüyordu. Onlar, fiillerin tamamını Allah'ın kendi iradesiyle yarattığını ve kulun fiilinde tercih yetisinin olmadığını söylüyordu ki bu ilk Cahiliyye inançlarındanandır.”*³³⁴ Son olarak Marife, Katâde b. Diâme'ye ait bir tefsir olduğunu, Fuat Sezgin'in³³⁵ bu tefsirin büyük hacimli olabileceğini düşündüğünü ve bu tefsirin Hâtip el-Bağdâdî³³⁶ ve başka âlimler tarafından kullanıldığını söylemektedir.³³⁷

³²⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.114,115.

³²⁷ Zuhurf Suresi 43/13:” لَيَسْتَنْوُا عَلَى ظُهُورِهِ ثُمَّ تَذْكُرُوا نِعْمَةً رَبِّكُمْ إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ وَتَقُولُوا سُبْحَانَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ “

³²⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.114.

³²⁹ Zehebî, Katâde b. Diâme'nin kader konusundaki görüşlerini açıkça zikretmemektedir.

³³⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.114,115.

³³¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.348,349.

³³² Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.348.

³³³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.349,350.

³³⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.350.

³³⁵ Ünlü bilim tarihçisi Prof. Dr. Mehmet Fuat Sezgin, 24 Ekim 1924 tarihinde Bitlis, Kızıl Mescit'te dünyaya geldi. Birçok alanda çalışması olmakla beraber özellikle İslam Bilim Tarihi üzerine çok değerli çalışmalar yaptı. İstanbul'da 30 Haziran 2018 tarihinde vefat etti. www.ibtav.org, <http://www.ibtav.org/sayfa/1/ozgectmisi> (09.10.2020)

³³⁶ Tam adı Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Bağdâdî'dir. İlk tarihçilerdendir. H. 463 yılında doğmuş ve h. 392 yılında vefat etmiştir. Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, thk. Dr. Beşar Avvâd Ma'rûf, 1. Baskı, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 2002, (Kitabın girişinde müellif hakkında bilgi verilmektedir)

³³⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1 s.353.

Görüldüğü üzere her iki müellif Katâde b. Diâme hakkında önemli bilgiler vermektedir. Özellikle onun Arap şiirini iyi bildiğinin üzerinde durmaları, Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması güç kelimelerini tefsir etme konusundaki yetkinliğini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Ayrıca Zehebî'nin onun tefsir ettiği bir ayet örneği sunması ve Marife'nin de ona aidiyetinden bahsedilen bir tefsir hakkında bilgi vermesi, müelliflerin çalışmalarını daha verimli hale getirmiştir. Bununla beraber Zehebî'nin Katâde b. Diâme başlığını kısa tutmasını ve Marife'nin incelediği müfessiri sürekli Hz. Ali bağlamında ele almaya çalışmasını doğru bulmuyoruz. Ayrıca Marife'nin Eş'arî mezhebinin kader anlayışını Cahiliyye inancı olarak nitelemesini son derece yanlış bir üslup ve çıkarım olarak görmekteyiz.³³⁸ Netice olarak Katâde b. Diâme'nin Arap şiirini iyi bilen, sika ve âlim bir kimse olduğunu söyleyebiliriz.

Zehebî ve Marife'nin eserlerinde müştereken ele aldıkları tâbiûn dönemi müfessirlerini incelemiş bulunmaktayız. Zehebî'nin kitabına alıp Marife'nin kitabına almadığı herhangi bir tâbiûn dönemi müfessiri yoktur. Bununla beraber, Marife'nin Zehebî'den farklı olarak kitabına aldığı on beş müfessiri tablo halinde; müfessirin ismi ve müfessirle ilgili kısa bilgiler şeklinde sunacağız.

³³⁸ Eğer Eş'arî, insanın fiilleri konusunda salt cebri bir anlayışı benimsemiş olsaydı, kesb teorisi çok fazla tartışılmaz ve onun mezhebi cebr-i mutavassıt olarak nitelendirilmezdi.

Tablo 1: Marife'nin Kitabına Alıp Zehebî'nin Kitabına Almadığı Tâbiûn Dönemi Müfessirleri

Müfessirin Adı	Müfessir Hakkında
Atâ b. es-Sâib	Kûfeli olup tâbiûnun önde gelen muhaddislerindendir. H.136'da vefat etmiştir. ³³⁹
Ebân b. Tağlib	Kûfeli olup sika ve edip bir ilim adamıdır. H.131'de vefat etmiştir. ³⁴⁰
Ebû Abdîrrahmân	Kûfeli olup çok hadis rivayet eden sika bir ilim adamıdır. H.72'de vefat etmiştir. ³⁴¹
Amr b. Şurahbîl	Kûfeli olup Benî Vâdi' mescidinin imamıdır. H.63'de vefat etmiştir. ³⁴²
Zeyd b. Vehb	Kûfeli olup muhadramdır, sika bir ilim adamıdır. H.96'da vefat etmiştir. ³⁴³
Ebû'ş-Şa'sâ' el-Kûfî	Kûfeli olup özellikle İbn Mes'ûd'dan rivayette bulunmuştur. H.82'de vefat etmiştir. ³⁴⁴
Esbağ b. Nübâte	Kûfeli olup sika bir ilim adamıdır. H.100'den sonra, ikinci yüzyılda vefat etmiştir. ³⁴⁵
Zirr b. Hubeyş	Kûfeli olup muhadramdır, Cahiliyyeyi idrak etmiştir, sikadır. H.83'de vefat etmiştir. ³⁴⁶
İbn Ebî Leylâ	Kûfeli olup fakihdir. Kûfe kadısıdır. Hafızası iyi değildir. H.148'de vefat etmiştir. ³⁴⁷
Ubeyde b. Kays	Kûfeli olup muhadramdır. Fakih bir kimsedir. H.72'de vefat etmiştir. ³⁴⁸
Rebî' b. Enes	Basralı olup sahâbe ve tâbiûndan rivayeti vardır. H.139'da vefat etmiştir. ³⁴⁹
Hâris b. Kays	Kûfeli olup sika bir kimsedir. Erken dönemde vefat etmiştir. ³⁵⁰
Câbir el-Cu'fî	Kûfeli olup fahih ve muhaddistir, sikadır. H.128'de vefat etmiştir. ³⁵¹
Saîd b. Müseyyeb	Medineli olup âbid, âlim, zâhid, fakih ve sikadır. H.95'de vefat etmiştir. ³⁵²
Ebû'ş-Şa'sâ' el-Ezdî	Basralı olup sika bir ilim adamıdır. H.103'de vefat etmiştir. ³⁵³

³³⁹ Mârifet, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.313,314.

³⁴⁰ Mârifet, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.314-317.

³⁴¹ Mârifet, et-Tefsîr, Cilt:1, s.333.

³⁴² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.344,345.

³⁴³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.345.

³⁴⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.345,346.

³⁴⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.346,347.

³⁴⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.347.

³⁴⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.347,348.

³⁴⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.348.

³⁴⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.348.

³⁵⁰ Mârifet, et-Tefsîr, Cilt:1, s.348.

³⁵¹ Mârifet, et-Tefsîr, Cilt:1, s.356.

³⁵² Mârifet, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.280-287.

³⁵³ Mârifet, et-Tefsîr, Cilt:1, s.346.

2.4. MÜELLİFLERİN RİVAYET TEFSİRLERİNE VE MÜFESSİRLERİNE BAKIŞLARI

Bu bölümde Zehebî ve Marife'nin, müştereken kitaplarına aldıkları rivayet tefsirlerine ve bu tefsirleri kaleme alan müfessirlere yönelik incelemeleri üzerinde duracağız. Daha uygun bir tasnif sistemini benimsediğini düşündüğümüzden dolayı bu bölümdeki eserleri Marife'nin tasnifine göre ele alacağız. Bununla beraber inceleyeceğimiz eserleri Zehebî'nin hangi başlık altında zikrettiğini dile getirerek okuyucunun her iki müellifin tasnif sistemini görmesini sağlayacağız. Bu bölümde yöntem olarak önce inceleyecek olduğumuz tefsir kitabının müellifiyle ilgili kısaca bilgi vereceğiz. Sonra bu tefsir kitabını Zehebî'nin nasıl ele aldığını inceleyeceğiz. Daha sonra aynı kitap hakkında Marife'nin yaptığı incelemeleri aktaracağız. Zehebî ve Marife'nin inceledikleri kitabı nasıl ele aldıklarını aktardıktan sonra müelliflerin yaptıkları incelemelere yönelik kendi yorum ve eleştirilerimizi paylaşacağız. Rivayet tefsirlerini bu şekilde inceledikten sonra müelliflerin birbirlerinden farklı olarak kitaplarına aldıkları eserleri tablo halinde; müfessirin adı, hicrî vefat tarihi ve tefsir kitabı hakkında kısaca bilgilendirme şeklinde sunacağız.

2.4.1. Taberî ve Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğâlib et-Taberî'dir. Taberîstan'ın Âmul halkındandır. On iki yaşındayken ilim yolculuğuna başlayıp Mısır, Şam ve Irak'da rivayet toplayarak ilim tahsil etmiştir. Taberî büyük bir imam ve mutlak müçtehitir. Birçok eser telif etmiştir. İlim yolculuğunun son durağı olan Bağdat'ta h. 310 yılında vefat etmiştir.³⁵⁴

Taberî'nin telif etmiş olduğu en önemli kitaplarından biri “Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân” adlı tefsiridir. Bu tefsiri her iki müellif, rivayet tefsirleri başlığı altında incelemekte ve bu tefsire genişçe yer vermektedirler.³⁵⁵ Zehebî bu tefsirin çok

³⁵⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.180; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2 s.738. Taberî ile ilgili detaylı bilgi almak için bkz. Şemseddin Zehebî, Siyer, Cilt:11, s.165; Şihâbuddin Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Üdebâ=İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb**, thk. İhsan Abbâs, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1993, (Mu'cemü'l-Üdebâ), Cilt:6, s.2441.

³⁵⁵ Zehebî bu tefsire yaklaşık on beş sayfa, Marife ise yaklaşık yirmi sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.180-195; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.738-758.

meşhur olduğunu,³⁵⁶ rivayet tefsiri olmasının yanında dirayet tefsiri olarak da kabul edildiğini söylemektedir.³⁵⁷ Zehebî bu tefsirin bugün elimizde bulunandan çok daha büyük hacimli olduğunu fakat Taberî'nin Târih'ini³⁵⁸ kısalttığı gibi tefsirini de kısaltarak bugünkü haline getirdiğini ifade etmektedir.³⁵⁹ Ayrıca Zehebî'nin tespitine göre Taberî'nin Câmiu'l-Beyân'ı bize ulaşan ilk tefsirdir.³⁶⁰ Taberî'nin tefsirini yöntem bakımından da ilk tefsir olarak kabul eden Zehebî; Taberî'nin sadece rivayetlerle yetinmediğini, görüşleri değerlendirip tercihte bulunduğunu, yeri gelince i'rab yaptığını ve ayetlerden hüküm istinbat ettiğini dile getirmektedir.³⁶¹ Taberî'nin sırf içtihat ile tefsir yapanlara sert bir şekilde karşı çıktığını ve tefsirde sahâbe ve tâbiûndan gelen sahih rivayetlere başvurmaya zaruri gördüğünü söyleyen Zehebî, müfessirin bu metoduyla tefsir yaptığını dair çokça örnek vermektedir.³⁶² Zehebî, Taberî'nin rivayet ettiği haberleri isnatlarıyla verdiğini; fakat bu isnatların sahih ya da zayıf olduğuna dair bir değerlendirme yapmayıp cerh ve ta'dil işini okuyucuya bıraktığını söylemektedir.³⁶³ Taberî'nin kıraatler konusunda son derece yetkin olduğunu söyleyen Zehebî, onun kıraatleri farklı manalar gibi gördüğünü ve tefsirinde kıraatler üzerine değerlendirmelerde bulunduğunu ifade etmektedir.³⁶⁴ Taberî'nin tefsirinde faydasız bilgilerden uzak durduğunu söyleyen Zehebî, müfessirin bu tutumunu örneklerle açıklamaktadır.³⁶⁵ Zehebî, Taberî'nin tefsir yaparken Arap dilini hakem tayin ettiğini,³⁶⁶ nahiv ekollerine önem verdiğini ve klasik Arap şiirine başvurduğunu belirtmektedir.³⁶⁷ Taberî'nin tefsirinde fıkıh konularını özgün bir

³⁵⁶ Zehebî'nin bu tefsire övgü mahiyetinde naklettiği rivayetler için bkz. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1 s.182.

³⁵⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.182.

³⁵⁸ Burada Taberî'nin "Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük" adlı eseri kastedilmektedir.

³⁵⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.183.

³⁶⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.183.

³⁶¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.184.

³⁶² Mesela Zehebî, Taberî'nin reyle tefsir yapanları eleştirdiğine dair şöyle bir örnek paylaşmaktadır: Taberî, Bakara 2/65. ayetin tefsirinde Mücâhid'den şöyle bir görüş nakletmektedir: "Onların kendileri değil, kalpleri maymuna çevrildi. Esasında bu Allah'ın verdiği bir meseldir. Tıpkı Cum'a 62/5. ayetteki 'Ciltlerce kitap taşıyan merkebin durumu gibidir' ayetinde olduğu gibi." Bunu naklettikten sonra İbn Cerîr, Mücâhid'in görüşünü şöyle eleştirir: "Mücâhid'in dile getirdiği bu görüş, Allâh'ın Kitabı'nın delalet ettiği zahir manaya aykırıdır." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.184,185; Muhammed b. Cerîr b. Yezid b. Kesîr b. Gâlib el-Âmulî, Ebû Ca'fer et-Taberî, **Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân**, thk. Ahmet Muhammed Şâkir, 1.Baskı, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2000, (Câmi'u'l-Beyân), Cilt:2, s.173.

³⁶³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.186.

³⁶⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.187.

³⁶⁵ Mesela Taberî'ye göre İsrail oğulları için gökten inen sofrada ne olduğunu veya Yusuf (a.s.)'ın kaç dirheme satıldığını bilmenin herhangi bir faydası yoktur. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.188,189.

³⁶⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.189.

³⁶⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.190.

müçtehit gibi ele aldığını dile getiren Zehebî,³⁶⁸ onun itikâdî konularda Ehl-i Sünnet'e uyduğuna dikkat çekmektedir.³⁶⁹ Zehebî'nin bu tefsir hakkındaki incelemelerini genel hatlarıyla aktarmış bulunmaktayız. Ayrıca Zehebî'nin incelemeleri sırasında Taberî'nin tefsirinden bol bol örnekler vererek müfessirin tefsir şeklini görmemizi sağladığını söyleyebiliriz.³⁷⁰ Zehebî Câmiu'l-Beyân adlı tefsirin, rivayet tefsirinin birinci ve en önemli kaynağı olduğunu ve bu sebeple kitabında bu tefsire genişçe yer verdiğini söylemektedir.

Marife, eserinde Taberî'nin Câmiu'l-Beyân adlı tefsirine genişçe yer vermektedir.³⁷¹ Müellif, Taberî'yi kısaca tanıtip tefsirinden övgülerle söz etmektedir.³⁷² Marife'nin beyanına göre Taberî tefsir yaparken sırasıyla şu yöntemi izler: Tefsir edeceği ayeti zikreder, varsa garip kelimeleri veya i'rabı müşkil olanları açıklar, gerekli olursa Arap şiiriyle istişhadda bulunur, ayeti tercih ettiği görüş üzere tevîl ya da tefsir eder, eğer ayetle ilgili hadis ya da seleften nakledilen bir görüş varsa zikreder, son olarak ele aldığı konuyla ilgili mevcut görüşleri toplar ve aralarından tercihte bulunur.³⁷³ Marife, Taberî'nin tefsirinde istifade ettiği en önemli kaynakları saymakla beraber kullanmadığı kaynaklara da örnekler vermektedir.³⁷⁴ Taberî'nin reyyle tefsire şiddetle karşı çıktığını, sahâbe ve tâbiûndan gelen rivayetlere müracaat etmeyi zaruri gördüğünü ifade eden Marife, sadece bu durumun bile Taberî'nin tefsirinin sıhhatli olduğunu gösterdiği çıkarımında bulunmaktadır.³⁷⁵ Marife, rivayetler zâhiren akla muhalif olursa Taberî'nin bu durumda makbul tevillerde bulunduğunu fakat bu sebeple özellikle Hanbelîler tarafından şiddetli tenkitlere maruz kaldığını belirtmektedir.³⁷⁶ Taberî ve tefsiri hakkında genel olarak yukarıda

³⁶⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.191.

³⁶⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.192.

³⁷⁰ Mesela Zehebî'nin naklettiğine göre Taberî, Nahl 16/8. ayetin tefsirinde şöyle demektedir: "Bu ayet, bu hayvanlardan herhangi birinin haram olduğuna delalet etmez. Şöyle ki Allâh Teâlâ'nın "يُزَكِّيهِمْ" sözünde, bu hayvanların binmek için olduğu gerekçesiyle yenilmesinin uygun olmadığına bir delalet olsaydı, Nahl 16/5. ayette "فِيهَا يَفْتَأُ وَمَنَافِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ" ayetinde de yeme ve ısınma gerekçesiyle bunlara binilmesinin uygun olmadığına bir delalet olurdu..." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.191; Taberî, Câmi'u'l-Beyân, Cilt:17, ss.173,174.

³⁷¹ Marife bu tefsire yaklaşık yirmi sayfa yer vermiştir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.738-758.

³⁷² Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.738.

³⁷³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.741.

³⁷⁴ Mesela Marife; Taberî'nin Mukatil b. Süleyman, Muhammed b. Sâib el-Kelbî ve Muhammed b. Ömer el-Vâkidî'nin kitabından tefsirine bir şey katmadığını; bu isimleri töhmet altındaki kimseler olarak kabul ettiğini söylemektedir. Marife, Tefsîr, Cilt:2 ss.740,741.

³⁷⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.740.

³⁷⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.746.

naklettığımız bilgileri veren Marife, daha önceki müfessirlerde sıkça yaptığı üzere Taberî'nin de Ehl-i Beyt'e bakış açısını müstakil bir başlık altında uzunca işlemektedir.³⁷⁷ Marife bu bağlamda, Taberî'nin Şiiliğe çok yakın olduğunu, tefsir ve tarih kitabında Ehl-i Beyt sevgisinin açıkça görülebildiğini, Ehl-i Beyt imamlarından her bahsettiğinde onlara rahmet okuyup hürmet ettiğini söylemektedir.³⁷⁸ Ayrıca Taberî'nin Tathîr ayetini,³⁷⁹ ed-Dayru'l-Meşvî hadisini,³⁸⁰ Ğadîr-i Hum olayını³⁸¹ ve Mağara olayının geçtiği ayeti³⁸² Şîa'ya mutabık şekilde yorumladığını ifade eden Marife, Taberî'nin bazı meselelerde de âmme³⁸³ korkusuyla konuşmadığını dile getirmektedir.³⁸⁴ Son olarak Marife'ye göre Taberî'nin gece defnedilmesinin sebebi, kendisini Şiilikle itham eden âmme mensuplarıdır.³⁸⁵

Yukarıda aktardığımız bilgilerden hareketle her iki müellifin Taberî'nin tefsiri hakkında doyurucu bilgiler verdiklerini ve tefsiri tanıtmak adına okuyucuya çokça örnek sunduklarını söyleyebiliriz. Müelliflerin Taberî'nin tefsirinde izlediği metoda dair verdikleri bilgilerin büyük ölçüde mutabık olduğunu tespit etmekteyiz. Bunun yanı sıra müelliflerin Câmiu'l-Beyân'ı tanıtmak adına bazen farklı başlıklar üzerinde durduklarını görmekteyiz. Ayrıca müelliflerin Taberî tefsirine yönelik incelemelerinde eleştireceğimiz bazı konular vardır. Öncelikle Zehebî'nin Câmiu'l-Beyân'ı bize

³⁷⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.747-750.

³⁷⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.747-750.

³⁷⁹ Ahzâb Suresi 33/33:

وَقَرَنَ فِي بُيُوتِكُمْ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا

³⁸⁰ ed-Dayru'l-Meşvî “kızarmış kuş” anlamına gelmektedir. Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber'e kızarmış bir kuş getirilmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Allah'ım, bu kuşu benimle beraber yemesi için sana en sevgili olan kulunu bana gönder" diye dua etmiştir. Daha elini ete uzatmadan Hz. Ali çıkagelmiştir. Hz. Peygamber ona: "Ne kadar da geç kaldın ey Ali" deyip kendisiyle beraber yemesini emretmiştir. Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdi'l-Hâlık b. Hılâd b. Ubeydullah el-İtkî el-Ma'rûf bi'l-Bezzâr, **Müsnedü'l-Bezzâr el-Menşûr bi İsmi'l-Bahri'z-Zehhâr**, thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah, 1.Baskı, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, el-Medînetü'l-Münevverâ, 2009, Cilt:9, s.287; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, **Lisânü'l-Mîzân**, thk. Dâiratü'l-Ma'rîfî'n-Nizâmiyye, 2.Baskı, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrût, 1971, Cilt:1, s.37.

³⁸¹ Ğadîr-i Hum, Mekke ile Medine arasındaki Cuhfe mevkiine 4 km. kadar uzaklıkta olup sık sık yağan yağmurlar sebebiyle bataklık ve sazlık haline gelmiş bir gölcükten ibarettir. Hemen hemen bütün Şiilere göre Hz. Peygamber veda haccı dönüşü burada konaklamış ve kendisine indirilen bir ayet üzerine şöyle demiştir: "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır. Allahım, onu seveni sev, ona düşman olana düşman ol!" Hz. Peygamber'in bu açıklamalarından sonra orada bulunanlar sırasıyla gelip Hz. Ali'yi tebrik etmişler. Ethem Rûhi Fığlalı, "Ğadîr-i Hum", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996, Cilt:13, s.279.

³⁸² Tevbe Suresi 9/40: "إِلَّا تَتَصَدَّقُوا فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيَ اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ إِنَّا نَجْعَلُ لَكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ وَإِنَّا مُصَدِّقُونَ" "إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا فَإِنزَلِ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ تَرَوْهَا وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّفْلَى وَكَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ"

³⁸³ Marife, "Âmme" lafzıyla Ehl-i Sünnet'i kastetmektedir.

³⁸⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.748-750.

³⁸⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.750.

ulaşmış ilk tefsir olarak nitelemesinin yanlış bir tespit olduğu kanaatindeyiz. Çünkü birçok kaynağın verdiği bilgiye göre bize ulaşan ilk tefsir, Mukâtil b. Süleyman'ın tefsiridir.³⁸⁶ Marife'nin müfessirleri Ehl-i Beyt'e karşı tutumları üzerinden ele almasını tasvip etmediğimizi daha önce belirtmiştik. Bu eleştirimize ek olarak Marife'nin: "*Taberî, âmmeden korkularak gece defnedilmiştir; çünkü Taberî Şiilikle itham ediliyordu*" şeklindeki tespitine ihtiyatla yaklaşmalıyız. Çünkü bu konuda farklı rivayetler olmakla beraber tespit ettiğimiz üzere Taberî'nin gece defnedilmesinin asıl sebebi Şiilikle itham edilmesi değil, Ahmed b. Hanbel hakkında söylediği bazı sözler ve Hanbelî mensuplarınca kabul görmeyen bazı görüşleridir.³⁸⁷ Netice olarak her iki müellifin Taberî'nin tefsirini hem çok beğendiklerini hem de bu tefsiri etraflıca tanıttıklarını söyleyebiliriz.

2.4.2. Sa'lebî ve el-Keşf ve'l-Beyân Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Ebû İshak Ahmed b. İbrahim es-Sa'lebî en-Nisâburî'dir. es-Seâlibî olarak da anılmaktadır. Sa'lebî hafız, vâiz, kıraat ve tefsir âlimidir. Dini yaşantısının güçlü olduğu ifade edilmektedir. Rivayetleri sahih ve kendisine güvenilen

³⁸⁶ "Elimizdeki dökümanlar, nakilleri bir araya toplayarak, Kur'an-ı sure ve ayet tertibine göre tefsir eden ilk şahsın Mukâtil b. Süleyman (ö.150/767) olduğunu göstermektedir." Demirci, Târih, s.104; İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mukatil b. Süleyman ve Eserleri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara, 1976, Cilt:21, s.14. Zehebî, et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn adlı eserinin hiçbir yerinde Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirinden bahsetmemektedir. Fakat Zehebî'nin el-İsrâiliyyât adlı eserinde bu tefsire uzunca yer verdiğini görmekteyiz. Tefsirin Mukatil b. Süleyman'a nisbet edilmesi konusunun şüpheli olduğunu söyleyen Zehebî'ye göre, Mukâtil b. Süleyman'ın yaşadığı dönemde isnat çok ön plandaydı. Fakat Mukâtil'in tefsirinde birçok asılsız haber isnatsız bir şekilde nakledilmektedir. Ayrıca tefsirde h.144 yılında doğmuş olan Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'dan nakiller yapılmaktadır. H.150 yılında vefat etmiş birinin henüz altı yaşında bulunan bir çocuktan rivayette bulunması mümkün değildir... Zehebî, Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirinde çok fazla hurafe ve bid'at olduğuna dair birçok örnek verdikten sonra şöyle demektedir: "*Mukâtil'in tefsirinden nakledilen bu bazı batıl ibarelerden sonra, Şâfiî'nin 'İnsanlar tefsirde Mukâtil'in iyâlidir' sözünü nasıl akıl alır? -Daha önce de dediğim gibi- Şâfiî'nin bu sözü söylediğine inanmıyorum. Çünkü o, daha önce bizim açıkladığımız şeyi kastediyordu veya -Mukâtil diyerek- Mukâtil b. Hibbân'ı kastetmekteydi. Mukâtil b. Hibbân, tefsiriyle bilinmektedir ve Nevevî onun hakkında şöyle demiştir: 'Güvenilirliği ve övgüye layık olduğu hususunda ittifak edilmiştir.'*" Muhammed Hüseyin Zehebî, **el-İsrâiliyyât fî't-Tefsîr ve'l-Hadîs**, Mektebetü'l-Vehbe, Mısır, 1990, ss.115,123.

³⁸⁷ "*Taberî'nin gece defnedilme sebebi bazı mutaassıp Hanbelilerin Taberî'ye karşı tutumuydu. Taberî fakihlerin ihtilaflarını içeren bir kitap telif etti ve bu kitapta Ahmed b. Hanbel'e yer vermedi. Sebebi sorulunca da: 'O fakih değildi, yalnızca bir muhaddisti' şeklinde cevap verdi.*" İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, Cilt:6, ss.677,678.

bir âlimdir.³⁸⁸ Bununla beraber âlimler arasında onu sika görmeyenler ve rivayetlerini kabul etmeyenler de vardır. Sa‘lebî h. 427 yılında vefat etmiştir.³⁸⁹

Sa‘lebî’nin “el-Keşf ve’l-Beyân” adlı eserini her iki müellif rivayet tefsirleri başlığı altında ele almaktadır. Ayrıca müelliflerin bu tefsire yönelik incelemelerini kısa tuttuklarını görmekteyiz.³⁹⁰ Zehebî, Sa‘lebî’nin tefsirinin tamamını bulamadığını, büyük bir kısmına ulaşip bu eserden bir miktar okuduğunu dile getirmektedir.³⁹¹ Zehebî bu tefsirin giriş kısmında müfessirin izlediği metoda dair bilgi verildiğini söyleyerek buradaki bilgileri doğrudan okuyucuya sunmaktadır. Müellif, Sa‘lebî’nin kendisinden önce tefsir yazan müfessirlerin eserlerini incelediğini ve birçok kitabı belli açılardan yetersiz bularak yeni bir tefsir yazmaya karar verdiğini söylemektedir.³⁹² Zehebî, müfessirin tefsirinde nahiv ve fıkıh konularına genişçe yer verdiğini hatta bazen kastedilen mananın dışına çıktığını tespit etmektedir.³⁹³ Bunun yanı sıra Zehebî, bazı konularda Sa‘lebî’ye ciddi eleştiriler yöneltmektedir. Bu eleştirilerin başında, Sa‘lebî’nin tenkide tabi tutmadan gerçekleşmiş olma ihtimali düşük ve tuhaf isrâiliyyât rivayetlerine yer vermesi gelmektedir.³⁹⁴ Zehebî’nin tespitine göre Sa‘lebî; Süddî,³⁹⁵ Vehb³⁹⁶ ve Kâbu’l-Ahbâr’dan³⁹⁷ rivayetlerde bulunmaktadır. Ayrıca Zehebî, Sa‘lebî’nin tefsirinde Kur’ân-ı Kerîm’in faziletine dair uydurma rivayetlere aldandığını, Şiiiler tarafından Hz. Ali ve Ehl-i Beyt hakkında

³⁸⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2 s.758.

³⁸⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.197,198; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.758. Sa‘lebî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. İbn Hallikân, Cilt:1, s.79; Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemseddin ed-Dâvûdî el-Mâlikî, **Tabakâtü’l-Müfessirîn li’l-Dâvûdî**, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrût, Cilt:1, s.66.

³⁹⁰ Zehebî bu tefsire altı sayfa yer verirken Marife beş sayfa yer vermektedir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.197-203; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.758-762.

³⁹¹ Zehebî: “*Ezher kütüphanesinde bu tefsiri gördüm, el yazması halinde olan bu nüsha tam değildi. Bu kitabın dört büyük ciltlik kısmını buldum. Dördüncü cilt Furkan Suresiyle tamamlanmaktaydı. Kitabın geri kalan kısmıysa kayıptır, hiçbir şekilde ona ulaşamadım.*” Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.199,200.

³⁹² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.199.

³⁹³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.200.

³⁹⁴ Mesela Zehebî, Sa‘lebî’nin Ashâb-ı Kehf ile ilgili tahriç ettiği uzunca bir rivayeti eleştirmektedir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.201.

³⁹⁵ Tam adı Ebû Muhammed İsmâîl b. Abdîrahmân b. Ebî Kerîme el-A‘ver es-Süddî el-Kebîr el-Kûfî’dir. Tâbiûn dönemi müfessirlerindendir. Şiiliğe meylenmek ve isrâiliyyât türü rivayetler nakletmek sebebiyle eleştirilmiştir. H. 127 yılında vefat etmiştir. İsmail Cerrahoğlu, “Süddî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2010, Cilt:38 s.17; İbn Hacer, Tehzîb, Cilt:1, s.313. Şii kaynaklarda Süddî’nin Şii olduğu belirtilmektedir. Muhsin el-Emîn, Cilt:3, s.379,380.

³⁹⁶ Tam adı Ebû Abdullah Vehb b. Münebbîh el-Yemânî’dir. Tâbiûn dönemindendir. Geçmiş dönemlere dair kıssaları ve isrâilî haberleri iyi bilen birisidir. H. 114 yılında vefat etmiştir. İbn Hallikân, Cilt:6, ss.35,36.

³⁹⁷ Tam adı Ka‘b b. Mâtî’ el-Hımyerî el-Yemânî’dir. Önceden Yahudiyken Hz. Peygamber’in vefatından sonra Müslüman olmuştur. Hz. Osman’ın hilafetinin sonlarına doğru Humus’da vefat etmiştir. Şemseddîn Zehebî, Siyer, Cilt:4, s.472.

uydurulan rivayetleri naklettiğini söylemektedir.³⁹⁸ Eleştirileri neticesinde müellif, Sa‘lebî’nin sahih rivayetleri sahih olmayanlarından ayırt edecek birikime sahip olmadığı çıkarımında bulunmaktadır. Zehebî, Sa‘lebî’nin kendisinden önceki müfessirleri eleştirmesini yadırgayarak müfessirleri eleştirdiği hatalara kendisinin de düştüğünü ifade etmektedir.³⁹⁹ Zehebî’nin el-Keşf ve’l-Beyân adlı tefsire yönelik incelemelerini genel olarak aktarmış bulunmaktayız. Son olarak müellifin ele aldığı başlıkların daha iyi anlaşılması için incelediği tefsirden örnekler vererek çalışmasını daha istifade edilebilir hale getirdiğini söyleyebiliriz.⁴⁰⁰

Marife, Sa‘lebî’nin hafız ve vâiz olduğunu, tefsir ilminde kendi döneminin önderi olduğunu, çok fazla hadis bildiğini ve sahih nakillerde bulunan güvenilir bir kimse olduğunu destekleyen rivayetler nakletmektedir.⁴⁰¹ Müellif, el-Keşf ve’l-Beyân adlı tefsirin 2002 yılında Beyrût’ta İbn Âşûr’un⁴⁰² tahkikiyle basıldığını belirtmektedir.⁴⁰³ Marife, Zehebî’nin yaptığı gibi Sa‘lebî’nin tefsirinde izlediği metodu Sa‘lebî’den doğrudan aktarmaktadır.⁴⁰⁴ Ayrıca Marife, müfessirin tefsirde kullandığı kaynakları isnatlarıyla beraber vermektedir.⁴⁰⁵ el-Keşf ve’l-Beyân adlı tefsirin lügat, edebiyat, kıraat vecihleri ve selefin sözlerine dair bilgi verme konusunda çok istifade edilebilir olduğunu fakat Sa‘lebî’nin seleften gelen rivayetlerin sıhhatini araştırmadan naklettiğini söylemektedir.⁴⁰⁶ Marife Sa‘lebî’nin Ehl-i Beyt’in faziletini yeri geldikçe zikrettiğini, özellikle Hz. Ali ile ilgili ayetlerde bunu sıkça yaptığını memnuniyetle dile getirmektedir. Son olarak Marife, Zehebî’nin Sa‘lebî’yi “Şiilerin uydurduğu rivayetleri nakletmekle suçlamasına” şiddetle karşı çıkmaktadır. Sa‘lebî’nin Şîa rivayetlerine itimat etmesini bir meziyet olarak gören Marife,

³⁹⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.203.

³⁹⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.203.

⁴⁰⁰ Mesela Zehebî, Sa‘lebî’nin Kehf 18/10. ayetin tefsirinde; Ashâb-ı Kehf’in isimleri, sayıları ve mağaraya sığınmaları hakkında Süddî, Vehb ve daha başka kimselerden uzun uzun rivayetler aktardığını söylemektedir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.201. Sa‘lebî’nin Kehf 18/10. ayetini tefsiri için bkz. Ebû İshâk Ahmed b. İbrahim es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân an Tefsîri’l-Kur’ân**, thk. Bir Gurup Araştırmacı, 1.Baskı, Dâru’t-Tefsîr, Cidde, 2015, Cilt:17, s.23.

⁴⁰¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2 s.758.

⁴⁰² Tam adı Muhammed Tâhir b. Muhammed et-Tâhir b. Âşûr’dur. 1879’da Tunus’da doğmuştur. Dini ilimlerde, edebiyatta ve tarihte derin bilgi sahibidir. 1973 yılında vefat etmiştir. Muhammed Mahfûz, **Terâcimü’l-Müellifine’t-Tûnisiiyyîn**, 1.Baskı, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrût, 1984, Cilt:3, s.304.

⁴⁰³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.762.

⁴⁰⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.758; Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.198.

⁴⁰⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.759,760.

⁴⁰⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.761.

Sa'lebî'yi bu konuda eleştirenleri cahillikle itham etmektedir.⁴⁰⁷ Marife'nin el-Keşf ve'l-Beyan hakkındaki incelemelerini genel olarak aktarmış bulunmaktayız. Müellif, Sa'lebî'nin tefsirini tanıtmak adına sadece bir ayetin nasıl tefsir edildiğine dair örnek vermektedir.⁴⁰⁸

Müfessir Sa'lebî'nin tefsiri üzerinde incelemelerde bulunan müellifler, incelemelerini kısa tutmakla beraber tefsiri tanımamıza yardımcı olacak değerli bilgiler vermektedirler. Zehebî'nin ele aldığı meseleyi müfessirin tefsirinden örnekler vererek daha anlaşılır hale getirmesi, Marife'nin de müfessirin kullandığı kaynaklar üzerinde hassasiyetle durması her iki müellifin çalışmalarını daha istifade edilebilir hale getirmiştir. Bununla beraber Zehebî'nin tanıttığı tefsirin tamamına ulaşamamış olması, tefsiri yeteri kadar inceleyemediğini gösterir. Netice olarak her iki müellifin el-Keşf ve'l-Beyân'a dair önemli bilgiler vererek tefsiri iyi bir şekilde tanıttıklarını söyleyebiliriz.

2.4.3. İbn Atiyye ve el-Muharraru'l-Vecîz Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Ebû Muhammed Abdulhak b. Ğâlip b. Atiyye el-Endelûsî el-Mağribî el-Gırnâtî el-Hâfız el-Kâdî'dir. H. 481 yılında Gırnata'da⁴⁰⁹ doğmuştur. Devrinin önde gelen ilim adamlarındandır. Kadılık görevi yapmıştır. Farklı rivayetler olmakla beraber h. 546 yılında Lorca'da⁴¹⁰ vefat etmiştir.⁴¹¹

Müelliflerin İbn Atiyye'nin "el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz" adlı tefsirine yönelik incelemelerini oldukça kısa tuttıklarını görmekteyiz.⁴¹² Her iki müellif, bu tefsiri rivayet tefsirleri başlığı altında incelemektedir. Zehebî kısaca İbn

⁴⁰⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.762.

⁴⁰⁸ Marife, Sa'lebî'nin Bakara 2/171. ayetteki "يَنْعَقُ" lafzını titiz bir şekilde tahlil ettiğini söylemektedir. Fakat Marife, Sa'lebî'nin ayeti tam olarak nasıl tefsir ettiğini nakletmemektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.761. Sa'lebî: "Allâh Teâlâ, kâfirlerin vâizini, koyunlarına bağırarak çobana benzetmiştir. Yani onlara seslenmekte ve bağırıp çağırılmaktadır. Bağırıp çağırıldığında, seslenildiğinde şöyle denir: "يَنْعَقُ" "يَنْعَقُ نَعِيقًا وَنَعِيقًا" ... " Sa'lebî, Cilt:4, s.293.

⁴⁰⁹ Gırnata veya Granada, İspanya'nın Endelüs bölgesinde bulunan Granada ilinin baş şehridir. Endelüs Emevileri'nden kalan el-Hamra Sarayı ile ünlüdür. Wikipedia, "Granada", <https://tr.wikipedia.org/wiki/Granada> (15.10.2020)

⁴¹⁰ Lorca, İspanya'nın Murcia Özerk Bölgesi içinde bir şehirdir. Wikipedia, "Lorca", <https://tr.wikipedia.org/wiki/Lorca> (15.10.2020)

⁴¹¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.206,207; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2 s.764. İbn Atiyye ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nüveyhiz, Cilt:1, s.257.

⁴¹² Zehebî bu tefsiri ve müfessirini üç buçuk sayfada işlerken Marife iki sayfayla yetinmiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.206-210; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.764,765.

Atiyye'nin saygıdeğer büyük bir âlim olduğundan bahsedip tefsirine dair bilgiler vermektedir. Müellif, kitabın büyük şöhretine rağmen yazma olarak kaldığını dile getirmektedir.⁴¹³ Bu tefsirin on ciltten meydana geldiğini söyleyen Zehebî, sadece üçüncü, beşinci, sekizinci ve onuncu cildinin Dâru'l-Kütübi'l-Mısıryye'de bulunduğunu, kendisinin de bu ciltlerden bir bölümünü okuduğunu ifade etmektedir.⁴¹⁴ İbn Atiyye'nin tefsirinin bütün müfessirlerce kıymetli bir eser olarak kabul edildiğini söyleyen Zehebî, İbn Atiyye'nin tefsirinde izlediği metodu şöyle aktarmaktadır: Müfessir önce ayeti zikredip anlaşılır ve tatlı sözlerle tefsirini yapıyor, rivayet tefsirlerine yer veriyor, rivayetler arasında tercihte bulunuyor, Taberî'den çok rivayet aktarıyor, Arap şiirinden çok istişhadda bulunuyor, nahiv konularına ve kıraat meselelerine ehemmiyet gösteriyor.⁴¹⁵ Zehebî, Ebû Hayyân'ın, İbn Atiyye'nin tefsiriyle Zemahşerî'nin tefsirini kıyaslayıp İbn Atiyye'nin tefsirini daha çok rivayet ağırlıklı ve kuşatıcı; Zemahşerî'nin tefsirini ise daha kısa ve daha derin olarak nitelediğini aktarmaktadır.⁴¹⁶ Zehebî, İbn Teymiyye'nin de İbn Atiyye ve Zemahşerî'nin tefsirini kıyasladığını ve İbn Atiyye'nin tefsirini çok daha iyi bulduğunu belirtmektedir.⁴¹⁷ Ayrıca Zehebî, İbn Atiyye'nin Mutezile'ye meyletmekle itham edildiğini dile getirip kendisi de aynı kanaati taşıyarak onun Mutezili görüşlere sahip olduğuna dair tefsirinden bir örnek vermektedir.⁴¹⁸ Neticede Zehebî "İbn Atiyye'nin Mutezile'ye meylettiği ya da en azından ru'yetullah konusunda Mutezile'yi

⁴¹³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.208. el-Muharraru'l-Vecîz adlı tefsir ilk defa Ahmed Sâdık el-Mellâh'ın tahkikiyle eksik olarak yayımlanmış, daha sonra Fas Vakıflar Bakanlığı tarafından on altı ciltlik, Katar İslâmî İşler Bakanlığı tarafından da on dört ciltlik baskıları yapılmıştır. Eserin tamamını Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed'in tahkikiyle Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye beş cilt olarak yayımlamıştır. Muhammed Hüseyin Zehebî, **Tefsir Tarihi**, çev. Murat Yılmaz, Beka Yayınları, İstanbul, 2018, Cilt:1, s.287.

⁴¹⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.208.

⁴¹⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.208.

⁴¹⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.208,209.

⁴¹⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.209.

⁴¹⁸ Zehebî, İbn Atiyye'nin Yûnus 10/26. ayette şöyle dediğini nakletmektedir: "Cumhurun bir gurubu *"الْحَسَنَى"* kelimesini cennet, *"الزِّيَادَةَ"* kelimesini de Allah'ı görmek şeklinde tefsir etmiştir. Bu konuda Hz. Peygamber (s.a.v)'den bir hadis nakledilmiştir. Bu hadisi Süheyb nakletmiştir. Bu tefsir; Ebûbekir, Huzeyfe ve Ebû Musa el-Eş'arî vb. kimselerden nakledilmiştir... Bir gurup ise *"الْحَسَنَى"* kelimesini iyilik, *"الزِّيَادَةَ"* kelimesini ise iyiliklerin yedi yüz katına kadar katlanması şeklinde tefsir etmiştir. Sonra bu görüşü hadis metninde geçen ifadelerle ve *"يُضَاعَفُ لِمَنْ يَشَاءُ"* ayetine göre rivayet etmişlerdir. Araştırma bu görüşü desteklemektedir. Eğer birinci görüşte olanların sayısı fazla olmasaydı, bu görüş daha çok ön plana çıkardı." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.209; Ebû Muhammed Abdü'l-Hakk b. Gâlib b. Abdirrahman b. Temmâm b. Atiyye el-Endelûsî el-Muhâribî, **el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz**, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, h.1422, Cilt:3, ss.115,116.

takdir ettiği” çıkarımında bulunmaktadır.⁴¹⁹ Bununla beraber Zehebî, İbn Atiyye’nin Ehl-i Sünnet olduğu kanaatindedir.⁴²⁰ Zehebî’nin İbn Atiyye’nin tefsirine yönelik incelemeleri genel olarak bunlardır. Müellif bu tefsiri yüzeysel olarak ele almıştır.

İbn Atiyye’nin tefsirine yönelik incelemelerini oldukça kısa tutan Marife’nin verdiği bilgilerin neredeyse tamamını Zehebî’den naklettiğini düşünmekteyiz. Marife, öncelikle İbn Atiyye’nin ilim ehli bir ailede yetişmiş büyük bir âlim olduğunu anlatmaktadır.⁴²¹ Müellif, İbn Atiyye’nin tefsirinin en önemli rivayet tefsirlerinden birisi olup farklı görüşleri ihtiva ettiğini ve tefsir sahasında çok önemli bir mevkiye sahip olduğunu dile getirmektedir.⁴²² Daha sonra Marife, Zehebî’nin yaptığı gibi; İbn Teymiyye ve Ebû Hayyân’ın İbn Atiyye’nin tefsirini Zemahşerî’nin tefsiriyle kıyasladığını ve vardıkları sonucu aktarmaktadır.⁴²³ Ardından Marife, Zehebî’nin İbn Atiyye’nin tefsiriyle ilgili yaptığı değerlendirmeleri yorumlamaksızın doğrudan nakletmektedir.⁴²⁴ Son olarak Marife, Zehebî’nin İbn Atiyye’yi Mutezile’ye meyletmekle itham etmesinin İbn Teymiyye’nin etkisiyle olduğu çıkarımında bulunmaktadır.

İbn Atiyye’nin telif ettiği tefsire yönelik Zehebî ve Marife’nin incelemelerini yukarıda genel hatlarıyla aktardık. Kanaatimizce müellifler İbn Atiyye’nin tefsirine yönelik incelemelerini gereğinden kısa tutmuşlardır. Zaten Zehebî’nin bu tefsirin tamamına ulaşamadığına ve sadece belli ciltlerini inceleyebildiğine dair yukarıda bilgi vermiştik. Bu durum bizi, Zehebî’nin bu tefsir hakkında verdiği bilgilerin yeterli bir araştırmaya dayanmadığı kanaatine sevk etmektedir. Bununla beraber Marife’nin bu tefsir hakkında sadece iki sayfa bilgi verdiğini ve verdiği bilgilerde çok büyük oranda Zehebî’den yararlandığını görmekteyiz ki bu durum da bizi, Marife’nin İbn Atiyye’nin tefsirini pek incelemediği kanaatine sevk etmektedir. Sonuç olarak müelliflerin belli ölçüde İbn Atiyye’nin tefsirini tanıtmakla beraber bu tefsir hakkında yeteri kadar bilgi vermediklerini söyleyebiliriz.

⁴¹⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.209,210.

⁴²⁰ Zehebî: *”İbn Atiyye faziletli bir sünniydi.”* Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.207.

⁴²¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.764.

⁴²² Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.764.

⁴²³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.764,765. İbn Teymiyye ve Ebû Hayyân’ın, Zemahşerî ve İbn Atiyye’nin tefsirini kıyasladığına dair Zehebî’nin verdiği bilgiler için bkz. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.208,209.

⁴²⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.765.

2.4.4. Beğavî ve Meâlimü't-Tenzîl Adlı Tefsiri

Müfessirin tam adı Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ⁴²⁵ el-Beğavî'dir. Şâfi' mezhebine mensup bir fakih, muhaddis ve müfessirdir.⁴²⁶ Lakabı Muhyi's-Sünne ve Ruknû'd-Dîn'dir. Beğavî h. 510 yılında Merverrûz'da⁴²⁷ vefat etmiştir.⁴²⁸

Beğavî'nin "Meâlimü't-Tenzîl fî't-Tefsîr" adlı eserini her iki müellif rivayet tefsirleri başlığı altında incelemektedir. Bununla beraber müelliflerin Beğavî'nin tefsirine yönelik incelemelerini çok kısa tuttuğunu görmekteyiz.⁴²⁹ Zehebî Beğavî'nin zâhid, vera sahibi, fakih, muhaddis, müfessir, ilim ve amel ehli bir kimse olduğunu söylemektedir.⁴³⁰ Beğavî'nin tefsirini bir miktar okuduğunu söyleyen Zehebî, bu tefsir hakkında bazı tespitlerini sunmakla beraber İbn Teymiyye,⁴³¹ Bağdâdî,⁴³² Kettânî⁴³³ ve Katip Çelebî'nin⁴³⁴ bu tefsirle ilgili görüşlerine yer vermektedir.⁴³⁵ Zehebî, Beğavî'nin tefsirinde izlediği metodu kısaca şöyle özetlemektedir: Müfessir ayetin tefsirine basit ve kısa ifadelerle başlıyor, ayetle ilgili seleften gelen rivayetleri naklediyor, tefsirinin mukaddimesinde kullandığı isnatları vermesinden ötürü tefsirin içinde isnatlara yer vermeksizin seleften doğrudan nakil yapıyor, mukaddimesinde zikrettiği isnatların dışında bir isnatla rivayet nakledecek olursa bu isnadı zikrediyor, hadis ilmine vâkıf olduğu için rivayet ettiği hadislerin sıhhat derecesini araştırıyor,

⁴²⁵ Post işine ve post satımına nispeten kendisine "Ferra" denilmiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.203; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.766.

⁴²⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.766.

⁴²⁷ Türkmenistan sınırları içinde tarihi İpek yolu güzergâhı üzerinde kurulmuş, Karakum Çölü'nde bir vaha şehridir. Wikipedia,"Merv", <https://tr.wikipedia.org/wiki/Merv> (16.10.2020)

⁴²⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.203,204. Beğavî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Abdurrahman b. Ebûbekir Celaleddin es-Suyûtî, **Tabakâtü'l-Müfessirîne'l-'İsrîn**, thk. Ali Muhammed Ömer, 1.Baskı, Mektebetü Vehbe, el-Kâhire, h.1396, (Tabakât), ss.49,50.

⁴²⁹ Zehebî bu tefsire üç sayfa, Marife ise bir sayfadan daha az bir yer ayırmıştır. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.203-206; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.766.

⁴³⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.203.

⁴³¹ 81. dipnota bkz.

⁴³² Tam adı Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî'dir. Tefsir, hadis ve fıkıh alimidir. H. 741 yılında vefat etmiştir. Ali Eroğlu, "Hâzin, Ali b. Muhammed", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1998, Cilt:17, s.125.

⁴³³ Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî el-Hasenî'dir. Hadis alimidir. 1927 yılında vefat etmiştir. Ahmet Özel, "Kettânî, Muhammed b. Ca'fer", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, Cilt:25, s.337.

⁴³⁴ Tam adı Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebî el-Kostantînî Hâcî Halife'dir. Uzun soluklu ilmi yolculuklar yapmıştır. H. 1067 yılında vefat etmiştir. Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebî el-Kostantînî el-Meşhûr bi İsmi Hâcî Halife evi'l-Hâc Halife, **Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi'l-Fünûn**, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdât, 1941. (Kitabın girişinde müellifle ilgili bilgi verilmektedir)

⁴³⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.204,205.

münker rivayetler ile tefsirle ilgisi olmayan haberlere yer vermiyor.⁴³⁶ Bunun yanı sıra müellif, Beğavî'nin tefsirinde Kelbî⁴³⁷ vb. zayıf kimselerden rivayet naklettiğini de belirtmektedir.⁴³⁸ Zehebî'nin ifade ettiğine göre Beğavî tefsirinde kıraat konularına yer yer değinmiş, gereksiz belâgat nüktelerinden ve i'rab konularından uzak durmuştur.⁴³⁹ Müellifin belirttiğine göre Beğavî seleften rivayetlerde bulunmuş fakat bu rivayetler arasında ne tercih yapmış ne sıhhat tahlilinde bulunmuştur. Son olarak müellif, Beğavî'nin tefsirinin genel olarak birçok rivayet tefsirinden daha güzel olduğunu söylemektedir.⁴⁴⁰

Marife, Beğavî'nin tefsirine yönelik incelemesini oldukça kısa tutmaktadır.⁴⁴¹ Beğavî'nin fakih ve müfessir olduğunu söyleyen Marife, onun tefsirinin rivayetleri toplaması, aşırılıklardan uzak olması ve özet niteliğinde bir tefsir olması açısından diğer tefsirler arasında çok önemli bir yeri olduğuna dikkat çekmektedir.⁴⁴² Marife'nin ifade ettiğine göre Beğavî'nin tefsiri, Sa'lebî'nin tefsirinin özeti olup yöntem olarak da ona benzemektedir.⁴⁴³ Bu bilgileri aktarmanın dışında Marife, Zehebî'yi takiben İbn Teymiyye ve Bağdâdî'nin bu tefsir hakkındaki görüşlerine kısaca yer vermektedir.⁴⁴⁴ Marife'nin Beğavî'nin tefsirine yönelik incelemeleri bunlardan ibarettir.

Görüldüğü üzere müellifler Beğavî'nin tefsirine yönelik incelemelerini çok kısa tutmuşlardır. Marife'nin Beğavî'nin tefsiri ile ilgili verdiği bilgiler Zehebî'den özetlenmiş izlenimini vermektedir. Çünkü Marife'nin verdiği bilgilerin neredeyse tamamı Zehebî'yle mutabıktır. Buna ek olarak Marife, Zehebî'nin yaptığı gibi Beğavî hakkında İbn Teymiyye ve Bağdâdî'nin görüşlerine yer vermektedir. Bütün bu sebeplere ek olarak Marife'nin Beğavî'nin tefsiri üzerinde çok kısa durması kanaatimizce onun bu tefsir hakkında pek araştırma yapmadığını göstermektedir. Sonuç olarak müellifler Beğavî'nin tefsiri hakkında önemli bilgiler vermektedirler

⁴³⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.205.

⁴³⁷ Tam adı Muhammed b. Sâib el-Kelbî b. Bısr b. Amr b. el-Hâris b. Abdi'l-Hâris b. Abdi'l-Uzâ b. İmri'l-Kays b. Âmir b. Nu'mân b. Âmir b. Abdûn b. Kenâne b. Avf b. Uzra b. Zeyd b. Abdi'l-Lât b. Rafide b. Sevr b. Kelb, Hişâm b. Kelbî'dir. Nesep alimi ve tarihçidir. H. 204 yılında vefat etmiştir. İbn Hallikân, Cilt:4, s.309.

⁴³⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.206.

⁴³⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.206.

⁴⁴⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.206.

⁴⁴¹ Marife Meâlimü't-Tenzîl'e bir sayfadan daha az bir yer ayırmıştır.

⁴⁴² Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.766.

⁴⁴³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.766.

⁴⁴⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.766.

fakat verdikleri bilgiler tefsiri tanımamıza yetecek derecede değildir. Mesela müellifler, Beğavî'nin ayetleri nasıl tefsir ettiğine dair bir tane bile örnek sunmamaktadır ki bu önemli bir eksikliktir. Meâlimü't-Tenzîl, önemli bir tefsir kitabıdır ve daha geniş bir incelemeye tabi tutulmalıdır.

2.4.5. Kurtubî ve el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferh el-Ensârî el-Hazrecî el-Endelûsî el-Kurtubî'dir. İmam Kurtubî arif, zahid ve ilim ehli bir insandı. Birçok eser telif etmiştir. H. 671 yılında Münyetü b. Hasîb'de⁴⁴⁵ vefat etmiştir.⁴⁴⁶

Müelliflerin Kurtubî'nin “el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân” adlı tefsirine bakış açıları oldukça farklıdır. Zehebî bu tefsire eserinde genişçe yer verirken Marife incelemesini kısa tutmaktadır.⁴⁴⁷ Zehebî bu tefsiri “Ahkâm Tefsirleri” başlığı altında incelerken Marife “Rivayet Tefsirleri” başlığı altında incelemektedir. Zehebî yakın zamana kadar bu kitabın basılmadığını; nihayet Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye tarafından basıldığını dile getirmektedir.⁴⁴⁸ Zehebî, Kurtubî'nin tefsirinin mukaddimesinde bu kitabı neden telif ettiğini ve uymayı planladığı yöntemi açıkladığını söyleyerek Kurtubî'nin bu konudaki beyanlarını doğrudan nakletmektedir.⁴⁴⁹ Müellif yaptığı tespitler neticesinde Kurtubî'nin tefsirinin mukaddimesinde kendisine şart koştuğu ilkelere sadık kaldığı çıkarımında bulunmaktadır.⁴⁵⁰ Zehebî'nin belirttiğine göre Kurtubî tefsir yaparken sebep-i nuzûle, kıraatlere ve i'râba yer vermiş, garip lafızları açıklamış, çoğu zaman lügate başvurmuş, Arap şiirinden çokça istişhad yapmış, Mutezile, Kaderiyye, Râfıziler, felsefeciler ve aşırı sûfilere karşı reddiyelerde bulunmuş, birçok kıssadan yüz çevirmekle beraber bazen isrâiliyyâttan gelen tuhaf

⁴⁴⁵ Mısır'ın Asyut şehrinin kuzeyinde bir yerleşim biriminin adıdır. Muhammed Hüseyin Zehebî, **Tefsir Tarihi**, çev. Halil Aldemir, Beka Yayınları, İstanbul, 2018, Cilt:3, s.49.

⁴⁴⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.401; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.768. Kurtubî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Dâvûdî, Cilt:2, s.69.

⁴⁴⁷ Zehebî bu tefsire yedi sayfa yer verirken Marife iki sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.401-407; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.768,769.

⁴⁴⁸ Arapça'da pek çok baskısı yapılan bu tefsir Beşir Eryarsoy tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ve Buruc yayınları taafından 20 cilt halinde yayımlanmıştır. Muhammed Hüseyin Zehebî, **Tefsir Tarihi**, çev. Halil Aldemir, Beka Yayınları, İstanbul, 2018, Cilt:3, s.59. (Bu bilgiler editör tarafından dipnotta verilmektedir.)

⁴⁴⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.402.

⁴⁵⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.402.

kıssalar nakletmiş ve ahkamla ilgili ayetleri derinlemesine incelemiştir.⁴⁵¹ Zehebî, Kurtubî'nin taassuptan uzak ve insaflı bir ilim adamı olduğunu tefsirinden örnekler vererek takdirle dile getirmektedir.⁴⁵² Zehebî'nin ifade ettiğine göre Kurtubî, Mâlikî mezhebine bağlı olmasına rağmen taassupla değil delillerle hareket etmiş ve yeri gelince İmam Mâlik'e bile muhalefet etmiştir.⁴⁵³ Buna ek olarak müellifin belirttiği üzere Kurtubî, kendisinden çokça istifade ettiği İbn Arabî'nin muhaliflerine sertçe hücum etmesini kınamış ve yer yer ona cevap vermiştir.⁴⁵⁴ Son olarak Zehebî, Kurtubî'nin yaptığı araştırmalarda özgür, eleştirilerinde nezih, tartışmalarında saygılı ve söz ettiği konularda yetkin bir ilim adamı olduğunu söylemektedir.⁴⁵⁵

Marife, Kurtubî'nin tefsirine yönelik incelemelerini kısa tutmaktadır.⁴⁵⁶ Öncelikle Kurtubî'nin âlim, arif ve güzel eserleri olan bir ilim adamı olduğunu söylemektedir. Marife, Kurtubî'nin eserinde büyük bir gayret ve üstün bir ihtimam görmektedir.⁴⁵⁷ Kurtubî'nin tefsirinde rivayetleri topladığını, belağat, lügat, edebiyat, fıkıh ve kelama dair bilgiler verdiğini ve Arap şiirine başvurduğunu söyleyen Marife, onun eserini okuyan kimsenin neredeyse fıkıh kitaplarına başvurmak zorunda kalmayacağını dile getirmektedir.⁴⁵⁸ Bu münasebetle bazılarının bu tefsiri "Ahkâm Tefsirleri" başlığı altında incelediğini söyleyen Marife, rivayet tefsiri tarzında bir eser olduğunu düşündüğü için bu tefsiri "Rivayet Tefsirleri" başlığı altında zikrettiğini ifade etmektedir.⁴⁵⁹ Kurtubî'nin tefsirine dair yukarıda naklettiğimiz ifadelere kısaca yer veren Marife daha sonra sert bir dille Kurtubî'yi eleştirmeye yönelmektedir. Yukarıda belirttiğimiz üzere Zehebî, Kurtubî'nin tefsirinin mukaddimesinde belirttiği şartlara uyduğunu iddia ederken Marife, Kurtubî'nin bu şartlara uymadığını iddia

⁴⁵¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.402,403.

⁴⁵² Mesela Zehebî'nin naklettiğine göre Kurtubî, Bakara 2/187. ayetin tefsirinde, İmam Malik'ten gelen *'unutarak yiyen kimse orucunu bozar ve kendisine kaza gerekir'* hükmünü zikredip şöyle demektedir: *"İmam Malik'in dışındakilere göre oruçlu olduğunu unutarak bir şey yiyen kimse orucunu bozmuş olmaz. Bana göre bu, doğru olan görüştür."* Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.405. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferc el-Ensârî el-Hazrecî Şemseddin el-Kurtubî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Etfeyyîş, 2.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire, 1964, Cilt:2, s.322.

⁴⁵³ Mesela Kurtubî, küçük çocuğun imametinin caiz olduğunu düşündüğü için İmam Mâlik'e muhalefet etmiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.403.

⁴⁵⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.406.

⁴⁵⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.407.

⁴⁵⁶ Marife Kurtubî'nin tefsirine iki sayfa yer vermiştir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.768,769.

⁴⁵⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.768.

⁴⁵⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.768.

⁴⁵⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.768.

etmektedir. Mesela Marife, Kurtubî'nin mukaddimesinde her sözü sahibine ve her hadisi musannifine isnat edeceğini söylediğini fakat birçok kez kendi koyduğu bu şarta muhalefet ederek isrâiliyyât rivayetleri naklettiğini söylemektedir.⁴⁶⁰ Marife örnek olarak Kurtubî'nin naklettiği yeryüzünü sırtında taşıyan balığın içine İblisin girmesi, cennette Hz. Adem'e hizmet eden yılanın ona ihanet etmesi, Ashab-ı Kehf'in köpeğinin rengi ve ismi hakkındaki ihtilafa dair görüşleri vb. isrâilî rivayetleri sert bir dille eleştirmektedir.⁴⁶¹ Son olarak Marife, bu kitabın musahhıhı Ahmed el-Berdûnî'nin⁴⁶² şöyle dediğini nakletmektedir: *"Müfessirin çok kusuru var. Çünkü o Ehl-i Hadîse itibar etmek yerine devrinin kültürüne itibar etmiştir."*⁴⁶³

Müelliflerin Kurtubî'nin tefsirine yönelik incelemelerini gözden geçirdiğimizde Zehebî'nin bu tefsiri farklı açılardan ele alarak daha iyi tanıttığını söyleyebiliriz. Bununla beraber Marife'nin Kurtubî'ye isrâiliyyâta dair makul olmayan rivayetlere yer vermesi sebebiyle eleştiriler yöneltmesi son derece yerinde bir tutumdur. Fakat Marife'nin bu tefsiri farklı açılardan da ele alarak okuyucuya biraz daha geniş malumat sunması daha isabetli olurdu. Aslında Marife'nin isrâiliyyât konusundaki hassasiyeti büyük ölçüde -daha önce belirttiğimiz üzere- Ehl-i Kitâb'ı tefsirde kaynak olarak görmemesinden kaynaklanmaktadır.⁴⁶⁴ Sonuç olarak her iki müellifin Kurtubî'nin tefsiriyle ilgili güzel bilgiler sunduğunu fakat Marife'nin konu hakkındaki incelemesini gereğinden kısa tuttuğunu söyleyebiliriz.

⁴⁶⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.768.

⁴⁶¹ Mesela Marife'nin naklettiğine göre Kurtubî, Ka'bû'l-Ahbâr'dan şöyle bir rivayet nakletmektedir: *"İblis, sırtında yeryüzünün tamamını taşıyan bir balığın içine girdi ve ona şöyle vesvese verdi: 'Ey Lûsiye (Balığın adı)! Sırtında ne taşıdığını biliyor musun? Milletler, canlılar, ağaçlar, insanlar, dağlar taşıyorsun. Eğer silkinirsen, onlar sırtından düşecek. Tam Lûsiye İblis'in dediğini yapmak istedi ki Allah ona bir canlı gönderdi ve bu canlı Lûsiye'nin burun deliğinden -solungacından- girdi ve İblis'i çıkardı."* Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.768,769; Kurtubî, Cilt:18, s.224, Cilt:1, s.257.

⁴⁶² Musahhıhın adı Ahmed Abdulalîm el-Berdûnî, Ebû İshâk İbrahim İtfeyyîş'tir. Kurtubî'nin tefsirini tashih ve tahkik edip 1967'de neşr etmiştir. Yaptığımız araştırmalarda hayatıyla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vatâniyye "el-Berdûnî, Ahmed Abdulalîm" [http://ecat.kfml.gov.sa:88/ipac20/ipac.jsp?session=L5550R0863255.262938&profile=akfml&uindex=B AW&term=%D8%A7%D9%84%D8%A8%D8%B1%D8%AF%D9%88%D9%86%D9%8A%20%D8%8C%20%D8%A7%D8%AD%D9%85%D8%AF%20%D8%B9%D8%A8%D8%AF%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%84%D9%8A%D9%85&aspect=basic&menu=search&source=172.27.18.30@!kf nl1256 \(17.10.2020\)](http://ecat.kfml.gov.sa:88/ipac20/ipac.jsp?session=L5550R0863255.262938&profile=akfml&uindex=B AW&term=%D8%A7%D9%84%D8%A8%D8%B1%D8%AF%D9%88%D9%86%D9%8A%20%D8%8C%20%D8%A7%D8%AD%D9%85%D8%AF%20%D8%B9%D8%A8%D8%AF%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%84%D9%8A%D9%85&aspect=basic&menu=search&source=172.27.18.30@!kf nl1256 (17.10.2020))

⁴⁶³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.769.

⁴⁶⁴ Marife, et-Tefsir, Cilt:1, s.224. Marife'nin Ehl-i Kitap'tan nakil yapılmasından sakındırmak adına Buhari'den naklettiği hadis için bkz. Buhârî, Câmiu's-Sahîh, Cilt:3, s.181.

2.4.6. Hâzin ve Lübâbü't-Tevîl fî Meâni't-Tenzîl Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Alâuddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İbrahim b. Ömer b. Halil eş-Şîhî el-Bağdâdî'dir. H. 678 yılında Bağdat'da doğmuştur. Kütüphanecilik yapmış olmasından dolayı "Hâzin" olarak tanınmaktadır ve bu lakapla namlanmıştır. Hâzin, Şâfi mezhebine mensup mutasavvıf bir ilim adamıdır. H. 741 yılında Halep'te vefat etmiştir.⁴⁶⁵

Zehebî Hâzin'in tefsirini genişçe ele alırken Marife bu tefsire çok az yer vermiştir.⁴⁶⁶ Ayrıca Zehebî bu tefsiri "Caiz Olan Reyle Yapılan Tefsirler" başlığı altında incelerken Marife "Rivayet Tefsirleri" başlığı altında incelemektedir. Zehebî, tefsiri tanıtmadan önce Hâzin ile ilgili bilgiler verip onun sûfî kimliğine ve güzel kişiliğine dikkat çekmektedir.⁴⁶⁷ Hâzin'in tefsirine yönelik bilgi veren Zehebî, bu tefsirin yedi cilt olarak basıldığını⁴⁶⁸ ve bu tefsirden birçok bölüm okuduğunu söylemektedir.⁴⁶⁹ Daha sonra Hâzin'in tefsirini incelemeye başlayan Zehebî, müfessirin bu eseri Beğavî'nin "Meâlimü't-Tenzîl" inden özetlediğini ve tefsirinde rivayetlerin senetlerini hذف ettiğini belirtmektedir.⁴⁷⁰ Zehebî, sahîh ilim ve aklı selime muhalif isrâilî hikayelere çokça yer vermesinden ötürü Hâzin'i uzun uzadıya eleştirmektedir. Müellifin tespit ettiğine göre Hâzin kitabına aldığı isrâilî kıssaları çok azı dışında eleştiriye tabi tutmamaktadır.⁴⁷¹ Zehebî, Hâzin'in tarihi haberlere ve fıkhi konulara da tefsirinde çokça yer verdiğini belirtmektedir.⁴⁷² Hâzin'in vaaz ve nasihat konularına ehemmiyet gösterdiğini, terğîb ve terhîb⁴⁷³ hadislerini kitabına aldığını

⁴⁶⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.265; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.773,774. Hâzin ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Dâvûdî, Cilt:1, s.426.

⁴⁶⁶ Zehebî bu tefsire yaklaşık altı sayfa yer verirken Marife bir sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.265-270; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.773-775.

⁴⁶⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.265.

⁴⁶⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.270.

⁴⁶⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.267.

⁴⁷⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.265.

⁴⁷¹ Mesela Zehebî'nin tespit ettiğine göre Hâzin, Enbiya 21/83,84. âyetlerin tefsirinde, Hz. Eyyûb hakkında Vehb b. Münebbîh'ten dine ve akla muhalif bir kıssa nakletmektedir. Zehebî: "Bu kıssa, dinin kabul etmeyeceği ve aklın doğrulamayacağı haberler türündendir. Çünkü bu rivayette peygamberlik makamı ile çelişen ifadeler vardır. Bununla birlikte Hâzin bu rivayeti nakletmiş ve bunu bir cümleyle olsa eleştirmiştir." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.268. Zehebî kıssayı nakletmemektedir. Bu uzun kıssanın tamamı için bkz. Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrahim b. Ömer eş-Şeyhî Ebû'l-Hasan el-Ma'rûf bi'l-Hâzin, **Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl**, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, h.1415, ss.234,235.

⁴⁷² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.268,269.

⁴⁷³ Terğîb, etkileyici ifadeler ile herhangi bir şeye özendirmek, darb-ı mesel ve kıssalarla o şeye teşvik etmek ve yumuşaklıkla bir alışkanlık kazandırmak anlamlarına gelmektedir. Terhib ise bir kimseyi

söyleyen Zehebî, bu durumu onun sûfî bir kimliğe sahip olmasına bağlamaktadır.⁴⁷⁴ Hâzin'in tefsiriyle ilgili incelemelerini bitiren Zehebî son olarak şöyle demektedir: *"Bu tefsir birçok konuya temas etmektedir. Ancak şöhreti kıssalardan ve isrâiliyyâtan aktardığı haberlerden gelmektedir ki bunlar tefsire çok zarar vermiştir. Bu durum insanların bu tefsire güvenmesine engel olmuştur. Umarım Yüce Allah bu kitabın doğrusunu yanlışından ayırıp ta 'likte bulunacak birini gönderir."*⁴⁷⁵

Hâzin'in tefsirine oldukça az yer veren Marife'nin aktardığı bilgiler neredeyse birebir Zehebî ile aynıdır. Marife'nin Hâzin ile ilgili verdiği bilgilerin tamamı Zehebî'den özetlenmiş izlenimi vermektedir. Marife her ne kadar birkaç cümle için Zehebî'yi kaynak gösterse de onun Hâzin ve tefsiriyle ilgili verdiği bilgilerin tamamını Zehebî'den aktarmış olması ihtimal dahilindedir. Kısaca özetleyecek olursak Marife; Hâzin'den bahsedip onun tefsirini Beğavî'nin "Meâlimü't-Tenzîl" inden özetlediğini, tefsirinde rivayetlerin senetlerini hazf ettiğini, isrâiliyyâta, tarihi haberlere, fikhî konulara, vaaz ve nasihatlere çokça yer verdiğini, sûfî olmasından ötürü terğîb ve terhîb hadislerini kitabına aldığını söylemektedir.⁴⁷⁶

Müelliflerin Hâzin'in tefsirine yönelik incelemelerinden hareketle Zehebî'yi gerek tefsiri genişçe ele almasından gerek tefsirden birçok örnek vermesinden dolayı başarılı bulduğumuzu söyleyebiliriz. Marife'nin bazı tefsirler hakkında kısa ve öz bilgi vermeye çalışmasını anlaşılabilir kabul etmekle beraber bazen bu tefsirler hakkında gereğinden az bilgi verdiğini görmekteyiz. Ayrıca eğer tespitimiz doğruysa, Marife incelediği bazı tefsirleri Zehebî'den özetlemektedir. Durum buysa Marife'nin Zehebî'den naklettiği bilgilerin tamamında onu kaynak göstermesi gerektiği kanaatindeyiz. Sonuç olarak Hâzin'in tefsirinden, müelliflerin uyarıları dikkate alınarak istifade edilebileceğini söyleyebiliriz.

korkutarak sakındırmak ve bir şeyden kaçınmasını sağlamaktır. Mahmut Sönmez, "Kur'anî Tebliğde Terğîb ve Terhîb Metodu", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı:65, 2019, Cilt:12, ss.1381,1382. (Bu dergi internet üzerinden yayımlanmaktadır)

⁴⁷⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.270.

⁴⁷⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.270.

⁴⁷⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.774.

2.4.7. İbn Kesîr ve Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Hâfız 'İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmail b. Amr b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr b. Zer'dir. Önceden el-Basrî nispesiyle anılırken daha sonra ed-Dımeşkî nispesiyle anılır olmuştur. İbn Kesîr h. 700 yılında doğmuştur. Şâfi mezhebine mensup büyük bir ilim adamıdır. Ömrünün sonlarına doğru görme yetisini kaybetmiştir. H. 774 yılında vefat etmiştir.⁴⁷⁷

Müellifler İbn Kesîr'in tefsirine yönelik incelemelerini kısa tutmaktadır.⁴⁷⁸ Her iki müellif bu tefsiri "Rivayet Tefsirleri" başlığı altına zikretmektedir. Zehebî, İbn Kesîr'le ilgili uzunca bilgiler vermekte ve onun ilmi şöhretine dair âlimlerin şahitliklerini nakletmektedir.⁴⁷⁹ İbn Kesîr'in tefsirini epeyce okuduğunu belirten müellif, bu tefsirin rivayet tefsiri sahasında Taberî'nin tefsirinden sonra ikinci kitap olarak kabul edildiğini söylemektedir.⁴⁸⁰ Zehebî, İbn Kesîr'in ayetleri tefsir ederken takip ettiği metodu şöyle aktarmaktadır: İbn Kesîr önce ayeti veriyor, sonra bu ayeti basit ve anlaşılır şekilde tefsir ediyor, eğer ayetin başka bir ayetle münasebeti varsa o ayeti zikrediyor, sonra ayetle ilgili merfu' rivayetleri⁴⁸¹ sıralayıp bu rivayetleri tahlil ediyor ve ardından sahâbe, tâbiûn ve sonraki dönemde yaşamış selefîn görüşlerini veriyor.⁴⁸² Zehebî, İbn Kesîr'in ayetleri ayetlerle tefsir etmeye çok önem verdiğini,⁴⁸³ ravileri cerh ve tadil ederek hadislerin sahih ve zayıf olanlarını belirttiğini söylemektedir.⁴⁸⁴ İbn Kesîr'in yer yer Taberî, İbn Ebî Hâtim ve İbn Atiyye'den rivayette bulunduğunu söyleyen Zehebî, onu diğer müfessirlerden ayıran en önemli özelliğin isrâiliyyât türü rivayetlerden uzak durması olduğunu belirtmektedir.⁴⁸⁵ Zehebî, İbn Kesîr'in isrâiliyyât türü haberlere karşı çıktığına dair bol bol örnek

⁴⁷⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.210; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.775. İbn Kesîr ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed b. el-'İmâd el-Akrî el-Hanbelî, Ebû'l-Fellâh, **Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri Men Zeheb**, thk. Mahmud el-Arnâûd, 1.Baskı, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk-Beyrût, 1986, Cilt:1, ss.67,68.

⁴⁷⁸ Zehebî, İbn Kesîr'in tefsirine dört sayfa, Marife ise üç sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.210-214; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.775-777.

⁴⁷⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.210,211.

⁴⁸⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.211.

⁴⁸¹ Özellikle Hz. Peygamber'e isnat edilen söz, fiil ve takrirlerden –ister munkatı' isnatla rivayet edilmiş olsun, ister muttasıl isnatla rivayet edilmiş olsun- bütün hadislerle *merfû* denilmiştir. Koçyiğit, s.160.

⁴⁸² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.212,213.

⁴⁸³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.212.

⁴⁸⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.212.

⁴⁸⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.212,213.

vermektedir.⁴⁸⁶ Son olarak Zehebî, İbn Kesîr'in fikhî tartışmalara tefsirinde genişçe yer verdiğini dile getirmektedir.⁴⁸⁷

Marife, İbn Kesîr'in tefsirine yönelik incelemesini kısa tutmaktadır.⁴⁸⁸ Bununla beraber Marife'nin İbn Kesîr'in tefsirini tanımamıza yetecek derecede bilgi verdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca Marife'nin İbn Kesîr'in tefsirine yönelik verdiği bilgilerin hemen hemen tamamı Zehebî'yle mutabıktır. Marife önce İbn Kesîr'in kimliği, ilmi kişiliği ve tefsirinin şöhreti ile ilgili bazı bilgiler vermektedir.⁴⁸⁹ Ardından İbn Kesîr'in tefsirinde takip ettiği metodu tefsirinin mukaddimesinde açıkladığını belirterek bu tefsirde izlenen metodu şöyle özetlemektedir: İbn Kesîr önce ayeti zikredip basitçe tefsirini yapıyor, eğer mümkünse ayetleri ayetlerle tefsir ediyor, konuyla ilgili merfu' rivayetleri veriyor, sonra sahâbe, tâbiûn ve sonraki dönemin âlimlerinden nakilde bulunuyor, bazı görüşleri bazılarına tercih ediyor ve cerh ve ta'dil yaparak rivayetlerin sahih ve zayıf olanını birbirinden ayırt ediyor.⁴⁹⁰ Marife, İbn Kesîr'in metodunu aktardıktan sonra onun ayetleri ayetlerle tefsir etme konusunda çok başarılı olduğunu⁴⁹¹ ve hadis tenkidi ve rical ilmi konusunda da belli bir birikime sahip olduğunu söylemektedir.⁴⁹² Son olarak Marife, İbn Kesîr'in isrâiliyyât türü haberlere itibar etmeyişiinden övgüyle söz edip onun isrâiliyyât türü haberlerden sakındırdığına dair tefsirinden örnekler vermekte⁴⁹³ ve şöyle demektedir: *"Birçok müfessirin gaflete düştüğü isrâiliyyât hurafeleri konusunda İbn Kesîr'in takip ettiği şu mükemmel tahkik yöntemine bak!"*⁴⁹⁴

⁴⁸⁶ Mesela Zehebî, İbn Kesîr'in Kâf 50/1. ayette şöyle dediğini nakletmektedir: *"Rivayete göre seleften bazıları 'Kâf, yeryüzünün tamamını kuşatan bir dağdır, bu dağa Kâf Dağı denilir' demiştir. Allah en iyisini bilir, bu görüş İsrâil oğullarının hurafelerindendir. Müslümanlar bunu onlardan öğrenmiştir..."* Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.212,213; Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Karşî el-Basrî ed-Dımeşkî, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, thk. Sâmi b. Muhammed b. Selâme, 2.Baskı, Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevz'i', Riyâd, 1999, Cilt:7, s.394.

⁴⁸⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.214.

⁴⁸⁸ Marife, İbn Kesîr'in tefsirine yönelik incelemesine yaklaşık üç sayfa ayırmıştır. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.775-777.

⁴⁸⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.775.

⁴⁹⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.775,776.

⁴⁹¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.775.

⁴⁹² Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.776.

⁴⁹³ Mesela Marife, İbn Kesîr'in Kaf Suresindeki "Kaf" harfi ile ilgili bazılarının *" O yeryüzünün tamamını kuşatan bir dağdır"* dediğini aktardığını ve ardından *"En iyisini Allah bilir, bu İsrâil oğullarının hurafelerindendir"* diye kendi görüşünü dile getirdiğini Zehebî'ye mutabık olark ifade etmektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.777; Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.212,213; İbn Kesîr, Cilt:7, s.394.

⁴⁹⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.776.

Müelliflerin İbn Kesîr'in tefsirine yönelik incelemelerine baktığımızda her ikisinin İbn Kesîr'i ve tefsirini tanımamız adına çok önemli bilgiler verdiğini söyleyebiliriz. Kolayca fark edileceği üzere Marife'nin İbn Kesîr'in tefsiriyle ilgili verdiği bilgiler Zehebî'yle mutabıktır. Fakat bu durumdan hareketle Marife'nin hiçbir araştırma yapmaksızın Zehebî'den doğrudan nakilde bulunduğunu iddia etmek kanaatimizce insaflı bir tutum olmayacaktır. Çünkü Marife'nin Zehebî'den çokça istifade ettiği inkar edilemezse de yer yer müfessirler ve tefsir kitaplarıyla ilgili özgün bilgiler verdiğini; hatta bazen Zehebî'ye nazaran incelediği müfessir ve tefsir kitabını daha iyi tanıttığını görmekteyiz. Bununla beraber daha önce belirttiğimiz gibi, Marife'nin bazı tefsir ve müfessirlere yönelik incelemelerinde büyük ölçüde Zehebî'nin verdiği bilgileri özetleyerek kitabında aktardığını düşünmekteyiz.

2.4.8. Seâlibî ve el-Cevâhiru'l-Hisân Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-Seâlibî'dir. el-Cezâirî, el-Mağribî ve el-Mâlikî nisbeleriyle de anılır. Seâlibî, tefsirinin bazı yerlerinde kendini tanıtmıştır. Salih bir ilim adamı olduğu ifade edilmektedir. Seâlibî farklı rivayetler olmakla beraber h. 876 yılında vefat etmiş ve Cezâyir'e defnedilmiştir.⁴⁹⁵

Müellifler Seâlibî'nin "el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân" adlı eserine yönelik incelemelerini oldukça kısa tutmaktadır.⁴⁹⁶ Ayrıca her iki müellif bu eseri "Rivayet Tefsirleri" başlığı altında zikretmektedir. Zehebî, Seâlibî'nin kimliği ve ilmi kişiliği hakkında bazı bilgiler verip onun salih, zâhid, âlim ve arif bir imam olduğunu söylemektedir.⁴⁹⁷ Müellif Seâlibî'nin tefsirinin dört cilt halinde basıldığını ve kendisinin bu tefsirden bir bölüm okuyarak incelemelerde bulunduğunu belirtmektedir.⁴⁹⁸ Zehebî'nin ifade ettiğine göre Seâlibî tefsirinin giriş ve sonuç

⁴⁹⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.214,215; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.777. Seâlibî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf es-Seâlibî, **el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, thk. Şeyh Muhammed Ali Muavviz ve Şeyh Âdil Ahmed Abdülmevcûd, 1.Baskı, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, h.1418. Cilt:1, s.9.

⁴⁹⁶ Zehebî bu tefsire iki buçuk sayfa yer verirken Marife yarım sayfadan az yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.214-217; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.777-778.

⁴⁹⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.214.

⁴⁹⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.217.

kısımında tefsirini tanımamızı sağlayacak bilgiler vermektedir.⁴⁹⁹ Zehebî, Seâlibî'nin İbn Atiyye'nin tefsirinden çok fazla nakilde bulunmakla beraber ondaki tekrarları, şâz ve zayıf görüşleri çıkardığını, tefsiri için yüze yakın kitaptan istifade ettiğini, kitabında bazı sembolik ifadeler⁵⁰⁰ kullandığını ve yararlandığı tefsir ve hadis kaynaklarını eserinde zikrettiğini Seâlibî'nin kendi ifadelerinden doğrudan nakletmektedir.⁵⁰¹ Zehebî, Seâlibî'nin Kur'an-ı Kerîm'e ve onu tefsir etmenin faziletine, müfessirlerin mertebelerine, yabancı dillerle ilgisi bulunan Kur'an-ı Kerîm lafızlarına ve yedi harf meselesine⁵⁰² dair başlıklar açtığını söylemektedir.⁵⁰³ Seâlibî'nin tefsirini inceleyen Zehebî, müfessirin yer yer kıraat ve nahiv konularına girip Arap şiirine başvurduğunu belirtmektedir.⁵⁰⁴ Ayrıca Zehebî, Seâlibî'nin isrâiliyyât türü rivayetlere karşı dikkatli davranıp aktardığı kıssaların sıhhatini belirttiğini söylemektedir.⁵⁰⁵ Seâlibî'nin tefsirine yönelik incelemeleri neticesinde Zehebî şu sonuca varmaktadır: *"Bu eserin İbn Atiyye'nin tefsirinin muhtasarı olduğu açıkça anlaşılıyor. Bundan dolayı Seâlibî'nin tefsirinde derleme ve tertip etme dışında çok bir şey yapmadığını, basit fıkri katkılar sağladığını söyleyebiliriz. Sonuç olarak bu kitap yararlıdır, faydalı kitapların özetlerini toplamıştır. Bu kitapta başka kitaplardaki gibi tefsiri gölgeleyen gereksiz bilgiler yoktur."*⁵⁰⁶

Marife'nin Seâlibî'nin kimliğiyle ilgili bazı kısa bilgiler verdikten sonra müfessirin tefsiriyle ilgili sadece dört beş cümle zikrettiğini görmekteyiz. Bundan dolayı müellifin Seâlibî'nin tefsirine yönelik ifadelerini doğrudan nakledeceğiz. Marife şöyle demektedir: *"Seâlibî bazen kıraatlara değinmekte ve başkalarından*

⁴⁹⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.215.

⁵⁰⁰ Mesela Zehebî'nin belirttiğine göre Seâlibî, Ayn "ع" harfiyle İbn Atiyye'ye işaret etmektedir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.216.

⁵⁰¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.297,298.

⁵⁰² Muhsin Demirci yedi harf meselesiyle ilgili farklı görüşleri aktarıp şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: *"Söz konusu yaklaşımlar içerisinde bize göre en tutarlı olanı büyük müfessir et-Taberî ve et-Tahavî'nin ileri sürmüş olduğu yedi harften maksat, "el-kırâe bi'l-ma'nâ" yani aynı manaya gelen lafızların birbirlerinin yerine konularak okunması şeklindeki tanımlamadır. Yedi harf olayı aslında geçici bir ruhsat olması ve Medine döneminin son iki yılını içine alması sebebiyle Mushaflar istinsah edilirken tek harfe indirilmiştir. Bu bakımdan yedi harfin muhafazası bugün Müslümanlar üzerine terettüp eden bir vecibe değil tamamen bir tarihsel olgudur."* Demirci, Usûl, s.114,115. Yedi harf meselesiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. İsmail Karaçam, **Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâati**, 5.Baskı, İfav Yayınları, İstanbul, 2016, s.63; Muammer Erbaş, **Kur'ân-ı Kerîm'in İnsan ve Dünya Hayatı Merkezli Okunuşu**, Birleşik Matbacılık, İzmir, 2013, s.96.

⁵⁰³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.216.

⁵⁰⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.217.

⁵⁰⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.217.

⁵⁰⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.216,217.

yaptığı nakillerle nahiv meselelerine girmektedir. İsnatsız olarak tefsir rivayetleri zikretmektedir. Müsamaha göstermeksizin isrâiliyyât konularına girmektedir. Onun tefsirinde çokça taassup örneği vardır. Sonuç olarak bu tefsir, rivayet sahasında kaleme alınmış kendinden önceki tefsirlerle kıyaslanamaz.”⁵⁰⁷

Müelliflerin nakletmiş olduğumuz incelemelerinden hareketle Zehebî'nin müfessiri tanıtmak adına önemli bilgiler sunduğunu, müfessirin tefsirindeki metoduna dair bilgiler verdiğini ve her ne kadar yeterli olmasa da müfessirin tefsir ettiği bir ayet örneği⁵⁰⁸ aktararak tefsiri daha iyi tanımamıza yardımcı olduğunu söyleyebiliriz. Marife'nin bu tefsirle ilgili beş altı cümlelik bilgi vermesi, sanki bu tefsiri sadece zikretmiş olmak için kitabına aldığı izlenimini vermektedir. Yukarıda verdiğimiz bilgilerde görüleceği üzere Marife, Seâlibî'nin tefsirinde taassup bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁰⁹ Kanaatimizce bu durum, Marife'nin Seâlibî'nin tefsirine ehemmiyet göstermemesine ve onu geçiştirmesine yol açmıştır. Sonuç olarak, müelliflerin kitaplarını telif gayelerine aykırı olarak bazı müfessirleri ve tefsirleri -hangi sebeple olursa olsun- yeteri kadar tanıtmadan geçiştirmelerini doğru bulmadığımızı belirtebiliriz.

2.4.9. Suyûtî ve ed-Dürri'l-Mensûr fî't-Tefsir bi'l-Me'sûr Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Hâfız Celâluddîn Ebû'l-Fadl Abdurrahmân b. Ebî Bekir b. Muhammed es-Suyûtî'dir. Suyûtî h. 849 yılında doğmuştur. Suyûtî çok fazla eser telif

⁵⁰⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.778.

⁵⁰⁸ Zehebî'nin naklettiğine göre Seâlibî, Neml 27/20. ayetin tefsirinde, isrâiliyyât haberleri nakledip şöyle demiştir: "Bu haberin ne kadarının sahih olduğunu en iyi Allah bilir." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.217. Zehebî, ilgili haberi nakletmemektedir. Seâlibî'nin Neml 27/20. ayetin tefsirinde naklettiği ilgili haber şudur: "Abdullah b. Selâm şöyle dedi: "(Süleyman a.s) yalnızca Hüdühüd'ü istiyordu; çünkü o, suyun nerede ve ne miktarda olduğunu bilmeye muhtaçtı ve suyun olmadığı kurak yerlere iniyordu. Hüdühüd ise yerin zahirini ve batınını görüyor ve Süleyman (a.s) 'a suyun yerini haber veriyordu. Sonra cin, anında bu suyu çıkarıyordu." Bunlardan başka şeyler de söylenmiştir. Bunlardan neyin doğru olduğunu en iyi Allah bilir." Seâlibî, Cilt:4, s.247.

⁵⁰⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.778. Seâlibî'nin tefsiriyle ilgili yaptığımız araştırmalarda onun mezhebi taassubuna işaret eden yorumlarına rastlamadık. Tespit ettiğimize göre onun ameli meselelerde Mâlikî mezhebine mensup olup ayetleri daha çok kendi mezhebine göre yorumladığı, yer yer Hanefî, Şâfi ve Hanbelî mezhebinin görüşlerini aktardığı, itikatta Eş'arî mezhebine mensup olup bazı konularda aşırıya kaçmaksızın Mutezile mezhebiyle tartışmaya girdiğine dair bilgiler vardır. Ertuğrul Döner, "Ebû Zeyd Seâlibî ve el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:2, Adana, 2014, Cilt:14, ss.135,136.

etmiş meşhur bir ilim adamıdır. İslamî ilimlerin birçok alanında değerli çalışmalar yapmıştır. H. 911 yılında vefat etmiştir.⁵¹⁰

Müellifler Suyûtî'nin tefsirini “Rivayet Tefsirleri” başlığı altında incelemektedir. Zehebî, kitabında bu tefsire Marife'ye göre daha çok yer vermiştir.⁵¹¹ Zehebî'nin aktardığına göre Suyûtî “Tercümânü'l-Kur'ân” adında büyük hacimli bir tefsir telif etmiştir. Daha sonra insanların bu tefsiri okumaya gücü yetmez endişesiyle içindeki isnatları çıkarıp “ed-Dürü'l-Mensûr” adlı eserini meydana getirmiştir.⁵¹² Zehebî, Suyûtî'yi tefsirinde izlemiş olduğu metodundan dolayı eleştirmektedir. Mesela Zehebî; Suyûtî'nin hadisleri ve illetleri bilen büyük bir âlim olmasına rağmen tefsirine aldığı rivayetlerdeki ravileri cerh ve ta'dil etmediğini ve sahih mi zayıf mı olduğunu belirtmeksizin rivayetleri kitabında sıraladığını söylemektedir.⁵¹³ Suyûtî'nin tefsirinde sadece seleften gelen rivayetleri topladığını söyleyen Zehebî, onun bu rivayetleri Kütüb-i Sitte vb. kaynaklardan naklettiğini belirtmektedir. Zehebî'nin tespitine göre Suyûtî daha önce bahsedilen rivayet tefsirleri içinde salt rivayetle yetinen tek kitaptır ve içindeki illetli rivayetlerden dolayı arındırma işlemine tabi tutulmalıdır.⁵¹⁴

Marife, Suyûtî'nin tefsirine yönelik incelemesini oldukça kısa tutmaktadır ve onun bu tefsirle ilgili verdiği bilgilerin neredeyse tamamı Zehebî'yle aynıdır. Marife, kısaca Suyûtî'nin şahsî ve ilmî kişiliği hakkında bilgi vererek onun birçok eser telif etmiş büyük bir ilim adamı olduğunu belirtmektedir.⁵¹⁵ Marife, Suyûtî'nin “Tercümânü'l-Kur'ân” adında büyük bir rivayet tefsiri telif ettiğini ve insanların bu tefsiri okumasının güç olacağı endişesiyle daha sonra bu tefsirdeki isnatları çıkararak “ed-Dürü'l-Mensûr” adlı eserini meydana getirdiğini söylemektedir.⁵¹⁶ Müellif, Suyûtî'nin bu eserinde ayetlerin tefsirini yaparken sadece rivayetleri zikrettiğini ve zikrettiği rivayetler arasında tercih yapmadığını belirtmektedir.⁵¹⁷ Suyûtî'nin tefsirine aldığı rivayetlerin sıhhatini araştırmamasından dolayı tefsirinde sağlam, zayıf ve

⁵¹⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.218; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.778. Suyûtî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nüveyhiz, Cilt:1, s.264.

⁵¹¹ Zehebî bu tefsire yaklaşık üç sayfa yer verirken Marife yaklaşık bir buçuk sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.218-220; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.778,779.

⁵¹² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.219.

⁵¹³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.220.

⁵¹⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.220.

⁵¹⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.778.

⁵¹⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.778.

⁵¹⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.779.

uydurma hadislerin birbirine girdiğini dile getiren Marife, bu tefsirde selefe isnat edilmiş isrâiliyyât rivayetlerinin çokça bulunduğu da ayrıca dikkat çekmektedir. Son olarak Marife, bu tefsirden rivayet alınacağı zaman çok dikkatli olunması gerektiğini vurgulamaktadır.⁵¹⁸

Müelliflerin Suyûtî'nin tefsirine yönelik verdiği bilgiler tefsiri büyük ölçüde tanımamıza imkan tanımaktadır. Çünkü aktardığımız bilgilerden anlaşıldığı üzere Suyûtî, bu tefsirde seleften gelen rivayetleri toplamanın ötesinde rivayetler arasında tercihte bulunma vb. tarzda bir iş yapmamıştır. Dolayısıyla bu tefsire yönelik incelemelerini kısa tutmasından dolayı Marife'yi eleştirmenin anlamsız olacağı kanaatindeyiz. Sonuç olarak müelliflerin ortak tavsiyesi olduğu üzere bu tefsirden istifade edilirken dikkatli olunması gerektiğini vurgulayabiliriz.

2.4.10. Feyz el-Kâşânî ve Tefsîru's-Sâfi Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Molla Muhsin el-Feyz el-Kâşî⁵¹⁹ Muhammed b. eş-Şâh Murtazâ b. eş-Şâh Mahmud'dur. Kâşân'da doğmuştur. Dirayet ve rivayet literatürüne hakim büyük bir ilim adamı olduğu belirtilmektedir. Kâşânî, İslâmî ilimlerin farklı dallarında çokça eser telif etmiştir. H. 1091 yılında vefat etmiştir.⁵²⁰

Zehebî, Kâşânî'nin “es-Sâfi fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm” adlı tefsirini, farklı bir tasnif metodunu takiben “Yerilen Reyle Yapılan Tefsir veya Bidatçi Fırkaların Tefsiri” başlığı altında ele alırken Marife bu tefsiri “Rivayet Tefsirleri” başlığı altında ele almaktadır. Bunun yanı sıra Zehebî Kâşânî'nin tefsirini uzun uzadıya incelerken Marife bu tefsire oldukça az yer vermektedir.⁵²¹ Zehebî, Kâşânî'nin hayatı ve ilmi kişiliğiyle ilgili kısa bir bilgilendirme⁵²² yaptıktan sonra müfessirin tefsirini incelemeye koyulmaktadır. Müellif öncelikle bu tefsirin mezhep taassubuyla yazılmış, Ehl-i Beyt ve imamların rivayetlerine dayanan ve İmâmiyye İsnâ Aşeriyye⁵²³ esasları

⁵¹⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.779.

⁵¹⁹ Müfessir hem “Kâşî” hem “Kâşânî” olarak anılmaktadır. Nüveyhiz, Cilt:2, s.635.

⁵²⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.127; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.781. Kâşânî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nüveyhiz, Cilt:2, s.635.

⁵²¹ Zehebî, Kâşânî'nin tefsirine otuz altı sayfa yer verirken Marife sadece üç sayfa yer vermektedir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.127-162; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.781-784.

⁵²² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.127.

⁵²³ İmâmiyye, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali ve sırasıyla onun iki oğlu ile torunlarını Allah'ın emri, Peygamber'in tayini ve vasiyeti ile meşru imam kabul eden ve böylece on iki imama inanmayı dinin aslına dahil bir rûkun olarak görenlerin mezhebidir. Bugün Şîa denilince umumiyetle

doğrultusunda ayetlerin kısa kısa açıklandığı bir kitap olduğunu söylemektedir.⁵²⁴ Müellif, Kâşânî'nin tefsiri üzerine kapsamlı bir inceleme yaparak onun tefsirinde ortaya koyduğu görüşleri başlıklar halinde verip kendisine sert eleştiriler yöneltmektedir. Zehebî Kâşânî'nin; Kur'ân-ı Kerîm'i en iyi Ehl-i Beyt'in anladığını ve onun bütün ilmini Ehl-i Beyt'in topladığını savunduğunu,⁵²⁵ Ehl-i Beyt'ten gelen rivayetlerle yapılan tefsiri gerçek tefsir olarak görüp diğer sahâbîleri ve tefsirleri kötülediğini,⁵²⁶ Kur'ân'ın çoğunun Ehl-i Beyt taraftarları ve düşmanları hakkında indiğini savunduğunu dile getirmektedir.⁵²⁷ Müellif, Kâşânî'nin Kur'ân'ın tahrif ve tebdili konusunda kabul edilmesi mümkün olmayan bazı görüşler serdettiğini uzunca anlatmaktadır.⁵²⁸ Ayrıca Kâşânî'nin mezhebî taassupla Kur'ân lafızlarını alakasız manalara hamlettiğini söylemektedir.⁵²⁹ Bunlara ek olarak Zehebî'nin tespit ettiğine göre müfessir; Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ayşe vb. sahâbenin önde gelen saygın kimselerini tefsirinde kötülemektedir.⁵³⁰ Zehebî, Kâşânî'nin ayetleri mezhebi doğrultusunda tefsir etmesine örnek olarak Hz. Ali'nin velayetini ayetlere dayandırdığını,⁵³¹ Ülü'l-Emr anlayışını Ehl-i Beyt'e ve imamlara tahsis ettiğini,⁵³² takiyyeyi⁵³³ ve mut'a nikâhını⁵³⁴ hak kabul ettiğini,⁵³⁵ abdestte ayakları yıkamayınca değil mesh etmeyi farz olarak gördüğünü,⁵³⁶ kulların fiilleri ve ru'yetullah konusunda Mutezile'ye uyduğunu⁵³⁷ fakat şefaât ve sihrin varlığını kabul ettiğini dile getirmektedir.⁵³⁸ Ayrıca müellif, Kâşânî'nin tefsirinden çok fazla nakilde bulunarak

bu fırka anlaşılır. Ethem Ruhi Fırlalı, **Günümüz İslam Mezhepleri**, 3.Baskı, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2014, s.315.

⁵²⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.130.

⁵²⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.130.

⁵²⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.133.

⁵²⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.136.

⁵²⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.137-139.

⁵²⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.141.

⁵³⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.142-146.

⁵³¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.148.

⁵³² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.149.

⁵³³ 315. dipnota bkz.

⁵³⁴ Şîa'nın Caferiyye mezhebi tarafından hak kabul edilen geçici nikaha verilen isimdir. Bu nikahın Şîa mezhebinde cevazına dair bkz. Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan b. Ali et-Tûsî, **Tehzîbü'l-Ahkâm fi Şerhi'l-Mukni'ih**, thk. Ali Ekber el-Ğaffârî, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, Tahrân, h.1385, Cilt:7, s.296. Ehl-i Sünnet ve Şîa'nın mut'a nikahı konusundaki farklı yaklaşımları için bkz. Saffet Köse, "Aile Hukuku", **İslam Hukuku El Kitabı**, (Ed. Talip Türcan), 3.Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, ss.314-317.

⁵³⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.152,153.

⁵³⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.157.

⁵³⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.160.

⁵³⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.161,162.

müfessire yönelik itham ve eleştirilerini delillendirmeye çalışmaktadır.⁵³⁹ Zehebî, Kâşânî'nin tefsirinde yalan ve uydurma rivayetlerin kol gezdiğini ve bu rivayetlerin metinlerinden uydurma oldukları rahatça anlaşılabileceği için rivayetlerin sıhhat tahlilini yapmaya bile gerek olmadığını ifade etmektedir. Son olarak Zehebî bu tefsire bakış açısını şöyle özetlemektedir: *"Ben bu kitabı okudum. İçinde zararlı bir taraftarlık ve çirkin bir taassup gördüm... Kâşânî'nin, mezhebi Şîa'dan etkilenecek ayetleri lafızlarıyla hiç ilgisi olmayan manalara çekmeye çalıştığını görüyoruz."*⁵⁴⁰

Marife Kâşânî'nin tefsirine yönelik incelemelerini kısa tutmaktadır.⁵⁴¹ Kâşânî'nin şahsi ve ilmi kişiliğinden kısaca bahseden Marife, onun muhaddis, fakih, filozof ve arif bir kimse olduğundan bahsetmektedir.⁵⁴² Marife Kâşânî'nin büyük, orta ve küçük olmak üzere üç tefsiri bulunduğunu söylemektedir.⁵⁴³ Müellifin belirttiğine göre Kâşânî önce es-Sâfi adlı tefsiri kaleme almış, sonra bu tefsiri ihtisar edip el-Esfâ adını vermiş, daha sonra bunu da ihtisar edip el-Musaffâ'yı meydana getirmiştir.⁵⁴⁴ Marife, Kâşânî'nin Kur'ân-ı Kerîm'in bütün ayetlerini tefsir ettiğini, rivayet ve dirayet yöntemini birlikte kullandığını, Beyzavî'den ibareler naklettiğini ve rivayet ettiği hadisleri Ehl-i Beyt'in imamlarından aldığını söylemektedir.⁵⁴⁵ Daha sonra Marife, Kâşânî'nin tefsirine on iki bölümlük bir mukaddimeyle başladığını, bu mukaddimenin tefsir mukaddimelerinin en güzellerinden olduğunu ifade etmekte ve bu mukaddimeyi özetle paylaşmaktadır.⁵⁴⁶ Marife, Kâşânî'nin tefsirinin her ne kadar içinde zayıf rivayetler bulunsun da Ehl-i Beyt imamlarından gelen tefsir ve tevil rivayetlerini toplayan nefis bir tefsir olduğu kanaatindedir.⁵⁴⁷ Bununla beraber Marife'nin

⁵³⁹ Mesela Zehebî, Kâşânî'nin Mâide 5/55. ayette şöyle dediğini nakletmektedir: *"el-Kâfi'de bu ayetin tefsirine dair Sâdık'tan şu nakil vardır: "Sizin için daha önemlidir." Yani sizin mallarınız ve işleriniz için Allah, Rasûlü ve müminler, mallarınız ve canlarınızdan daha önemlidir. Burada, Ali ve kıyamete kadar gelecek, onun imam olan evladı kastedilmektedir..."* Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.147. Kâşânî'nin Mâide 5/55. ayeti tefsiri için bkz. Muhammed b. Murtazâ el-Med'û bi el-Molla Muhsin el-Feyz el-Kâşânî, **Kitâbü's-Sâfi fi Tefsîri'l-Kur'ân**, thk. Seyyid Muhsin el-Hüseynî el-Emînî, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, Tahrân, h.1419, Cilt:2, ss.434-436.

⁵⁴⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.140,141.

⁵⁴¹ Marife, Kâşânî'nin tefsirine yaklaşık üç sayfa ayırmıştır. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.781-784.

⁵⁴² Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.781.

⁵⁴³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.782.

⁵⁴⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.784.

⁵⁴⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.782.

⁵⁴⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.782.

⁵⁴⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.782.

Kâşânî'yi tefsirine aldığı rivayetlerin sıhhatini araştırmamasından ve tefsirinde isrâiliyyât türü haberlere yer vermesinden dolayı eleştirdiğini görmekteyiz.⁵⁴⁸

Müelliflerin Kâşânî'nin tefsirine yönelik incelemelerinin çok farklı iki manzara teşkil ettiği rahatça görülebilmektedir. Gerek Zehebî'nin diğer tefsirlere nazaran bu tefsire çok fazla yer ayırması ve tefsirin menfî yönleri üzerinde daha çok durması gerek Marife'nin bu tefsirle ilgili Zehebî'nin sert eleştirilerini görmezden gelmesi, müelliflerin bu tefsire bakış açılarına şekil veren en önemli faktörün mezhep görüşleri olduğunu düşündürmektedir. Zaten Zehebî'nin Ehli Sünnet olmayan tefsirleri "Bîdatçı Tefsirler" başlığı altında incelemesi birçok ilim adamının kendisini mezhebî kaygılarla hareket etmekle itham etmesine sebebiyet vermiştir.⁵⁴⁹ Ayrıca onun Ehl-i Sünnet tefsirleri kısaca ele alıp diğer tefsirlere dair incelemelerini çok uzun tutması hem kitabının insicamını bozmakta hem de kitabının büyük hacmine rağmen daha az tefsir ve müfessiri ihtiva etmesine sebebiyet vermektedir. Bununla beraber Zehebî'nin Kâşânî'ye yönelik eleştirilerinde ilmi üslubun dışına çıkmadığı ve onu birçok konuda makul gerekçelerle tenkit ettiği kanaatindeyiz. Marife'nin, Kâşânî'nin tefsirinden övgülerle bahsetmesine rağmen Zehebî'nin bu tefsire yönelik sert eleştirilerini görmezden gelmesi şaşırtıcıdır. Bununla beraber Marife'nin bazı hususlarda objektif davranıp Kâşânî'yi eleştirdiği de görülmektedir. Sonuç olarak müelliflerin Kâşânî'nin tefsirine dair güzel bilgiler verdiklerini fakat özellikle bu tefsire yönelik incelemelerinde mezhepsel yönelimlerle alarak hareket ettiklerini söyleyebiliriz.

Müelliflerin rivayet tefsirlerine ve müfessirlerine bakışlarını incelemiş bulunmaktayız. Her iki müellifin rivayet tefsirlerine ve müfessirlerine dair çok önemli bilgiler verdiklerini, bazı tefsir ve müfessirleri tanıtmak adına gereken ehemmiyeti göstermediklerini ve yer yer mezhebî yönelimlerle hareket ettiklerini söyleyebiliriz. Son olarak müelliflerin birbirlerinden farklı olarak kitaplarına aldıkları tefsir ve

⁵⁴⁸ Mesela Marife şöyle demektedir: "Kâşânî'yi Hârût ve Mârût hakkında –Beyzâvî'nin tefsirinde zikrettiği- isrâiliyyât nev'inden bir kıssa anlatırken görüyoruz: "O ikisi şarap içip putlara secde ettiler ve zina ettiler." Daha sonra Kâşânî, garip bir tevil yaparak şöyle diyor: "Bundan murad iki melek olabilir. Bunlar ruh ve kalptir. Bu ikisi ruhani âlemdendir. Hakkı ikame etmeleri için cismanî aleme düşürülmüşlerdir. Ama onlar dünya hayatının güzelliğine kanmışlardır..." Kâşânî'nin naklettiği bu kıssadan sonra Marife, onu sitemkar bir dille eleştirmektedir: "Kâşânî'nin fakih ve seçkin bir muhakkık olarak, saçma isrâiliyyât kıssalarını terketmesi çok daha iyi olurdu. Ve lev ki bu isrâiliyyât kıssaları iftirayla Ehl-i Beyt'ten nakledilmiş olsa bile durum budur. Kâşânî'nin te'vil yapmadan isrâiliyyât kıssasını terketmesi çok daha iyi olurdu." Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.783,784. Bu kıssanın tamamı için bkz. Kâşânî, Cilt:1, s.255.

⁵⁴⁹ Öztürk, Zehebî ve et-Tefsîr, s.250; Habibov, Cilt:1, ss.57,58.

müfessirleri tablo halinde göstereceğiz. Tespit ettiğimiz üzere rivayet tefsirleri başlığı altında Zehebî Marife'den farklı olarak sadece Ebû Leys es-Semerkandî'nin⁵⁵⁰ Bahru'l-Ulûm⁵⁵¹ adlı tefsirini incelemektedir. Marife, kitabının hiçbir yerinde bu tefsire yer vermemiştir. Bununla beraber Marife, Zehebî'den farklı olarak rivayet tefsirleri başlığı altında on sekiz müfessire yer vermektedir. Bundan dolayı tabloda sadece Marife'nin Zehebî'den farklı olarak kitabına aldığı rivayet tefsirleri ve müfessirleri gösterilecektir. İlgili tabloyu müfessirin adı, hicrî vefat yılı ve tefsir kitabı hakkında kısa bilgiler şeklinde sunacağız.

Tablo 2: Marife'nin Kitabına Alıp Zehebî'nin Kitabına Almadığı Rivayet Tefsirleri ve Müfessirleri

Müfessirin Adı	Tefsir Kitabı Hakkında
Mücâhid b. Cebr el-Mekkî (v.102)	Tefsîru Mücâhid olarak tanınmaktadır. Onu öğrencilerinin derlediği düşünülmektedir. Bu tefsirin en önemli ravisi İbn Ebî Nüceyh'tir. ⁵⁵²
es-Süddî el-Kebîr (v.128)	Tefsîru's-Süddî el-Kebîr olarak tanınmaktadır. Bu tefsiri Dr. Muhammed Atâ Yusuf farklı kitaplardaki metinlerden derlemiştir. ⁵⁵³
Muhammed b. Sâib el-Kelbî (v.146)	Tefsîru'l-Kelbî olarak tanınmaktadır. Kelbî'den yapılan tefsir rivayetlerini içermektedir. ⁵⁵⁴
Sâbit b. Dînâr el-Kûfî (v.148)	Tefsîru Ebî Hamza olarak tanınmaktadır. Sa'lebî, Tabersî, İbn Şehr el-Âşûb ve başkaları bu tefsirden rivayette bulunmuştur. ⁵⁵⁵
İbn Curayc (v.150)	Tefsîru İbn Curayc olarak tanınmaktadır. İlk tasnif edilen tefsirlerden olup kendisinden sonraki birçok tefsire kaynak olmuştur. ⁵⁵⁶
Ebû'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman (v.150)	Tefsîru Kebîr ya da Tefsîru Mukâtil b. Süleyman olarak tanınmaktadır. En önemli tefsirlerden kabul edilmektedir. Kendisinden sonraki tefsirler bu tefsirin metodunu takip etmişlerdir. ⁵⁵⁷

⁵⁵⁰ Müfessirin adı Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. İbrahim es-Semerkandî'dir. Hanefî fakihidir. H. 373 ya da 375 yılında vefat ettiği söylenmiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.195,196; Dâvûdî, Cilt:2, s.346.

⁵⁵¹ Ebû Leys es-Semerkandî tarafından telif edilmiş bir rivayet tefsiridir. Müfessir seleften gelen rivayetlerle Kur'an-ı Kerim'i tefsir etmiş ve kitabına aldığı rivayetlerin senetlerini nadiren zikretmiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.196.

⁵⁵² Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.733.

⁵⁵³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.733,734.

⁵⁵⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.734,735.

⁵⁵⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.735,736.

⁵⁵⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.736.

⁵⁵⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.736,737.

Ziyâd b. Münzir el-Hemdânî (v.155)	Tefsîru Ebî'l-Cârûd olarak tanınmaktadır. Tâbiûn ve etbâu't-tâbiînden gelen rivayetlerle oluşturulmuştur. ⁵⁵⁸
Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî (v.153)	Tefsîru Abdirrezzâk es-San'ânî olarak tanınmaktadır. Müfessir bu tefsiri; Ma'mer b. Râşid kanalıyla İbn Curayc, Sufyan b. Uyeyne, Ebân b. Ebî Ayyaş vb. büyük âlimlerden aldığı ilimle derlemiştir. ⁵⁵⁹
Muhammed b. Mes'ûd İbn Ayyâş es-Sülemî (v.320)	Tefsîru'l-Ayyâşî olarak tanınmaktadır. Müfessir bu tefsiri Ehl-i Beyt'ten gelen tefsir rivayetlerinden derlemiştir. Rivayetler senetleriyle beraber verilmektedir. Bu tefsir parça parça olarak günümüze ulaşmış olup tamamı mevcut değildir. ⁵⁶⁰
Abdurrahmân el-Hanzalî er-Râzî (v.327)	Tefsîru İbn Ebî Hâtim er-Râzî olarak tanınmaktadır. Bu tefsirin tamamı bulunamamıştır. Fâtiha Suresinden Ra'd Suresinin sonuna kadar ve Mü'minûn Suresinden Ankebût Suresinin sonuna kadar olan kısmı mevcuttur. ⁵⁶¹
Ali b. İbrahim el-Kummî (v.329)	Tefsîru Kummî olarak tanınmaktadır. Müfessirin rivayetlerinin çoğu babası İbrahim b. Hişam'dandır. Kuleynî bu tefsirin müfessiri Kummî'den rivayette bulunmuştur. ⁵⁶²
Ali b. Muhammed el-Mâverî (v.450)	en-Nüket ve'l-Uyûn olarak tanınmaktadır. Bu tefsir Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını kapsamaktadır fakat Mâverî sadece anlaşılması güç ayetleri tefsir edip anlaşılması kolay olanları okuyucuya bırakmıştır. ⁵⁶³
Şeyh Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ⁵⁶⁴	Nehcû'l-Beyân an Keşfi Meâni'l-Kur'ân olarak tanınmaktadır. Seleften gelen rivayetleri ihtiva etmektedir. Müfessir rivayetler arasında tercihte bulunmaktadır ve Ehl-i Beyt mezhebinin görüşlerini kitabına almıştır. ⁵⁶⁵
Mevlâ Fethullah b. el-Mevlâ el-Kâşânî (v.988)	Menhecû's-Sâdikîn ya da Zübdetü't-Tefâsîr olarak tanınmaktadır. Arapça ve Farsça yazılmıştır. es-Sabzivârî Hüseyin b. Ali el-Kâşîfi Ehl-i Beyt'in hadislerine yer vermeden "el-Mevâhibü'l-Aliyye" adında tefsir yazmış, müfessir bu eseri Ehl-i Beyt'in hadisleriyle yeniden yazmıştır. ⁵⁶⁶
Abdi Ali b. Cumua Huveyzî (v.1112)	Nûru's-Sekaleyn olarak tanınmaktadır. Huveyzî, Şîa'nın Ahbârî kolundan olup tefsirine aldığı rivayetlerde titizlik göstermemiştir.

⁵⁵⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.737.

⁵⁵⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.738.

⁵⁶⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.751-753.

⁵⁶¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.753-756.

⁵⁶² Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.756-758.

⁵⁶³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.762-764.

⁵⁶⁴ Bu müfessir, Ebû Hanîfe'nin meşhur öğrencisi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî değildir. Marife onu, İmâmî olarak takdim etmekte ve yedinci yüzyılın başlarında otuz altıncı Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr b. Zâhir döneminde yaşadığını ifade etmektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.770.

⁵⁶⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.770-773.

⁵⁶⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.779-781.

	Tefsirinde Ehl-i Beyt imamlarından gelen rivayetlere çokça yer vermiştir. ⁵⁶⁷
Muhammed el-Kummî (v.1125)	Kenzü'd-Dekâik ve Bahru'l-Ğarâib olarak tanınmaktadır. Bu tefsir İmâmiyye Şîa'sının meşhur tefsir kitaplarından alınan müktesebattan derlenmiştir. ⁵⁶⁸
Abdullâh b. Muhammed Rıza el-Ulvî (v.1242)	Tefsîru Şübber ⁵⁶⁹ olarak bilinmektedir. Müfessirin el-Kebîr, el-Vasîd ve el-Vecîz olmak üzere üç tefsiri vardır. Müfessir tefsirinde Kummî, Meclisî vb. âlimlerden çokça rivayette bulunmaktadır. ⁵⁷⁰
Mevlâ Salih b. Ağâ Muhammed el-Berğânî (v.1270)	Bahru'l-İrfân olarak tanınmaktadır. Müfessirin büyük, orta ve küçük hacimli üç eseri vardır. Tefsirinde imamlardan gelen rivayetler vardır ve müfessir bu rivayetler arasında tercih yapmaktadır. Müfessir, tefsirini ayet ve sure tertibine göre tertip etmiştir. ⁵⁷¹

⁵⁶⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.786-789.

⁵⁶⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.789-792.

⁵⁶⁹ Müfessir, Şübber ahalisinden olmasından dolayı bu şekilde anılmaktadır.

⁵⁷⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.793-795.

⁵⁷¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.797,798.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED HÜSEYİN ZEHEBÎ VE MUHAMMED HÂDÎ MARİFE’NİN DİRAYET TEFSİRİNE VE MÜFESSİRLERİNE BAKIŞLARI

3.1 MÜELLİFLERİN SÜNNÎ TEFSİRLERE VE MÜFESSİRLERİNE BAKIŞLARI

Bu bölümde müelliflerin Ehl-i Sünnet mezhebi üzere yazılmış dirayet tefsirlerine ve müfessirlerine bakış açılarını incelemeye ve yorumlamaya çalışacağız. Öncelikle müelliflerin kitaplarında “Sünni Tefsirler” şeklinde müstakil bir başlık bulunmadığını belirtmeliyiz. Dolayısıyla bu bölümde inceleyeceğimiz tefsirleri her iki müellif farklı başlıklar altında ele almaktadır. İncelemelerimiz sırasında müelliflerin ele aldıkları tefsirleri hangi başlıklar altında zikrettiklerini belirteceğiz. Bu bölümde inceleyeceğimiz tefsir ve müfessirlerde daha önce takip ettiğimiz metodu uygulayacağız. Önce müfessir hakkında kısa bilgiler verip sonra bu müfessire ve tefsire yönelik Zehebî'nin ve Marife'nin incelemelerini aktaracağız. Daha sonra müelliflerin müfessir ve tefsir kitabı hakkındaki incelemelerini değerlendirmeye ve yorumlamaya çalışacağız. Ehl-i Sünnet tefsirleri bu şekilde inceledikten sonra müelliflerin birbirlerinden farklı olarak kitaplarına aldıkları eserleri tablo halinde; müfessirin adı, hicrî vefat tarihi ve tefsir kitabı hakkında kısaca bilgilendirme şeklinde sunacağız.

3.1.1. Fahreddîn er-Râzî ve Mefâtihu'l-Ğayb Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin b. el-Hasan b. Ali et-Temîmî el-Bekrî et-Taberistânî er-Râzî'dir. Fahrüddîn lakabıyla anılır ve İbnü'l-Hatîp eş-Şafîî olarak tanınır. H. 544 yılında doğmuştur. Döneminin önde gelen âlimlerinden olup farklı alanlarda birçok eser telif etmiştir. Fahreddîn er-Râzî h. 606 yılında Rey'de vefat etmiştir.⁵⁷²

⁵⁷² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.248,249; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.872. Fahreddîn er-Râzî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Muammer Erbaş, **Fahreddin Râzî'nin Kur'ân-ı Kerîm'i Tefsir Yöntemi**, Birleşik Matbaacılık, İzmir, 2014, (Râzî), s.6; eş-Şeyh Muhammed el-Fâzıl b. Âşûr, **et-Tefsîr ve Ricâlüh**, 2.Baskı, Mecmau'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Kâhire, h.1417, s.85.

Müelliflerin Fahreddîn er-Râzî'nin "Mefâtihu'l-Ğayb" adlı tefsiri üzerine yaptıkları incelemelere baktığımızda Marife'nin bu tefsire Zehebî'ye göre daha fazla yer ayırdığını görmekteyiz.⁵⁷³ Zehebî bu tefsiri "Câiz Reyle Yapılmış Tefsirler" başlığı altında incelerken Marife "Baştan Sona Yapılmış Tefsirler"⁵⁷⁴ başlığı altında incelemektedir. Râzî'nin şahsi ve ilmi kimliği hakkında kısaca bilgi veren Zehebî, daha sonra müfessirin tefsirini incelemeye koyulmaktadır. Zehebî, öncelikle bu tefsirin Râzî tarafından tamamlanıp tamamlanamadığı konusunu tartışmaktadır.⁵⁷⁵ Konuyla ilgili farklı görüşleri nakleden Zehebî, bu tefsirin Râzî tarafından tamamlanamadığı kanaatindedir.⁵⁷⁶ Bununla beraber ona göre bu tefsirin tamamında aynı yöntem takip edilmiş olmasından dolayı ne kadarlık bir kısmının Râzî'den sonra tamamlandığı tespit edilememektedir.⁵⁷⁷ Zehebî Râzî'nin tefsirinde ayetler ve sureler arasındaki münasebeti açıklamaya çok önem verdiğini,⁵⁷⁸ eserinde müspet ilimlerden ve felsefeden çokça nakilde bulunduğunu,⁵⁷⁹ fıkıh, usûl, nahiv, belâğat vb. konularla ilgili uzun uzadıya bilgi verdiğini dile getirmektedir.⁵⁸⁰ Zehebî, Râzî'nin tefsirinde Mutezile mezhebinin görüşlerine ve iddialarına çokça yer verdiğini ifade etmekle beraber bu iddialara cevap verme konusunda yeteri kadar başarılı olamadığı kanaatindedir.⁵⁸¹ Ayrıca Zehebî'nin aktardığına göre birçok âlim, tefsirinde gündeme getirdiği iddiaları istenilen şekilde cevaplayamadığı ve gereksiz konulara girerek sözü uzattığı için Râzî'yi eleştirmiştir.⁵⁸²

⁵⁷³ Zehebî bu tefsire yaklaşık altı sayfa yer verirken Marife on dokuz sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.248-253; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.872-891.

⁵⁷⁴ Marife, Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona tefsir eden kitapları "التفسير الجامعة" başlığı altında incelemektedir.

⁵⁷⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.249-251.

⁵⁷⁶ Mesela Zehebî, Râzî'nin tefsirini tamamlamayamadığını ispatlamak için Vâkıa 56/24. ayetin tefsirindeki şu ifadeleri nakletmektedir: "Birinci mesele usûl konusundadır. İmam Fahreddîn er-Râzî birçok yerde bu konuya temas etmiştir. Biz de bunların bir kısmına temas edeceğiz." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.251.

⁵⁷⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.250; Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyn et-Teymî er-Râzî el-Mülekkab bi Fahriddîn er-Râzî Hatîbü'r-Rey, **Mefâtihu'l-Ğayb**, 3.Baskı, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, h.1420, Cilt:29, s.398.

⁵⁷⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.251.

⁵⁷⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.252.

⁵⁸⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.253.

⁵⁸¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.252. "Razi'nin tefsirini kaleme alış sebepleri arasında, hem genel, hem de özel olarak Mu'tezile'nin önemli bir etkisi bulunmaktadır. Zira o, tefsirini büyük ölçüde kendi dönemine kadar Ehl-i Sünnet dışı kesimler tarafından Kur'an hakkında ileri sürülen görüş ve iddialara cevap verme gayesiyle kaleme almıştır ki, bunların başında da Mu'tezile gelmektedir." Muammer Erbaş, "Sünnî Tefsir Geleneğinde Mutezile'nin Yeri -I (Mefâtihu'l-Ğayb Örneği)", **D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:20, İzmir, 2004, s.77.

⁵⁸² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.252.

Marife, Râzî'nin tefsirine oldukça geniş yer vermektedir.⁵⁸³ Müellif önce Râzî'nin şahsi ve ilmi kişiliğine dair bilgilendirme yapmaktadır.⁵⁸⁴ Daha sonra Râzî'nin tefsiriyle ilgili bazı bilgiler veren Marife, bu tefsirin müfessire aidiyeti konusunu tartışmaktadır. Konuyla ilgili farklı ilim adamlarının ve Zehebî'nin görüşlerini aktaran Marife, Râzî'nin tefsirini sonuna kadar tamamladığı çıkarımında bulunmaktadır.⁵⁸⁵ Bununla beraber Marife'ye göre bu tefsire Râzî'den sonra bazı ilavelerde bulunulmuştur. Müellif, Râzî'nin tefsirinin çok kapsamlı olduğunu, müfessirin usul, felsefe, kelam vb. birçok konuya dair önemli bilgiler verdiğini, Râzî'nin tefsir yaparken bazen gereksiz konulara girip sözü uzattığını ve gündeme getirdiği bazı muğlak meseleleri çözmekle beraber birçok iddiaya ise yeterli cevaplar veremediğini dile getirmektedir.⁵⁸⁶ Marife Râzî'nin tefsir yöntemini şu şekilde özetlemektedir: Râzî önce ayeti zikrediyor, sonra ayeti genel olarak kısaca tefsir ediyor, bu ayetle ilgili meseleleri zikrediyor, ele aldığı meselelerde ayeti kıraat, edebiyat, fıkıh, kelam vb. yönlerden inceliyor.⁵⁸⁷ Marife, Râzî'nin tefsir yönteminin çok güzel olduğunu söyleyip onun bazı konuları müstakil başlıklar halinde özel olarak incelemesini takdir etmektedir.⁵⁸⁸ Râzî'nin tefsiri için mukaddime yazmadığına ve bu nedenle tefsirinde kullandığı kaynakları zikretmediğine işaret edip onun tefsirinde Ebû Müslim el-İsfahânî, el-Cübbâî, et-Taberî, Ebû'l-Fütûh er-Râzî vb. isimlerden yararlandığını dile getirmektedir.⁵⁸⁹ Müellif, Râzî'nin tefsirinde bazı meselelere girdiğini fakat bu meseleleri çözemeyerek okuyucuyu şüphe içinde bıraktığını "Şüpheye Düşürenlerin İmamı" başlığı altında uzun uzadıya işlemektedir.⁵⁹⁰ Marife, Râzî'nin Ehl-i Beyt'e olan ihtimamını müstakil bir başlık altında inceleyip onun Ehl-i Beyt'e ve imamlara karşı son derece saygılı olduğunu takdirle belirtmektedir.⁵⁹¹

⁵⁸³ Marife, Râzî'nin tefsirine yaklaşık on dokuz sayfa yer vermiştir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.872-891.

⁵⁸⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.872.

⁵⁸⁵ Marife: "Râzî tefsirinin yaklaşık yarısına kadar olan kısmına ulaşabildi demek mi? Bunun tasdik edilmesi mümkün değil. Açık olan şu ki, Râzî tefsirini son sureye kadar tamamlamıştır. Tefsirindeki üslup, yöntem, kalem (yazı stili, hat üslubu) ve beyanın bütünlük arz etmesi de bunu gösterir." Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.875.

⁵⁸⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.872.

⁵⁸⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.873.

⁵⁸⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.873.

⁵⁸⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.873.

⁵⁹⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.879-887.

⁵⁹¹ Marife: "Râzî'nin bismelenin açıktan okunması konusunda şöyle dediğini görürsün: "Ali b. Ebî Tâlib besmeleyi açıktan okuyordu. Bu tevatürle sabittir. Kim dininde Ali b. Ebî Tâlib'e uyarırsa doğru yola

Bununla beraber Marife, Râzî'nin yer yer Şîaya "Rafâvîz" lakabıyla hitap edip lanette bulunmasının onun tefsirini kopyalayıp çoğaltanların işi olabileceği kanaatindedir.⁵⁹² Son olarak Marife'nin, Râzî'nin tefsirinde Şîaya yönelttiği bazı iddialara vevap vermeye çalıştığını söyleyebiliriz.⁵⁹³

Müelliflerin Râzî'nin tefsirini farklı yönleriyle ele aldıklarını ve tefsiri güzel bir şekilde tanıttıklarını söyleyebiliriz. Râzî'nin tefsirine yönelik değerlendirmelerinde çoğunlukla mutabık olduklarını gördüğümüz müelliflerin yer yer farklı kanaatler ortaya koyduklarına şahit olmaktayız. Mesela Zehebî, Râzî'nin tefsirini tamamlamadığını söylerken Marife tamamladığı kanaatindedir. Kanaatimizce tefsirin tamamının Râzî'ye ait olma ihtimali olmakla beraber bu tefsiri ondan sonraki bir öğrencinin veya öğrencilerin tamamlamış olması da mümkündür. Bununla beraber bu tefsiri Râzî'nin öğrencilerinin tamamlamış olması durumunda bile tefsirin içerik ve metodu fazla değişmeyecektir. Çünkü Râzî, çalışmalarını etrafındaki seçkin bir öğrenci gurubuyla birlikte yapmıştır ve bu durum hem öğrencilerin Râzî'nin metoduna vâkıf olmalarını hem de tefsirin bir gurup çalışması sonucunda meydana gelmesini sağlamıştır.⁵⁹⁴ Son olarak Marife'nin, Râzî'nin tefsirinde karşılaştığı Şiiliği zemmedici bazı ifadelerin tefsire sonradan eklendiğini iddia etmesini, müellifin hüsnü zannından kaynaklanan zorlama bir yorum olarak gördüğümüzü söyleyebiliriz.

3.1.2. Beyzâvî ve Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Tevîl Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Kâdî'l-Kudât Nâsiruddîn Ebû'l-Hayr Abdullâh b. Ömer b. Muhammed b. Ali el-Beyzâvî'dir. Azerbaycan bölgesi âlimlerinden olup Şâfîî

girmiş olur. Bunun delili de Hz. Peygamber (s.a.v)'in şu sözüdür: "Allahım! Hakkı her zaman Ali'yle eyle." Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.875-879; Râzî, Cilt:1, s.182.

⁵⁹² Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.877.

⁵⁹³ Marife Bakara 124. ayeti bağlamında Râzî'nin imametle ilgili görüşlerini tartışmaktadır. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.889.

⁵⁹⁴ Bu konuda ortaya atılan görüşleri inceleyen Muammer Erbaş şu sonuca varmaktadır: "Bu tefsirin tamamının Râzî'ye ait olduğunu ve eserin yazımına başka bir kimsenin dahil olmadığını ifade etmek mümkün gözükmeyle birlikte, kanaatimizce burada dikkat edilmesi gereken husus; Râzî'nin eserin devamını kaleme aldığı ifade edilen öğrenci veya öğrencilerin, onun çok yakınında yetişmiş olup, muhtemelen eserin oluşumunun her aşamasıyla ilgili bilgi ve katkıları bulunduklarıdır. Bu nedenle eserin bazı kısımlarını onlar kaleme almış olsalar bile bu, onun içerik ve metodunu fazla etkilemeyecektir." Erbaş, Râzî, s.35.

mezhebine mensuptur. Birçok eser telif etmiştir. Şîrâz'da kadılık görevi yapmıştır. Tebriz'de h. 691 ya da h. 685 yılında vefat etmiştir.⁵⁹⁵

Müelliflerin Beyzâvî'nin tefsiri üzerine yaptıkları incelemelere baktığımızda Zehebî'nin bu tefsire Marife'ye göre daha fazla yer ayırdığını görmekteyiz.⁵⁹⁶ Zehebî bu tefsiri "Câiz Reyle Yapılmış Tefsirler" başlığı altında incelerken Marife "Baştan Sona Yapılan Tefsirler" başlığı altında incelemektedir. Beyzâvî'nin şahsi ve ilmi kimliği hakkında kısaca bilgi veren Zehebî daha sonra müfessirin tefsirini incelemeye koyulmaktadır. Zehebî'nin belirttiğine göre Beyzâvî tefsirini, Zemahşerî'nin el-Keşşâf adlı tefsirini ihtisar ederek telif etmiştir.⁵⁹⁷ Bununla beraber Beyzâvî, Zemahşerî'nin tefsirindeki Mutezilî görüşleri ayıklayıp tefsirini Ehl-i Sünnet'e uygun hale getirmiştir.⁵⁹⁸ Zehebî, Beyzâvî'nin tefsirinde Zemahşerî'nin düştüğü bazı hatalara düştüğünü söyleyerek onu eleştirmektedir. Mesela Beyzâvî, Zemahşerî'nin yaptığı gibi her surenin sonunda o surenin faziletine ve o sureyi okuyacaklara Allah tarafından verilecek sevaba dair aslı olmayan hadis rivayeti zikretmektedir.⁵⁹⁹ Zehebî, Beyzâvî'nin tefsirinde Râzî'den ve Râğıb el-İsfehânî'den de istifade ettiğine dikkat çekmektedir.⁶⁰⁰ Müellif, Beyzâvî'nin evren ve tabiatla ilgili ayetlere dalmadan geçmediğini söylemekte ve bu durumun Râzî'den etkilenmesinden kaynaklandığı kanısındadır.⁶⁰¹ Bunların dışında Zehebî, Beyzâvî'nin tefsirinde kıraatlara, nahiv konularına ve fıkıh meselelerine yer verdiğini dile getirip onun tefsirinde hassas araştırma ürünü mükemmel incelikler bulunduğunu söylemektedir.⁶⁰² Zehebî'nin tespit ettiğine göre müfessir isrâiliyyâta çok az yer verip bu rivayetlerin zayıf olanlarını

⁵⁹⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.254; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.891,892. Beyzâvî ile ilgili detaylı bilgi almak için bkz. Nüveyhiz, Cilt:1, s.318.

⁵⁹⁶ Zehebî bu tefsire altı sayfa yer verirken Marife üç sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.254-259.

⁵⁹⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.254.

⁵⁹⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.254.

⁵⁹⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.255.

⁶⁰⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.255.

⁶⁰¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.256,257.

⁶⁰² Mesela Zehebî'nin naklettiğine göre Beyzâvî, Bakara 2/228. ayetin tefsirinde şöyle demektedir: "مورثة مالا وفي الحي رفعة لما ضاع فيها من قروء" *"قروء"* kelimesi "*قروء*" kelimesinin çoğuludur. Bu da Hz. Peygamber (s.a.v)'in şu hadisinde olduğu gibi "*hayız*" anlamına gelir: "*Hayızlı günlerde namaz kılma.*" Ayrıca bu kelime *A'şâ'nın* şu beytinde olduğu gibi iki hayız arasındaki temizlik müddeti anlamına da gelir: "مورثة مالا وفي الحي رفعة لما ضاع فيها من قروء" *"قروء"* Bu kelimenin asıl anlamı temizlik döneminden hayza geçiştir... " Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.255; Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beyzâvî, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî, 1.Baskı, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrût, h.1418, Cilt:1, s.13.

belirtmiştir.⁶⁰³ Son olarak Zehebî, Beyzâvî'nin tefsirinin çok değerli ve meşhur olduğunun, üzerine onlarca haşiye yazıldığının altını çizmektedir.⁶⁰⁴

Marife, Beyzâvî'nin tefsirine yönelik incelemelerini kısa tutmakla beraber tefsiri tanımamıza yetecek kadar bilgi vermektedir. Müellif önce Beyzâvî'nin şahsi ve ilmi kişiliğine dair kısa bilgiler verip daha sonra tefsiri incelemeye koyulmaktadır. Marife, Beyzâvî'nin tefsirini Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ına itimat ederek kaleme aldığını ifade etmektedir.⁶⁰⁵ Fakat müellife göre Beyzâvî, Zehebî'nin iddia ettiği gibi tefsirinde Mutezilî görüşleri terk etmemiştir ve tefsirinde Mutezilî yönelimler mevcuttur.⁶⁰⁶ Marife, Beyzâvî'nin Râzî ve Râğıp el-İsfehânî'nin tefsirinden de istifade ettiğini söylemektedir. Marife, Beyzâvî'nin tefsirinde sahâbe ve tâbiûndan rivayetler aktardığını, kıraat, nahiv ve fıkıh konularına dair bilgiler verdiğini ve Râzî'nin etkisiyle kevnî ayetlere çokça daldığını ifade etmektedir.⁶⁰⁷ Müellif, Beyzâvî'nin, tefsirinde isrâiliyyât rivayetlerine karşı dikkatli olmasıyla temeyyüz ettiğine dikkat çekmektedir.⁶⁰⁸ Bununla beraber Marife, Beyzâvî'nin Zemahşerî'nin düştüğü hataya düşerek her surenin sonunda o surenin faziletine ve o sureyi okumanın sevabına dair aslı olmayan rivayetlere yer verdiğini dile getirmektedir.⁶⁰⁹ Son olarak Marife, Beyzâvî'nin tefsirinin çok güzel bir eser olduğunu, üzerine birçok çalışma yapıldığını ve Feyz el-Kâşânî'nin es-Sâfî'sinde ona itimat ettiğini belirtmektedir.⁶¹⁰

Zehebî ve Marife'nin, Beyzâvî'nin tefsirini tanıtmak adına güzel bilgiler verdiğini görmekteyiz. Her iki müellif tefsiri farklı yönlerden ele almakta ve tefsirden örnekler vermektedir. Bununla beraber müelliflerin Beyzâvî'nin tefsiriyle ilgili verdiği

⁶⁰³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.256.

⁶⁰⁴ Zehebî'nin belirttiğine göre bu haşiyelerin en meşhurları; Şeyhzâde, Şihâb el-Hafâcî ve Kônevî haşiyeleridir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.259.

⁶⁰⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.892.

⁶⁰⁶ Marife, Beyzâvî'nin Eşarî olup tefsirinde itizal görüşlerini terk ettiği iddiasını doğru bulmadığını ve Beyzâvî'nin, Mutezilî bir yaklaşımla, ayetlerin zahirleri akılla çeliştiği zaman bu ayetleri tevil ettiğini örneklerle açıklamaktadır. Mesela Marife'nin naklettiğine göre Beyzâvî, Bakara 2/275. ayetin tefsirinde şöyle demektedir: "Onlar sadece yere serilmiş kimselerin kalktığı gibi kalkarlar. Bu ifade, Arapların, şeytanın insanı çarpıp yere serdiğine dair inançlarına göre gelmiştir." Sonra ayette geçen "المس" kelimesini "delilik" olarak tefsir edip şöyle demektedir: "Bu da onların, cinlerden birinin bir insana dokunduğu zaman onun akli dengesine zarar verdiğine dair inançlarına göre gelmiştir." Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.892; Beyzâvî, Cilt:1, s.12.

⁶⁰⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.893.

⁶⁰⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.893.

⁶⁰⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.894.

⁶¹⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.892.

bilgilerin birkaçı dışında neredeyse tamamı aynıdır. Sonuç olarak her iki müellifin Beyzâvî'nin tefsirini çok başarılı bulduklarını söyleyebiliriz.

3.1.3. Neseî ve Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Tevîl Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Ebû'l-Berakât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmud en-Neseî'dir. Neseî zahid ve âlim bir ilim adamıdır. Fıkıh, tefsir ve hadis alanında önemli bir konumu vardır. Birçok eser telif etmiştir. Neseî h. 701 yılında vefat etmiştir.⁶¹¹

Zehebî, Neseî'nin tefsirine dair etraflıca bilgi verirken Marife bu tefsire dair sadece yarım sayfa bilgi vermekle yetinmiştir.⁶¹² Zehebî bu tefsiri “Câiz Reyle Yapılmış Tefsirler” başlığı altında incelerken Marife “Baştan Sona Yapılan Tefsirler” başlığı altında incelemektedir. Neseî'nin şahsi ve ilmi kimliği hakkında kısaca bilgi veren Zehebî, daha sonra onun tefsirini genel hatlarıyla tanıtmaktadır. Zehebî, önce Neseî'nin tefsiri için yazdığı mukaddimeyi paylaşmakta⁶¹³ ve Neseî'nin tefsirini Zemahşerî ve Beyzâvî'nin tefsirinden ihtisar ettiğini fakat tefsirine Ehl-i Sünnet'le uyuşmayan fikirleri almadığını belirtmektedir.⁶¹⁴ Zehebî'nin ifade ettiğine göre Neseî, tefsirinde Zemahşerî'nin soru cevap yöntemine benzer bir yöntemle tefsir yapmaktadır.⁶¹⁵ Müellif, Neseî'nin tefsirinde nahvî konulara yer verdiğini örnekler vererek aktarmaktadır.⁶¹⁶ Kıraatler konusunda Neseî'nin yedi mütevatir kıraate bağlı olduğunu ve her kıraati imamına nispet ettiğini söyleyen Zehebî, onun fikhî konularda da Hanefî mezhebi doğrultusunda tefsir yaptığını ifade etmektedir.⁶¹⁷ Neseî'nin isrâiliyyâtan çok az rivayette bulunduğunu söyleyen Zehebî, onun bazen bu rivayetleri eleştirdiğini bazen eleştirmeden geçtiğini örneklerle açıklamaktadır.⁶¹⁸ Zehebî'nin tespitine göre Neseî, akıl ve nakille çelişmeyen isrâiliyyât rivayetlerine müsamahakar davranırken diğer rivayetleri eleştiriye tabi tutmuştur.⁶¹⁹ Son olarak Zehebî'nin,

⁶¹¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.260; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.894. Neseî ile ilgili detaylı bilgi almak için bkz. Nüveyhiz, Cilt:1, s.304.

⁶¹² Zehebî bu tefsire beş satır ayırmıştır. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.260-264.

⁶¹³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.261.

⁶¹⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.260.

⁶¹⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.260,261.

⁶¹⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.261,262.

⁶¹⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.262,263.

⁶¹⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.263,264.

⁶¹⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.264.

Nesefî'nin tefsirini tanıtmak adına müfessirin yaptığı tefsire dair çokça örnek sunduğunu söyleyebiliriz.⁶²⁰

Marife, Nesefî'nin tefsirine yönelik incelemesini oldukça kısa tutmaktadır. Marife Nesefî'nin tefsirini Beyzâvî ve Zemahşerî'den ihtisar ettiğini,⁶²¹ tefsirinde nahvî meselelere, kıraatlara ve belâgat nüktelerine yer verdiğini ve Zemahşerî'nin kullandığı soru cevap yöntemini kullanarak tefsir yaptığını dile getirmektedir.⁶²² Son olarak Marife, Nesefî isminde başka bir müfessirin de bulunduğunu fakat onun eserinin tercümeyle benzediğini ifade etmektedir.⁶²³

Yukarıda aktardığımız bilgilerde rahatça görüleceği üzere Zehebî, Nesefî'nin tefsirini farklı açılardan inceleyerek tefsiri tanımamız adına güzel bilgiler vermekte ve müfessirin tefsir ettiğine dair çokça ayet örneği sunmaktadır. Bununla beraber Marife'nin, Nesefî'nin tefsirine dair verdiği bilgileri tefsiri tanımamız adına yetersiz bulmaktayız. Ayrıca Marife'nin Nesefî'nin tefsirine dair verdiği bilgilerin tamamının Zehebî'yle mutabık olduğu görülmektedir. Bu durum, Marife'nin Nesefî'nin tefsiriyle ilgili verdiği bilgileri Zehebî'den özetlediği izlenimi vermektedir.

3.1.4. Ebû's-Su'ûd Efendi ve İrşâdü'l-Akli's-Selîm ile Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Ebû's-Su'ûd Muhammed b. Muhammed Mustafa el-İmâdî'dir. H. 893 yılında İstanbul'a yakın bir köyde doğmuştur. Kadılık ve Şeyhü'l-İslamlık vazifesi yapmış büyük bir ilim adamıdır. H. 982 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.⁶²⁴

Zehebî, Ebû's-Su'ûd'un tefsirine dair etraflıca bilgi verirken Marife bu tefsire dair sadece yarım sayfa bilgi vermekle yetinmiştir.⁶²⁵ Zehebî bu tefsiri "Câiz Reyle

⁶²⁰ Mesela Zehebî, Nesefî'nin Sâd 38/34. ayette şöyle dediğini nakletmektedir. "Yüzük ve şeytan ile Süleyman (a.s.)'ın mabedinde putlara tapılması hakkında anlatılan hikayeler, Yahudilerin uydurduğu batıl sözlerdendir." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.264. Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Hafîzu'd-Dîn en-Nesefî, **Tefsîru'n-Nesefî (Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl)**, thk. Yusuf Ali Bedevî, 1.Baskı, Dâru'l-Kelimü't-Tayyib, Beyrût, 1988, Cilt:3, ss.155,156.

⁶²¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.894.

⁶²² Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.895.

⁶²³ Bu müfessir, Müftü's-Sekaleyn lakaplı Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed en-Nesefî el-Hanefî'dir. Farsîdir ve ş. 1353 yılında vefat etmiştir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.895.

⁶²⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.294,296; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.895. Nüveyhiz, Cilt:2, ss.625,626.

⁶²⁵ Zehebî, bu tefsire yaklaşık altı sayfa yer verirken Marife bir sayfayla yetinmiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.294-300; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.895,896.

Yapılmış Tefsirler” başlığı altında incelerken Marife “Baştan Sona Yapılan Tefsirler” başlığı altında incelemektedir. Ebû’s-Su’ûd’un şahsi ve ilmi kimliği hakkında kısaca bilgi veren Zehebî, daha sonra genel hatlarıyla onun tefsirini tanıtmaktadır. Zehebî, Ebû’s-Su’ûd’un tefsirinin önce bir bölümünü, sonra tamamını Kanuni Sultan Süleyman Hana sunduğunu ve onun bu tefsiri çok beğendiğini söylemektedir.⁶²⁶ Zehebî’nin kendisi de Ebû’s-Su’ûd’un tefsirini övmekte ve birçok âlimin bu tefsiri övdüğüne dair rivayet nakletmektedir. Zehebî’nin belirttiğine göre Ebû’s-Su’ûd, tefsirinde Zemahşerî ve Beyzâvî’nin tefsirinden çok istifade etmiş fakat Ehl-i Sünnet’e uymayan görüşlere tefsirinde yer vermemiştir.⁶²⁷ Ne var ki Ebû’s-Su’ûd da Zemahşerî ve Beyzâvî gibi surelerin sonunda ilgili surenin faziletine ve o sureyi okuyanların kazanacağı mükafata dair aslı olmayan rivayetleri tefsirine almıştır.⁶²⁸ Zehebî, Ebû’s-Su’ûd’un Kur’ân-ı Kerîm’in belâğatini ve i’câzının sırlarını ortaya çıkarmaya önem verdiğini, ayetler arasındaki münasebete dikkat çektiğini,⁶²⁹ kıraat ve fıkıh konularına belli ölçüde girdiğini ve ayetler farklı i’rablara açık olduğunda alternatif i’rablara yer verdiğini söylemektedir.⁶³⁰ Zehebî, Ebû’s-Su’ûd’un tefsirinde isrâîlî rivayetlere az yer verdiğini, bu rivayetleri eleştirmeden naklettiğini fakat bu rivayetlerin zayıf olduklarını gösteren lafızlar kullandığını belirtmektedir.⁶³¹ Son olarak Zehebî’nin Ebû’s-Su’ûd’un yalan ile tanınan bazı ravilerden rivayet naklettiğine örnek vererek dikkat çektiğini belirtebiliriz.⁶³²

Marife’nin Ebû’s-Su’ûd’un tefsirine yönelik incelemeleri oldukça kısadır. Müellif önce Ebû’s-Su’ûd’un şahsi ve ilmi kişiliğine dair bilgi verip daha sonra tefsirini ele almaktadır. Marife, Ebû’s-Su’ûd’un tefsirinin edebiyat nüktelerini ve belâgat inceliklerini içermesi ve anlatım güzelliğine sahip olması sebebiyle tefsirlerin

⁶²⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.296.

⁶²⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.298.

⁶²⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.298.

⁶²⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.298.

⁶³⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.298-300.

⁶³¹ Ebû’s-Su’ûd rivayetlerin zayıf olduğunu göstermek için "قيل، روي" gibi lafızlar kullanmıştır. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.298,299.

⁶³² Zehebî’nin tespitine göre Ebû’s-Su’ûd, Kelbî kanalıyla Ebû Sâlih’ten rivayet nakletmektedir ve Kelbî yalan söylemekle itham edilmiştir. Mesela Ebû’s-Su’ûd, Sebe 34/15. ayetin tefsirinde şöyle demektedir: "Onların bu kıssalarının aslı Kelbî rivayeti ile Ebû Sâlih’ten şu şekilde gelir: "Amr b. Âmir, Sebe’nin çocuklarından. Onunla Sebe arasında on iki nesil vardır. Kendisine Muzîkyâ b. Mâi’s-Semâ denilirdi. Bir kahine kadın kendisine Me’rib barajının yıkılacağını ve Arim selinin iki bahçeyi (الجنين) kaplayacağını haber verdi." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.299; Ebû’s-Su’ûd el-’Îmâdî Muhammed b. Muhammed b. Mustafa, **Tefsîru Ebi’s-Su’ûd, İrşâdü’l-Akli’s-Selîm ilâ Mezâye’l-Kitâbi’l-Kerîm**, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrût, Cilt:7, s.129.

en güzellerinden olduğunu ve şöhretinin ilim ehli arasında yayıldığını söylemektedir.⁶³³ Müellifin belirttiğine göre Ebû's-Su'ûd, tefsirinde Zemahşerî ve Beyzâvî'den çokça istifade etmiştir.⁶³⁴ Marife, müfessirin tefsirinde isrâiliyyât kıssalarına az yer vermesini bu tefsirin meziyeti olarak görmektedir. Hatta Marife, Zehebî'den farklı olarak Ebû's-Su'ûd'un naklettiği kıssaların zayıf ve münker olanlarını belirttiğini söylemekte ve Hârût ve Mârût kıssası örneğinde müfessirin bu metodu icra ettiğini dile getirmektedir.⁶³⁵ Bununla beraber Marife'ye göre Ebû's-Su'ûd'un tefsirinde bazı isrâiliyyât hurafeleri vardır.⁶³⁶ Son olarak Marife, Ebû's-Su'ûd'un Eşarî olduğunu ve ayetleri mezhebi üzere tefsir ettiğini söylemektedir.⁶³⁷

Müelliflerin Ebû's-Su'ûd'un tefsiriyle ilgili verdiği bilgiler büyük oranda mutabıktır. Görüldüğü üzere her iki müellif bu tefsiri değerli bir çalışma olarak addetmektedir. Zehebî bu tefsiri tanımamıza yardımcı olacak önemli bilgiler ve örnekler sunmaktadır. Marife'nin bu tefsire yönelik verdiği bilgiler her ne kadar yerinde ve güzel bilgiler olsa da tefsiri tanımamız için yeterli değildir. Yukarıda aktardığımız bilgiler her ne kadar iki müellifin de aynı bilgileri verdiği izlenimini uyandırsa bile Zehebî'nin incelemesini daha geniş çaplı yapıp verdiği bilgileri örneklerle desteklediği düşünüldüğünde, Marife'nin bu tefsire gereğinden az yer ayırdığı anlaşılabacaktır.

3.1.5. Âlûsî ve Rûhu'l-Meânî Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Ebû's-Senâ Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmud Efendi el-Âlûsî el-Bağdâdî'dir. H. 1217 yılında Bağdat'da doğmuştur. Birçok alanda söz sahibi ve çalışkan bir âlimdir. Arkasında önemli bir ilmî servet bırakmıştır. H. 1270 yılında vefat etmiştir.⁶³⁸

⁶³³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.895.

⁶³⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.895.

⁶³⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.895,896.

⁶³⁶ Marife Ebû's-Su'ûd'un, Hz. Dâvûd ve Êryâ arasında geçen kıssayı naklettiğini ve "*Hz. Dâvûd'un şeriatinde bu caizdi*" diyerek meseleyi geçiştirdiğini dile getirmektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.896; Ebû's-Su'ûd, Cilt:7, s.222.

⁶³⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.896.

⁶³⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.300-302; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.896. Âlûsî ile ilgili detaylı bilgi almak için bkz. Nüveyhiz, Cilt:2, s.665.

Zehebî, Âlûsî'nin tefsirine Marife'ye göre daha fazla yer ayırmıştır.⁶³⁹ Zehebî bu tefsiri "Câiz Reyle Yapılmış Tefsirler" başlığı altında incelerken Marife "Baştan Sona Yapılan Tefsirler" başlığı altında incelemektedir. Zehebî'nin belirttiğine göre Âlûsî, farklı tefsirlerdeki görüşleri tenkit süzgecinden geçirip tefsirine almıştır.⁶⁴⁰ Dolayısıyla bu tefsir, kendinden önceki tefsirlerin özeti mahiyetinde bir eserdir. Müfessir tefsirinde İbn Atiyye, Ebû Hayyân, Zemahşerî, Ebû's-Su'ûd, Beyzâvî, Râzî vb. müfessirlerden nakillerde bulunmaktadır.⁶⁴¹ Zehebî, Âlûsî'nin tefsirinde Ehl-i Sünnet yolunu tuttuğunu,⁶⁴² fıkhi konulardan bahsederken mezhebî taassuba kapılmayıp özgürce davrandığını,⁶⁴³ nahvî konulara, kıraatlere, esbâb-ı nüzûle, surelere ve ayetler arasındaki münasebet ilmine yer verdiğini,⁶⁴⁴ kevnî konularda bilgi verdiğini, isrâiliyyât rivayetlerini ve yalan haberleri şiddetlice tenkit ettiğini ve gereksiz bilgiler vermekten kaçındığını söylemektedir.⁶⁴⁵ Zehebî, bazı âlimlerin Âlûsî'nin tefsirini işârî tefsir olarak gördüğünü fakat Âlûsî'nin asıl gayesinin işârî tefsir yapmak olmadığını söylemektedir.⁶⁴⁶ Zehebî, verdiği bilgileri destekler mahiyette Âlûsî'nin tefsirinden birçok örnek vermektedir.⁶⁴⁷ Sonuç olarak Zehebî'nin, Âlûsî'nin tefsirine özel bir ilgi gösterdiğini ve bu tefsiri çok beğendiğini söyleyebiliriz.

Marife, Âlûsî'nin tefsiriyle ilgili genel bilgiler verip daha sonra onu Şîa'ya iftira atmakla itham ederek uzunca eleştirmektedir. Marife, Âlûsî'nin tefsirinde selef ve halefin sözlerini topladığını, kendinden önceki tefsirlerden bölümler naklettiğini, İbn Atiyye, Ebû Hayyân, Zemahşerî, Ebû's-Su'ûd, Beyzâvî ve özellikle Râzî'den

⁶³⁹ Zehebî bu tefsire sekiz sayfa yer ayırırken Marife üç sayfayla yetinmiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.300-308; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.896-899.

⁶⁴⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.303,304.

⁶⁴¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.303.

⁶⁴² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.304.

⁶⁴³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.306.

⁶⁴⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.305,308.

⁶⁴⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.307.

⁶⁴⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.308.

⁶⁴⁷ Mesela Âlûsî, Hûd 11/38. ayetin tefsirinde; Hz. Nûh'un gemisinin yapıldığı ahşap malzemenin türü, geminin boyu, genişliği, yüksekliği ve nerede yapıldığı hakkında çok sayıda haber nakledip bu haberleri şöyle eleştirmiştir: "Haberlerde anlatılan gemi, durum araştırılınca, bana göre binmeye uygun bir gemi değildir. Çünkü birçok eksikliği bulunmaktadır. O halde gereksiz bilgilere meyletmeyen kimseye yakışan; Nûh'un Allâh'ın kitabında anlatıldığı gibi gemi yaptığına inanması, onun uzunluğu, genişliği ve yüksekliğinin ölçüleri ile ilgilenmemesi, hangi ahşap malzemeden yapıldığına girmemesi, gemiyi ne kadar sürede bitirdiğinin peşine düşmemesidir. Kur'ân-ı Kerîm'de anlatılmayan ve sahîh hadislerde açıklanmayan bu vb. konulara hiç girmemesidir." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.307. Şîhâbüddîn Mahmud b. Abdillâh el-Hüseynî el-Âlûsî, **Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve Seb'i'l-Mesânî**, thk. Ali Abdülbârî Atiyye, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, h.1415, Cilt:6, s.249.

istifade ettiğini,⁶⁴⁸ nahiv ve fıkıh konularında derinlemesine bilgi verdiğini ve tefsirinin işârî kısımlarında en-Nisâbûrî, el-Kuşeyrî, İbnü'l-Arabî vb. müfessirlere dayandığını söylemektedir.⁶⁴⁹ Marife gerek itikat gerek fıkıh konularında Âlûsî'nin mezhebî taassupla hareket ettiğinin aşikar olduğunu söyleyerek tefsirinden örnekler vermektedir.⁶⁵⁰ Marife, Âlûsî'nin İbn Teymiyye'nin yaptığı gibi suçu olmayan Şii'lere dil uzattığını ve mezhebî taassubunun tefsirinde rahatça görüldüğünü söyleyip Âlûsî'yi eleştirmektedir.⁶⁵¹ Âlûsî'nin Kur'ân-ı Kerîm'in tahrifi konusunda büyük Şii âlim İbn Şehr Âşûb'a⁶⁵² asılsız sözler nispet ettiğini; fakat yaptığı incelemelerde İbn Şehr Âşûb'un tahrif iddialarını reddettiğini gördüğünü söylemektedir.⁶⁵³ Sonuç olarak Marife'nin, Âlûsî'nin tefsirine karşı menfi bir yaklaşımının olduğunu söyleyebiliriz.

Görüldüğü üzere müelliflerin Âlûsî'nin tefsirine yaklaşımları oldukça farklıdır. Zehebî bu tefsiri kapsamlı bir şekilde incelerken Marife daha çok müellifi eleştirmeye yönelmiştir. Marife'nin Âlûsî'nin tefsir ettiğine dair ayetlere örnek vermesi çalışmasını daha verimli hale getirebilirdi. Bununla beraber onun Âlûsî'yi bazı meselelerde eleştirmesi gayet doğaldır. Müellifin, Âlûsî'yi İbn Şehr Âşûb'un kitabıyla ilgili verdiği bilgilerden dolayı eleştirmesinin ne kadar isabetli olduğunu, bahsi geçen "el-Mesâlib" adlı kitabı bulup inceleyemediğimiz için tahkik edemedik. Sonuç olarak her iki müellifin Âlûsî'nin tefsirini tanımamızı sağlayacak önemli bilgiler verdiklerini söyleyebiliriz.

⁶⁴⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.896.

⁶⁴⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.897.

⁶⁵⁰ Marife'nin naklettiğine göre Âlûsî, Bakara 2/15. ayetin tefsirinde şöyle demektedir: *"طغيان" fiilinin onlara izafe edilmesi, bu fiilin onlardan sadır olması sebebiyledir. Allah'ın izniyle onlara etki eden bir kuvvetle meydana gelmiştir... Zemahşeri'nin gürültü patırtıları -yanlış sözleri- seni korkutmasın.*" Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.896,897; Âlûsî, Cilt:1, s.162.

⁶⁵¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.898,899.

⁶⁵² 221. dipnota bkz.

⁶⁵³ Marife, Âlûsî'nin İbn Şehr Âşûb'a asılsız sözler nispet ederek dayandığı kitabın "el-Mesâlib" olduğunu, bu kitabın uzun zamandır kayıp olduğunu, son zamanlarda yazma olarak Hindistan'da bulunduğunu, bu kitaptan iki nüsha görüp dikkatlice incelediğini ve bu kitapta İbn Şehr Âşûb'un tahrif iddialarını reddetmeye çalıştığını gördüğünü söylemektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.898,899. Şia içerisinde Kur'ân-ı Kerîm'in tahrif edildiğini düşünenler olmakla beraber Marife, Kur'ân-ı Kerîm'in tahrif edilmediği kanaatindedir. Marife'nin tahrif iddialarını reddetmesine dair bkz. Muhammed Hâdi Marife, *Sıyânetü'l-Kur'ân mine't-Tahrîf*, thk. Müessesetü't-Temhîd, 1.Baskı, Müessesetü't-Temhîd, Kum, 2007. ss.35,36. Tahrif konusunda Reşîd Rızâ -kendi ifadesiyle- Râfızîleri sert bir dille eleştirmekte ve şöyle demektedir: *"Dinlerini kitaptan, sünnetten ve Ehl-i Beyt'in sözlerinden aldıklarını iddia etmekte. Allâh'a yemin olsun ki yalan söylüyorlar. Çünkü onların iddiasına göre Kur'ân-ı Kerîm tahrif edilmiştir ve kendi kitaplarının beyanına göre onun yaklaşık üçte birlik kısmı mevcut değildir..."* Muhammed Reşîd b. Ali Rızâ b. Muhammed Şemsüddîn b. Muhammed Bahâüddîn b. Monlâ Ali Halîfetü'l-Kalmûnî el-Hüseynî, *Resâilü's-Sünne ve's-Şia li Reşîd Rızâ*, 2.Baskı, Dâru'l-Menâr, Kâhire, 1947, Cilt:1, s.57.

3.1.6. Ebû Hayyân el-Endelûsî ve el-Bahru'l-Muhît Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Esîruddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyân el-Endelûsî el-Gırnâtî el-Hayyânî'dir. Ebû Hayyân olarak tanınır. H. 654 yılında doğmuştur. Sarf ve nahiv konusunda mutlak imam olarak görülen çok çalışkan bir âlimdir. Çok sayıda eseri vardır. H. 745 yılında Mısır'da vefat etmiştir.⁶⁵⁴

Müellifler Ebû Hayyân'ın tefsirine yönelik incelemelerini kısa tutmuşlardır.⁶⁵⁵ Zehebî bu tefsiri "Câiz Reyle Yapılmış Tefsirler" başlığı altında incelerken Marife "Edebî Tefsirler" başlığı altında incelemektedir. Ebû Hayyân'ın şahsi ve ilmi kişiliğinden kısaca bahseden Zehebî daha sonra onun tefsirini genel hatlarıyla incelemektedir. Zehebî, Ebû Hayyân'ın tefsirinde takip ettiği metodu görmemiz adına onun tefsiri için yazdığı mukaddimeyi nakletmektedir.⁶⁵⁶ Zehebî'nin belirttiğine göre onun tefsirinde en fazla öne çıkan husus, nahiv ile ilgili açıklamalardır. Hatta Ebû Hayyân'ın tefsiri nahiv kitabı gibidir.⁶⁵⁷ Zehebî, Ebû Hayyân'ın Zemahşerî ve İbn Atiyye'den çokça istifade ettiğini ve onları çokça tenkit ettiğini söylemektedir. Mesela Mutezilî düşüncelerinden dolayı Zemahşerî'yi sertçe eleştirmiştir.⁶⁵⁸ Bununla beraber Ebû Hayyân, Zemahşerî'nin belâğat ilmine olan vukufiyetini takdir etmektedir. Ebû Hayyân, hocası İbnü'n-Nakîb'ten⁶⁵⁹ de önemli ölçüde istifade etmiştir. Zehebî, Ebû Hayyân'ın tefsirinde her ne kadar nahiv konularına çok yer verse de sebep-i nüzûl, nâsih-mensûh, kıraatler ve fıkıh konularına dair bilgiler de verdiğini dile getirmektedir.⁶⁶⁰

Marife, Ebû Hayyân'ın tefsirine oldukça az yer vermektedir. Marife, Ebû Hayyân'ın şahsi ve ilmi kişiliğine dair bilgiler verip onun büyük bir ilim adamı olduğuna dikkat çekmektedir. Müellif, okuyucunun Ebû Hayyân'ın tefsir metodunu

⁶⁵⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.271,272; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.918. Ebû Hayyân ile ilgili detaylı bilgi almak için bkz. Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâleddîn es-Suyûtî, **Buğyetü'l-Vuât fî Tabakâti'l-Lügaviyyine ve'n-Nühât**, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, el-Mektebetü'l-Asriyye, Lübnân, (Buğyetü'l-Vuât), Cilt:1, s.280.

⁶⁵⁵ Zehebî bu tefsire dört sayfa yer verirken Marife bir buçuk sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.271-275; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.918,919.

⁶⁵⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.272-274.

⁶⁵⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.272.

⁶⁵⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.274.

⁶⁵⁹ Tam adı Cemâlüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman b. Hasan b. Hüseyin el-Makdisî'dir. Ebû Hayyân tefsirinde onun "Kitâbü't-Tahrîr ve't-Tahbîr li Ekvâli Eimmeti't-Tefsîr" adlı eserine dayanmaktadır. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.274.

⁶⁶⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.272.

görmesi için tefsirindeki mukaddimesinin bir bölümünü aktarmaktadır. Bunun dışında Marife, Ebû Hayyân'ın tefsirinin kelime ve dil bilgilerini, Arapça tabirleri, ince manaları ve i'rab vecihlerini içeren büyük bir divan olduğunu söylemektedir. Marife, Ebû Hayyân'ın nahiv konularına olan vukufiyetine özellikle dikkat çekmektedir. Son olarak Marife, Ebû Hayyân'ın tefsirinde kıraatler ve lehçelerle beraber fikhî konulara da yer verdiğini belirtmektedir.⁶⁶¹

Görüldüğü üzere müelliflerin Ebû Hayyân'ın tefsirine yönelik verdikleri bilgiler mutabıktır. Her iki müellif bu tefsir hakkında özet bilgiler vermektedir. Bununla beraber Marife, Zehebî'ye göre incelemesini oldukça kısa tutmuştur. Aslında müelliflerin Ebû Hayyân'ın tefsiri üzerinde az durmaları anlaşılabilir bir yönelimdir. Çünkü bu tefsir nahiv konularının çok fazla işlendiği lügavî tefsir türlerindendir. Bununla beraber okuyucunun, müfessirin yöntemini nasıl icra ettiğini görmesi açısından müelliflerin Ebû Hayyân'ın tefsir ettiği bazı ayetlere örnek vermeleri çalışmalarını daha verimli hale getirebilirdi.

3.1.7. Celâleddîn el-Mahallî ve Celâleddîn es-Suyûtî'nin Tefsîru'l-Celâleyn Adlı Eseri

Suyûtî'nin şahsî ve ilmî kimliği hakkında daha önce bilgi vermiştik.⁶⁶² Mahallî'nin tam adı; Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî'dir. Şâfiî mezhebinin önde gelen âlimlerindendir. Fakih ve müfessirdir. Değerli eserler telif etmiştir. Mahallî h. 864 yılında vefat etmiştir.⁶⁶³

Zehebî, Celâleyn Tefsirini kitabında genel hatlarıyla ele alırken Marife bu tefsire oldukça az yer vermiştir.⁶⁶⁴ Zehebî bu tefsiri “Câiz Reyle Yapılmış Tefsirler” başlığı altında incelerken Marife ise “Özet Tefsirler” başlığı altında incelemektedir. Zehebî, Celâleyn Tefsirini Kehf Suresinden Nas Suresine kadar Mahallî'nin yazdığını ve geri kalan kısmını da Suyûtî'nin tamamladığını söylemektedir.⁶⁶⁵ Zehebî'nin

⁶⁶¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.919.

⁶⁶² 79. sayfaya bkz.

⁶⁶³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.284,285; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.936. Mahallî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nüveyhiz, Cilt:2, ss.485,486.

⁶⁶⁴ Zehebî, kitabında bu tefsire dört sayfa yer verirken Marife sadece yarım sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.284-288; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.936.

⁶⁶⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.285.

belirttiğine göre Celâleyn tefsiri farklı müellifler tarafından yazılmış olmasına rağmen tefsirde son derece üslup uyumu vardır. Öyle ki okuyucunun Mahallî ve Suyûtî'nin yazdığı kısımları ayırt edebilmesi oldukça güçtür. Zaten Suyûtî, tefsiri tamamlarken Mahallî'nin takip ettiği yönteme uymaya çalışmıştır.⁶⁶⁶ Celâleyn tefsiri, sözün kısa tutulduğu ve temel konuları ele alan bir tefsirdir. Zehebî bu tefsirin vecîz ifadelerle süslü, çok güzel bir eser olduğunu söylemektedir. Bu tefsirin çok meşhur olduğunu, defalarca basıldığını ve üzerine çokça ta'lik ve hâşiye yapıldığını belirten Zehebî, bu haşiyelerden Cemel ve Sâvî haşiyesinin önemine dikkat çekmektedir.⁶⁶⁷ Zehebî, Celâleyn tefsirinden iki örnek nakletmektedir.⁶⁶⁸

Marife, Celâleyn tefsirine çok az yer vermektedir ve verdiği bilgiler büyük ölçüde Zehebî'yle mutabıktır. Bununla beraber tefsire dair bilinmesi gereken malumatı güzel bir şekilde özetlemiştir. Marife, Celâleyn tefsirini Kehf Suresinden Nas Suresine kadar Mahallî'nin yazdığını ve geri kalan kısmını da Suyûtî'nin tamamladığını söylemektedir. Bununla beraber tefsirde son derece üslup uyumu vardır ve okuyucunun Mahallî ve Suyûtî'nin yazdığı kısımları ayırt edebilmesi oldukça güçtür. Çünkü Suyûtî, Mahallî'nin yöntemini takip etmiştir. Marife, bu tefsirde tercih edilen görüşlere itimat edildiğini, i'râbî bilgilerin verildiğini, farklı kıraatlere dikkat çekildiğini ve vecîz tabirler kullanıldığını dile getirmektedir. Son olarak Marife, bu tefsirin çok yaygın olduğunu ve defalarca basıldığını söylemektedir.⁶⁶⁹

Müellifler Celâleyn tefsirini tanınamızı sağlayacak derecede bilgi vermektedirler. Müelliflerin tefsire dair verdikleri bilgiler mutabıktır. Bununla beraber Zehebî'nin bu tefsiri tanıtmak adına -Mahallî'nin ve Suyûtî'nin tefsir ettiği ayetlerden- birkaç örnek naklettiğini, Marife'nin ise hiçbir örnek vermediğini görmekteyiz. Durum böyle olunca, müfessirlerin metodlarını nasıl icra ettiklerini görmemizi sağlaması açısından Zehebî'nin Marife'ye göre daha başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca

⁶⁶⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.287.

⁶⁶⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.288.

⁶⁶⁸ Zehebî'nin naklettiğine göre Mahallî, Sâd Suresini tefsir ederken ruhu; insanın kendi içine nüfuz etmesi sayesinde yaşadığı latif cisim olarak tefsir etmiştir. Suyûtî ise Hicr Suresinin tefsirinde onun bu görüşünü sürdürmüştür. Sonra İsrâ Suresi 17/85. ayetin tefsirinde şöyle demiştir: "Bu ayet, ruhun Allah'ın ilminden olduğu konusunda gayet açıktır veya açık gibidir. O halde onu tarif etmekten kaçınmak daha doğrudur." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.287; Celâleddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî ve Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, **Tefsîru'l-Celâleyn**, 1.Baskı, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, s.380.

⁶⁶⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.936.

Zehebî'nin her iki müfessirin tefsir ettiği benzer ayetlere örnek vermesi, Mahallî ve Suyûtî'nin tefsir ettikleri kısımlar arasındaki üslup uyumunu görmemizi sağlamıştır.

Müelliflerin Ehl-i Sünnet tefsirlere ve müfessirlerine bakışını incelemiş bulunmaktayız. Her iki müellifin Ehl-i Sünnet tefsirlere ve müfessirlerine dair çok önemli bilgiler verdiklerini, bazı tefsir ve müfessirleri tanıtmak adına gereken ehemmiyeti göstermediklerini ve yer yer mezhebî yönelimlerle hareket ettiklerini söyleyebiliriz. Son olarak, müelliflerin birbirlerinden farklı olarak kitaplarına aldıkları tefsir ve müfessirleri tablo halinde göstereceğiz. Tespit ettiğimize göre Marife'nin Zehebî'den farklı olarak kitabına aldığı Ehl-i Sünnet tefsiri yoktur. Marife, Zehebî'den farklı olarak sadece Ebû Zekerıyyâ el-Ferrâ'nın⁶⁷⁰ “Meâni'l-Kur'ân” adlı tefsirini⁶⁷¹ “Edebî Tefsirler” başlığı altında incelemektedir. Bununla beraber Zehebî, Marife'den farklı olarak iki Ehl-i Sünnet tefsirini ve müfessirini kitabında incelemektedir. Bundan dolayı tabloda sadece Zehebî'nin Marife'den farklı olarak kitabına aldığı Ehl-i Sünnet tefsirleri ve müfessirleri gösterilecektir. İlgili tabloyu; müfessirin adı, hicrî vefat yılı ve tefsir kitabı hakkında kısa bilgiler şeklinde sunacağız.

⁶⁷⁰ Müfessirin adı Ebû Zekerıyyâ Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ'dır. el-Kisâi'nin öğrencisi ve arkadaşısıdır. Kûfe'nin nahiv, lügat ve edebiyatta en önde gelenlerindendir. H. 207 yılında vefat etmiştir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.919,920. el-Ferrâ ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Suyûtî, Buğyetü'l-Vuât, Cilt:2, s.333.

⁶⁷¹ Bu tefsir kendinden sonraki lügat ve gramer çalışmalarına esas teşkil eden başlıca kaynaklardan biridir. Bu kitapta, âyetlerdeki dil özelliklerinden hareketle Arapça'nın sarf ve nahvi tesbit edilmiştir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.920.

Tablo 3: Zehebî'nin Kitabına Alıp Marife'nin Kitabına Almadığı Ehl-i Sünnet Tefsirleri ve Müfessirleri

Müfessirin Adı	Tefsir Kitabı Hakkında
İbnü'l-Hasan en-Nisâbü'rî (v.730?)	Tefsirin adı Ğarâibü'l-Kur'ân ve Rağâibü'l-Furkân'dır. Müfessir bu tefsiri Râzî'nin tefsirinden ihtisar etmiştir. Bu tefsirde tasavvûfî konulara da yer verilmiştir. ⁶⁷²
Haîp Şirbînî (v.977)	Tefsirin adı es-Sirâcü'l-Münîr'dir. Müfessir bu tefsirde selefin ve kendinden önceki müfessirlerin görüşlerine yer vermiştir. Tefsirinde naklettiği görüşleri tercih ettiği ya da reddettiği görülmektedir. ⁶⁷³

3.2. MÜELLİFLERİN Şİİ MÜFESSİRLERE VE TEFSİRLERİNE BAKIŞLARI

Bu bölümde müelliflerin Şîa mezhebi üzere yazılmış dirayet tefsirlerine ve müfessirlerine bakış açılarını incelemeye ve yorumlamaya çalışacağız. Zehebî, Şîi tefsirleri “Yerilen Reyle Yapılan veya Bidat Tefsirler” ana başlığı altına yerleştirdiği “Şîa ve Tefsir İlmindeki Yeri” alt başlığı içerisinde incelemektedir. Marife ise Şîi tefsirleri müstakil bir başlık altında değil, kendi özel tasnif sistemi içerisinde farklı başlıklar altında incelemektedir. Bundan dolayı incelediğimiz Şîi tefsir ve müfessirleri Marife'nin hangi başlık altında zikrettiğini belirteceğiz. Bu bölümde inceleyeceğimiz tefsir ve müfessirlerde daha önce takip ettiğimiz metodu uygulayacağız. Önce müfessir hakkında kısa bilgiler verip sonra bu müfessire ve tefsire yönelik Zehebî'nin ve Marife'nin incelemelerini aktaracağız. Daha sonra müelliflerin müfessir ve tefsir kitabı hakkındaki incelemelerini değerlendirmeye ve yorumlamaya çalışacağız. Şîi tefsirleri bu şekilde inceledikten sonra müelliflerin birbirlerinden farklı olarak kitaplarına aldıkları eserleri tablo halinde; müfessirin adı, hicrî vefat tarihi ve tefsir kitabı hakkında kısaca bilgilendirme şeklinde sunacağız.

⁶⁷² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.275-284.

⁶⁷³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.289-293.

3.2.1. Ebû Ali et-Tabersî ve Mecmeu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Ebû Ali el-Fadl b. el-Hasan b. el-Fadl et-Tabersî el-Meşhedî'dir. İlmiyle meşhur olmuş bir ailedendir. Tabersî Şîa'nın önde gelen âlimlerinden olup müfessir, muhaddis ve fakihdir. Birçok eser telif etmiştir. H. 548⁶⁷⁴ yılında vefat etmiştir.⁶⁷⁵

Zehebî, Marife'ye göre Tabersî'nin tefsirine oldukça geniş yer ayırmıştır.⁶⁷⁶ Marife bu tefsiri "Baştan Sona Yapılmış Tefsirler" başlığı altında incelemektedir. Zehebî, önce Tabersî'nin şahsi ve ilmi kişiliğinden kısaca bahsedip daha sonra onun tefsirini derinlemesine incelemektedir. Zehebî, Tabersî'nin tefsirini tanıtmaya müfessirin mukaddimesinden bazı bölümler naklederek başlamaktadır. Böylece Tabersî'nin mukaddimesine dayanarak bazı Şiilerin onun tefsirini yazma sebebi olarak anlattıkları tuhaf bir hikayeye⁶⁷⁷ reddiyede bulunmaktadır.⁶⁷⁸ Zehebî, Tabersî'nin mukaddimesini naklederek müfessirin tefsirini yazma sebebini ve tefsirde takip ettiği metodu kendi dilinden aktarmaktadır. Zehebî, Tabersî'nin mukaddimesinde ortaya koyduğu şartlara riayet ederek güzel bir tertiple tefsir yaptığını, bahsettiği konuları ustaca ele aldığını, tefsirinde kıraat vecihlerine, i'rab ve lügat konularına, sebeb-i nüzûle, fikhî hükümlere vb. konulara maharetle yer verdiğini dile getirmektedir.⁶⁷⁹ Zehebî, Tabersî'nin tefsirinden övgülerle bahsetmekte ve müfessiri başarılı bulduğunu belirtmektedir. Bununla beraber Zehebî, Tabersî'yi Şii görüşlerindeki tutuculuğu, mezhebi doğrultusunda tefsir yapması ve birçok mevzû hadis rivayet etmesi gibi sebeplerden dolayı eleştirmektedir.⁶⁸⁰ Ne var ki Zehebî'ye göre Tabersî aşırı Şii olmayıp inancında aşırı sapkın değildir. Mesela Zehebî'nin tespitine göre Tabersî, Kur'ân-ı Kerîm'in tahrif edildiği iddialarına karşı çıkmakta ve sahâbeden herhangi birini tekfir etmemekte veya onların adalet ve dinlerine zarar verecek şekilde onları

⁶⁷⁴ Marife h. 548, Zehebî h. 538 yılında vefat etti demektir.

⁶⁷⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.86,87; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.856. Tabersî ile ilgili detaylı bilgi almak için bkz. el-Emîn, Cilt:8, ss.398-401; Nüveyhiz, Cilt:1, s.420.

⁶⁷⁶ Zehebî, Tabersî'nin tefsirine yaklaşık kırk bir sayfa yer verirken Marife yedi sayfayla yetinmiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.86-126; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.856-863.

⁶⁷⁷ Zehebî, Şiilerin şöyle bir kıssa anlattıklarını söylemektedir: "(Özetle) Tabersî öldü sanılıp defnedilmiş. Mezarda uyanmış ama çıkacak yer bulamamış. O anda buradan kurtulursa tefsir yazma adağında bulunmuş. Kefenini çalmak için gelen bir hırsız vasıtasıyla oradan kurtulmuş ve adağını yerine getirmiş." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.87.

⁶⁷⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.87.

⁶⁷⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.91.

⁶⁸⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.125.

yermemektedir.⁶⁸¹ Zehebî, Tabersî'nin tefsirinde ele aldığı bazı konuları uzun uzadıya ele alarak incelemelerde bulunmaktadır. Mesela Zehebî, Tabersî'nin Hz. Ali'nin imamet, imamların masumiyeti, ric'at,⁶⁸² Mehdî,⁶⁸³ takiyye, mut'a nikahı, abdestte ayakların meshedilmesi, Ehl-i Kitap kadınlarıyla nikah, ganimetler vb. konulara tefsirinde nasıl yer verdiğini müstakil başlıklar altında incelemekte ve tefsirden çokça örnek nakletmektedir.⁶⁸⁴ Zehebî, Tabersî'ye Şii inançlarını hararetli bir şekilde savunmasından ötürü birçok eleştiri yöneltmekle beraber onun inancında itidal olduğu kanısındadır. Son olarak Zehebî'nin bu tefsiri beğendiğini ve çokça övdüğünü söyleyebiliriz.

Marife, Tabersî'nin tefsirini genel hatlarıyla incelemekte ve büyük ölçüde Zehebî'nin bu tefsire yönelik iddialarına cevap vermekle meşgul olmaktadır. Marife, Tabersî'nin şahsi ve ilmi kişiliği hakkında bilgiler verdikten sonra müfessirin tefsirindeki mukaddimesinden bölümler paylaşmaktadır.⁶⁸⁵ Marife Tabersî'nin tefsirinde edebiyat, lügat, kıraatler vb. konuları işlediğini ve selefin ve kendinden önceki müfessirlerin görüşlerine yer verdiğini dile getirmektedir.⁶⁸⁶ Marife, Tabersî'nin tefsirinin tertibinin çok iyi olduğunu belirterek müfessirin tefsir yöntemini şöyle özetlemektedir: Önce ayetle ilgili kıraat konusunu ele alıyor, sonra lügat ve i'raba yer veriyor, manayı ortaya koyuyor, sebab-i nüzûle değiniyor ve ayetle ilgili kısasa varsa anlatıyor.⁶⁸⁷ Tefsirle ilgili genel bilgiler veren Marife daha sonra

⁶⁸¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.90,125.

⁶⁸² Bazı Şii gruplarına göre imamın ölümden veya gaybete girmesinden sonra zuhuru, İsnâaşeriyye Şîa'sına göre ise kıyametin kopmasından önce imamların ve onlara zulmedenlerin yeniden dünyaya dönmesi anlamında kullanılan bir terimdir. Şîa'da ric'at inancının hak olduğuna ve mahiyetine dair bkz. es-Sadûk, ss.60-63.

⁶⁸³ Mehdîlik konusunda çok farklı görüşler bulunmakla beraber Şii fırkalarında, mehdî kabul edilen şahsın gaybeti yahut geçici bir süre gözden kaybolmasının ardından toplum içine dönerek işlevini yürüteceğine inanılmıştır. el-Allâme el-Huccet es-Seyyid İbrahim el-Müsevî ez-Zencânî, **Akâidü'l-İmâmiyyeti'l-İsnâ Aşeriyye**, 2.Baskı, Müessesetü'l-Âlemî li'l-Matbûât, Beyrût, 1973, s.232.

⁶⁸⁴ Mesela Zehebî, Tabersî'nin Bakara 2/56. ayette şöyle dediğini nakletmektedir: *"Taraftarlarımızdan bir gurup ric'atin mümkün olduğunu bu ayetle delillendirmiştir. 'Ric'at, sadece Hz. Peygamber zamanında onun bir mucizesi ve nübüvvetine delil olarak mümkündür' diyen kimsenin sözü yanlıştır. Çünkü bize, hatta ümmetin çoğunluğuna göre imamlar ve velilerin de mucize göstermesi mümkündür. Bunun delillerine usûl kitaplarında yer verilmiştir."* Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.96. Emînü'l-İslâm Ebû Ali el-Fadl b. el-Muhsin et-Tabersî, **Mecmeu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân**, 1.Baskı, Dâru'l-Ulûm, Beyrût, 2005, Cilt:1, ss.155,156.

⁶⁸⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.856,857.

⁶⁸⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.857.

⁶⁸⁷ Mesela Marife, Tabersî'nin Mâide 5/55. ayetini tefsirine dair şöyle demektedir: *"Tabersî'nin ayetin nüzûliyle ilgili açıklamalarda bulunduğunu ve bu ayetin Emîru'l-Mü'minin Ali (a.s)'ın imametine dair açıkça delalet ettiğine dair delilleri ele aldığını görüyoruz."* Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.857; Tabersî, Cilt:3, s.295.

Zehebî'nin Tabersî'yle ilgili yorumlarını nakledip bu yorumları değerlendirmektedir. Marife, Tabersî'nin Şii görüşlerini taassupla savunduğunu iddia ettiği için Zehebî'yi uzunca eleştirmektedir. Mesela Marife, Mâide Suresi 55. ayetin⁶⁸⁸ sebep-i nüzûlüne dair Tabersî'nin naklettiği rivayeti⁶⁸⁹ savunmanın Şii mutaassıplığından kaynaklanmadığını ve bu rivayetin sahih olduğunu uzun uzadıya anlatmaktadır. Marife Tabersî'nin ric'at, Mehdi, takiyye ve abdestte ayakların meshi konularındaki görüşünün Kur'ân-ı Kerîm'in zahirine uygun mütevatir rivayetlere dayandığını ifade etmektedir.⁶⁹⁰ Marife, Zehebî'yi sürekli kendi mezhebinin âlimlerinin görüşlerine itimat ettiği gerekçesiyle taassupla suçlamaktadır. Bu noktada Marife, Şiiilerin içinde Ahbârî⁶⁹¹ adında bir gurup olduğunu ve bu gurubun akla yeteri kadar değer vermediğini söylemekte; fakat bütün Şiiileri bu gurup üzerinden zan altında bırakmanın yanlış olacağına dikkat çekmektedir.⁶⁹² Son olarak Marife, Şii âlimleri Mutezile'ye meyletmekle itham etmenin sağlıklı bir yönelim olmadığını ve Şîa'nın Mutezile'yle bazı meselelerde müttetik olmasının gayet doğal olduğunu söylemektedir.⁶⁹³

Görüldüğü üzere her iki müfessir Tabersî'nin tefsirini başarılı bulmaktadır. Bununla beraber müelliflerin mezheplerinden hareketle müfessire bakış açıları da değişmektedir. Mesela Zehebî, Ehl-i Sünnet tefsirlere genelde çok az yer verirken Ehl-i Sünnet olmayan tefsirlere oldukça fazla yer vermektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Zehebî'nin bazı tefsirlere gereğinden uzun yer vermesi, kanaatimizce kitabının insicamını bozup daha az tefsir incelemesine sebebiyet vermekte ve tefsir ve müfessirleri tanıtırken bakış açısının arka planında mezhebi yönelimler olduğunu göstermektedir. Bununla beraber Zehebî, Tabersî'nin tefsirine yönelik incelemelerinde ciddi anlamda objektif değerlendirmelerde bulunmuştur. Marife, Tabersî'nin tefsirine dair güzel bilgiler vermekle beraber büyük ölçüde Zehebî'ye cevaplar vermeye

⁶⁸⁸ Mâide Sûresi 5/55: "إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ"

⁶⁸⁹ Bu rivayete göre (özetle); mescidde bir dilenci bir şeyler istedi ama hiç kimse ona bir şey vermedi. Hz. Ali o sırada rükûdaydı. Sağ elinin küçük parmağını -o parmağına yüzük takardı- dilenciye uzattı. Dilenci parmağından yüzüğü almak için Hz. Ali'ye yöneldi. Bu olay Hz. Peygamber (s.a.v)'in yanında gerçekleşti. Hz. Peygamber (s.a.v)'in namazı bitince Cebrâil ona Mâide Suresinin 55. ayetini getirdi. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.859-861. Müelliflerin hakkında tartıştıkları rivayet bazı Ehl-i Sünnet kaynaklarında da geçmektedir. Bu rivayet şudur: "تصدق علي بخاتمته في الصلاة" Râzî, Cilt:12, s.383; Suyûtî, ed-Dürri'l-Mensûr, Cilt:3, s.105.

⁶⁹⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.861.

⁶⁹¹ Ahbârîyye; İmâmîyye Şîası içinde, dinî hükümlerin tek kaynağı olarak sadece kendi imamlarının rivayetlerini esas kabul edenlere verilen addır. Metin Yurdağur, "Ahbârîyye", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, Cilt: 1, s. 490.

⁶⁹² Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.862.

⁶⁹³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.863.

yönelmiştir. Marife'nin Zehebî'ye birçok konuda itirazda bulunup cevap vermeye yönelmesi her ne kadar anlaşılabilir bir durum olsa da bu durum yer yer sözün uzayıp konunun dışına çıkılmasına sebebiyet vermiştir. Sonuç olarak her iki müellifin Tabersî'nin tefsirine yönelik değerli bilgiler verdiklerini söyleyebiliriz.

3.2.2. Şevkânî ve Fethu'l-Kadîr Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Muhammed b. Ali b. Abdullâh eş-Şevkânî'dir. H. 1173 yılında doğmuş ve San'a'da büyüyüp yetişmiştir. Zamanla kendini geliştirip büyük bir ilim adamı olmuştur. Arkasında birçok eser bırakan Şevkânî h. 1250 yılında vefat etmiştir.⁶⁹⁴

Zehebî, Marife'ye göre Şevkânî'nin tefsirine oldukça geniş yer ayırmıştır.⁶⁹⁵ Zehebî bu tefsiri "Şii Tefsirler" başlığı altında incelerken Marife "Rivayet Tefsirleri" başlığı altında incelemektedir. Şevkânî'nin tefsirinde rivayet tefsiri ve dirayet tefsiri bir arada bulunmaktadır. Müfessiri kısaca tanıtan Zehebî, Şevkânî'nin, tefsiri için yazdığı mukaddimeden birkaç bölüm paylaşmaktadır. Zehebî, Şevkânî'nin tefsirinde Ebû Ca'fer en-Nehhâs, İbn Atiyye ed-Dimeşkî, İbn Atiyye el-Endelûsî, Kurtubî, Zemahşerî vb. müfessirlerden yararlandığını söylemektedir.⁶⁹⁶ Zehebî'nin tespitine göre Şevkânî, tefsirinde zayıf ve mevzu rivayetlere sıhhatlerine dikkat çekmeksizin yer vermektedir.⁶⁹⁷ Zehebî, Şevkânî'nin taklidi ve mukallitleri eleştirdiğini fakat bu eleştirilerinde ileri gidip kafirlerle ilgili ayetleri⁶⁹⁸ mezhep imamlarını taklit edenlere hamlettiğini söylemektedir.⁶⁹⁹ Şevkânî'nin peygamberlerin ve evliyanın vesile kılınamayacağı şeklinde bir görüşü olduğunu belirten Zehebî, vesile kılma meselesinde cumhurun ittifak halinde olduğunu söyleyerek Şevkânî'nin cumhura muhalefet ettiği çıkarımında bulunmaktadır.⁷⁰⁰ Zehebî, Şevkânî'nin Mutezile'ye karşı tutumunda sert olduğunu ve onlara reddiyede bulunduğunu dile getirmektedir. Son

⁶⁹⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.249; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.795,796. Şevkânî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nüveyhiz, Cilt:2, s.593.

⁶⁹⁵ Zehebî bu tefsire on üç sayfa yer verirken Marife sadece iki sayfayla yetinmiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.249-261; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.795-797.

⁶⁹⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.250.

⁶⁹⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.202.

⁶⁹⁸ A'râf Suresi 7/28, Zuhuruf Suresi 43/23.

⁶⁹⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.253.

⁷⁰⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.256,257.

olarak Zehebî'nin tespit ettiğine göre Şevkânî, müteşâbih ayetleri selefîn usulü üzere zahire hamledip bu ayetlerin keyfiyetini Allah'a havale etmektedir.⁷⁰¹

Marife, Şevkânî'nin tefsirine yönelik incelemelerini oldukça kısa tutmaktadır. Müellifin bu tefsire yönelik verdiği bilgilerin hemen hemen tamamı Zehebî'yle mutabıktır. Marife, Şevkânî'nin tefsirinin mukaddimesinden küçük bir bölüm naklederek müfessirin metoduna dair bilgi vermektedir.⁷⁰² Marife, Şevkânî'nin Ebû Ca'fer en-Nehhâs, İbn Atiyye ed-Dımeşkî, İbn Atiyye el-Endelûsî, Kurtubî, Zemahşerî vb. âlimlerden istifade ettiğini, tefsirinde nakle ve akla yer verdiğini, yer yer zahirî yönelimlere meyledip Mutezile'nin görüşlerini reddettiğini, taklide karşı çıkıp kitaba ve sünnete müracaatın lüzumuna dikkat çektiğini⁷⁰³ ve tevessüle karşı çıktığını söylemektedir. Marife'nin çıkarımına göre bu tefsirde müellifin geniş hürriyeti görülmektedir. Son olarak Marife, Şevkânî'nin tefsirinin kıymetli bir kitap olduğunu belirtmektedir.⁷⁰⁴

Yukarıda naklettiğimiz bilgilerden hareketle Zehebî'nin Şevkânî'nin tefsirine yönelik incelemelerinin Marife'inkine göre daha kapsamlı olduğunu söyleyebiliriz. Zehebî, yer yer müfessirin tefsirinden örnekler aktararak çalışmasını verimli hale getirmiştir. Bununla beraber daha önce de dikkat çektiğimiz üzere Zehebî, Ehl-i Sünnet olmayan tefsirlere uzunca yer ayırmakta ve gereksiz yere sözü uzatmaktadır. Şevkânî'nin tefsiriyle ilgili yeteri kadar bilgi vermediğini düşündüğümüz Marife, müfessire yönelik verdiği bilgilerde birkaç özgün tespit dışında Zehebî'yle mutabıktır. Netice olarak Şevkânî'nin tefsirine yönelik incelemelerinde Zehebî'nin gereksiz yere sözü uzattığını ve Marife'nin de bu tefsire gereğinden az yer ayırdığını söyleyebiliriz.

Müelliflerin Şii tefsirlerine ve müfessirlerine bakışını incelemiş bulunmaktayız. Zehebî'nin Ehl-i Sünnet olmayan tefsir ve müfessirleri uzun uzadıya inceleyerek sözü uzattığını söyleyebiliriz. Marife, Zehebî'ye göre daha fazla Şii tefsir

⁷⁰¹ Mesela Zehebî'nin naklettiğine göre Şevkânî, A'râf 7/54. ayetin tefsirinde şöyle demektedir. "Bu ayetin manası üzerinde alimler on dört farklı görüş belirterek ihtilafa düşmüşlerdir. En evlâ olan selef-i salihinin görüşüdür. Onlar, Allah'ın arşa kurulduğunu ama keyfiyetini bilemeyeceğimizi dile getirmişler ve O'nu, yakıştırılması caiz olmayan tüm sıfatlardan tenzih etmemiz gerektiğini söylemişlerdir." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.258. Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdillâh eş-Şevkânî el-Yemenî, **Fethu'l-Kadîr**, 1.Baskı, Dâru İbn Kesîr-Dâru'l-Kelîmî't-Tayyib, Dımeşk-Beyrût, h.1414, Cilt:2, s.240.

⁷⁰² Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.796.

⁷⁰³ Şevkânî: "Sizden önceki ölümlerinizin sizin için yazdığı kitapları bırakın. O kitapları, Allah'ın kitab'ı ve imamınız Muhammed b. Abdillâh'ın -Hz. Peygamber (s.a.v)- sözleriyle yer değiştirin." Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.796; Şevkânî, Cilt:2, s.404.

⁷⁰⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.797.

ve müfessiri incelemektedir. Bu durum Marife'nin kitabını daha verimli hale getirmiştir. Bununla beraber Marife'nin bazı tefsir ve müfessirler hakkında gereğinden az bilgi verdiğini görmekteyiz. Müelliflerin Şii tefsir ve müfessirlere yönelik incelemelerinde yer yer mezhebi yönelimlerle hareket ettiklerine şahit olmakla beraber her ikisinin de tanıttıkları tefsir ve müfessirlerle ilgili çok değerli bilgiler verdiklerini söyleyebiliriz. Son olarak müelliflerin birbirlerinden farklı olarak kitaplarına aldıkları tefsir ve müfessirleri tablo halinde göstereceğiz. Tespit ettiğimize göre Zehebî Marife'den farklı olarak dört, Marife Zehebî'den farklı olarak üç Şii dirayet tefsirini ve müfessirlerini kitabında incelemektedir. Müelliflerin birbirlerinden farklı olarak kitaplarına aldıkları tefsir ve müfessirleri göstereceğimiz tabloları; müfessirin adı, hicrî vefat yılı ve tefsir kitabı hakkında kısa bilgiler şeklinde sunacağız.

Tablo 4: Zehebî'nin Kitabına Alıp Marife'nin Kitabına Almadığı Şii Dirayet Tefsirleri ve Müfessirleri

Müfessirin Adı	Tefsir Kitabı Hakkında
Ebû'l-Hasan el-Âmilî (v.1138)	Tefsirin adı Mîr'âtü'l-Envâr ve Mişkâtü'l-Esrâr'dır. ⁷⁰⁵ Zehebî'ye göre aşırı taassuba dayalı bir tefsirdir. Asılsız birçok rivayet ve Kur'an-ı Kerim'in tahrif edildiği, tefsirde imamlara müracaatın gerekliliği vb. yorumlar içermektedir. ⁷⁰⁶
Hasan el-Askerî (v.260)	Tefsîru'l-Hasan el-Askerî olarak bilinmektedir. Bu tefsiri Hasan el-Askerî'den Yusuf b. Muhammed ve Ali b. Muhammed rivayet etmiştir. Tefsirdeki fâhiş hatalara dikkat çeken Zehebî'ye göre bu tefsirin Hasan el-Askerî'ye aidiyeti şüphelidir. ⁷⁰⁷
Seyyid Abdullâh el-Alevî (v.1242)	Tefsirin adı Tefsîru'l-Kur'ân'dır. Bu tefsir kısa lafızlar ve özlü ibareler içermektedir. Bu yönüyle Celâleyn tefsirine benzemektedir. Zehebî, müfessirin Şii mutaassıbı olduğunu, tahrife inandığını ve sahâbeyi kötülediğini söylemektedir. ⁷⁰⁸

⁷⁰⁵ Zehebî bu tefsire ulaşamadığını söyleyip tefsirin mukaddimesini bulduğunu ve bu mukaddimeden hareketle bilgi verdiğini söylemektedir. Bu tefsir, ilk baskılarında hatayla Mevlâ Abdullatîf el-Kâzerânî'ye nispet edilmiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.37,40.

⁷⁰⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.37-67.

⁷⁰⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.68-85. Zehebî özetle şöyle demektedir: "Eğer Hasan el-Askerî gerçekten ilim sahibi ise bu tefsir ona ait değildir. Eğer bu tefsir ona aitse demek ki o ilim sahibi değildir." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.85.

⁷⁰⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.163-174.

Sultan Muhammed el-Horâsânî (?) ⁷⁰⁹	Tefsirin adı Beyânü's-Seâde fî Makâmâtî'l-'İbâde'dir. Bu tefsir, felsefi ve tasavvufî konuları içeren bir eserdir. Zehebî bu tefsirde aşırılıklar ve taassup bulunduğunu söylemektedir. Müfessir, tefsirini hemen hemen sûfilerle aynı metotla yazmıştır. ⁷¹⁰
--	--

Tablo 5: Marife'nin Kitabına Alıp Zehebî'nin Kitabına Almadığı Şii Dirayet Tefsirleri ve Müfessirleri

Müfessirin Adı	Tefsir Kitabı Hakkında
Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan et-Tûsî (v.460)	Tefsirin adı et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kurân'dır. Kur'an-ı Kerim ile ilgili muhtelif konuları içeren çok kapsamlı bir tefsirdir. Bu tefsirde lügat, edebiyat, kıraat, nahiv, fıkıh, kalam vb. birçok alanla ilgili bilgiler vardır. Bu tefsir klasik dönem İmâmiyye Şîa'sının en önemli tefsirlerinden biri kabul edilir. ⁷¹¹
Ebû'l-Fütûh er-Râzî (v.554?) ⁷¹²	Tefsirin adı Ravhu'l-Cinân ve Rûhu'l-Cenân'dır. Farsça olarak telif edilmiştir. Bu tefsirde ayetler fıkıh, kalam, edebiyat vb. açılardan tefsir edilmektedir. Farklı meseleler üzerinde durulmaktadır. Bu tefsir özellikle tarih ve siyer bilgilerini haiz olmasıyla ön plana çıkmaktadır. ⁷¹³
Şeyh Muhammed Cevâd el-Belâğî en-Necefî (v.1352)	Tefsirinin adı Âlâür'r-Rahmân'dır. Müfessir bu tefsiri tamamlayamadan vefat etmiştir. Müfessirin Arapça, Farsça ve İngilizce bilmesi birçok kaynağa erişmesini sağlamıştır. Bu tefsir fıkıh, felsefe, kalam vb. konuları; özellikle dinler tarihi ve geçmiş milletlere dair bilgileri içermektedir. ⁷¹⁴

⁷⁰⁹ Zehebî, Horâsânî'nin vefat tarihini tespit edemediğini belirterek onun on dördüncü yüzyıl alimlerinden olduğunu söylemektedir. Yaptığımız araştırmalarda biz de müfessirin vefat tarihini tespit edemedik.

⁷¹⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.175-205.

⁷¹¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.850-856. "Tûsî, meşhur tefsiri et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kurân'ın dışında Emâlî adlı eserinde de âyetleri ve yorumlarını yoğun bir şekilde kullanmıştır. Bağdat'ta nisbeten huzur ve güven ortamında yazılmış olan Tibyân tefsiri ile, Necef'e zorunlu göçten sonra yazdırılan bu eserde, âyetlerin kullanımı ve yorumlanmasında mezhebî bakış açısının ön plana çıktığı bir üslup hâkimdir." Seyfullah Efe ve Hüseyin Topal, "Tûsî'nin Emâlî Adlı Eserinde Âyetler ve Kullanım Amaçları", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:51, İzmir, 2020, s.109.

⁷¹² "Ebû'l-Fütûh er-Râzî'nin vefat tarihi tam olarak belli olmasa da 554/1159 yılında olması gerektiğini ileri sürenler çoğunluktadır." Seyfullah Efe, "Ebû'l-Fütûh Râzî'nin Tefsirinde Kadın Konulu Ayetler", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:38, İzmir, 2013, s.134.

⁷¹³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.863-872.

⁷¹⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.899,900.

3.3. MÜELLİFLERİN MUTEZİLÎ MÜFESSİRLERE VE TEFSİRLERİNE BAKIŞLARI

Bu bölümde müelliflerin Mutezile mezhebi üzere yazılmış dirayet tefsirlerine ve müfessirlerine bakış açılarını incelemeye ve yorumlamaya çalışacağız. Zehebî Mutezilî tefsirleri “Yerilen Reyle Yapılan veya Bidat Tefsirler” ana başlığı altına yerleştirdiği “Mutezile ve Tefsir İlmindeki Yeri” alt başlığı içerisinde incelemektedir. Marife ise Mutezilî tefsirleri farklı başlıklar altında ele almaktadır. Bundan dolayı inceleyeceğimiz tefsirleri Marife'nin hangi başlık altında ele aldığını belirteceğiz. Tespit ettiğimize göre Zehebî, -Mutezilî tefsirlerde- Marife'den farklı olarak sadece Şerif el-Murtazâ'nın⁷¹⁵ Emâlî tefsirini⁷¹⁶ incelemektedir. Buna karşılık Marife, Zehebî'den farklı olarak sadece Kâdî Abdülcabbâr'ın⁷¹⁷ Müteşâbihu'l-Kur'ân⁷¹⁸ adlı tefsirini “Müteşâbihlerin Tefsiri” başlığı altında incelemektedir.

3.3.1. Zemahşerî ve el-Keşşâf Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Cârullah Ebû'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Havârizmî ez-Zemahşerî'dir. H. 467 yılında doğmuştur. Zemahşerî uzun ilim yolculukları yapmış ve kendini İslamî ilimlerde çok geliştirmiştir. Havârizme bağlı Cürcâniye'de h. 538 yılında vefat etmiştir.⁷¹⁹

Müellifler Zemahşerî'nin “el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl” adlı tefsirinin üzerinde ehemmiyetle durmaktadırlar. Zehebî, Marife'ye göre Zemahşerî'nin tefsirine çok fazla yer vermektedir.⁷²⁰ Öyle ki Zehebî

⁷¹⁵ Müfessirin adı Ebû'l-Kâsım Ali b. Tâhir Ebî Ahmed el-Hüseyin b. Musa b. Muhammed b. İbrahim b. Musa el-Kâzım'dır. Şerîf er-Razî'nin kardeşidir. Şîa'nın önde gelen imamlarından olup koyu bir Mutezilîdir. H. 436 yılında vefat etmiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.341.

⁷¹⁶ Bu tefsir Ğuraru'l-Fevâid ve Dürerü'l-Kalâid olarak da bilinmektedir. Müfessirin derslerinde verdiği bilgilerden oluşturulmuştur. Bu kitap, Kur'ân-ı Kerîm'in tamamının tefsirini içermez. Sadece akîde ile ilgili bazı ayetlerin tefsiri vardır. Bu tefsir, hadîs ve edebiyata dair araştırmalar içermektedir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.341-362.

⁷¹⁷ 115. sayfaya bkz.

⁷¹⁸ Marife bu tefsire ayırdığı kısımda, sadece Kâdî Abdülcabbâr'dan bahsetmekle yetinmiş ve tefsirin mahiyetine dair bilgi vermemiştir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.929,930.

⁷¹⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.362-364; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.901. Zemahşerî ile ilgili detaylı bilgi almak için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, **Büyük Tefsir Tarihi, (Tabakâtü'l-Müfessirîn)**, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1973, Cilt:2, s.464; Suyûtî, Tabakâtü'l-Müfessirîn, s.120.

⁷²⁰ Zehebî, Zemahşerî'nin tefsirine kırk beş sayfa yer verirken Marife yaklaşık on yedi sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.362-405; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.901-918.

kitabında en fazla yeri Zemahşerî'nin tefsirine ayırmıştır. Müellif önce Zemahşerî'nin tefsirini telif etmeye nasıl karar verdiğini anlatmaktadır.⁷²¹ Müellif Zemahşerî'nin tefsiriyle ilgili birçok âlimin müspet ve menfî görüşünü nakletmektedir. Zehebî'ye göre Zemahşerî'nin tefsirinden önce onun gibisi yazılmamıştır ve Zemahşerî gibi Kur'ân-ı Kerîm'in büyüleyici belâğatını ortaya koyabilecek kimse yoktur.⁷²² Zaten müellifin belirttiği üzere Zemahşerî'nin tefsirini eleştirenler bile onun dil bilimsel olarak otoriter bir eser olduğunu kabul etmektedirler. Zehebî, Zemahşerî'nin tefsirinde belâğata önem verdiğini, mutezilî görüşlerini desteklemek için dil bilimsel açıklamalara başvurduğunu,⁷²³ zahir anlamı uzak gördüğünde mecaza, temsile ve tahyîle sığındığını,⁷²⁴ yer yer mezhebî kaygılarla hareket ettiğini, genellikle Ehl-i Sünnet'i küçümseyip alay ettiğini,⁷²⁵ fikhî konularda Hanefî mezhebine taassup beslemeksizin mutedil davrandığını ve isrâiliyyâta az yer verip bu konuda dikkatli davrandığını söylemektedir.⁷²⁶ Zehebî, Zemahşerî'nin tefsiriyle ilgili verdiği bilgileri derin bir incelemeye tabi tutmakta ve müfessirin tefsirinden çok fazla örnek nakletmektedir.⁷²⁷ Durum böyle olunca Zehebî'nin Zemahşerî'nin tefsirine ayırdığı bölüm müstakil bir makale izlenimi vermektedir.

Marife, Zemahşerî'nin tefsirine yönelik incelemelerini geniş tutmaktadır. Bununla beraber Marife'nin bu tefsiri farklı açılardan ele almaktan ziyade belli konular üzerinde sıkça durarak Zehebî'ye cevap vermeye yöneldiğini görmekteyiz. Marife bu tefsiri "Edebî Tefsirler" başlığı altında zikretmektedir. Marife, Zehebî'ye mutabık olarak Zemahşerî'nin tefsirinin belâğat, lügat, beyan ve Arap şiirine vukûfiyet

⁷²¹ Zehebî'nin anlattığına göre bir grup insan Zemahşerî'den Kur'ân-ı Kerîm üzerine bir tefsir yazmasını ister. Zemahşerî derin bir düşünme sürecine girer ve neticede tefsirini yazmaya başlar. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.364.

⁷²² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.365.

⁷²³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.375.

⁷²⁴ Zehebî, Zemahşerî'nin mecaza yönelmesine dair el-Ahzâb 33/72. ayetteki "emanetin göklere, yeryüzüne ve dağlara arz edilmesi" hakkındaki yorumlarını örnek göstermektedir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.376.

⁷²⁵ Mesela Zemahşerî, Ehl-i Sünnet'i bazen Cebri, Haşevî, Müşebbihe ve Kaderî gibi isimlerle anmakta ve Ehl-i Sünnet'e hücum etmektedir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.390,391.

⁷²⁶ Zemahşerî, zikrettiği isrâiliyyât rivayetlerinin zayıf olduğunu hissettiren "روي" lafzını kullanarak ya da ilgili meseleyi Allah'a havale ederek nakletmiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.400,401.

⁷²⁷ Mesela Zemahşerî Bakara 2/255. ayette, kürsünün anlamı hakkında dört yorum zikretmiştir. Bunlardan ilkinin şöyle dile getirmiştir: "Allâh'ın kürsüsü geniş ve büyük olduğu için gökleri ve yeri içine alamayacak kadar dar değildir. Bu ifade onun büyüklüğünü tasvir ve tahyilden başka bir şey değildir. Ortada ne kürsü ne kurulma ne de kurulan vardır." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.379; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed ez-Zemahşerî Cârullah, **el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl**, 3.Baskı, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, h.1407, Cilt:1, s.301.

açısından çok ulvî bir konuma sahip olduğunu,⁷²⁸ tefsirinde Mutezilî görüşleri –meânî ilmine vukûfiyetinin gereği olarak salt mezhebî taassuba dalmaksızın- savunduğunu,⁷²⁹ nassın zahirinin akılla ve dinle çeliştiğini düşündüğünde tevil, temsil, istiâre ve mecaza yöneldiğini,⁷³⁰ incelediği kıraatin Arapların yerleşik fasih dil bilgisine muhalif olduğunu düşündüğünde o kıraati reddettiğini⁷³¹ ve bundan dolayı çirkin iftiralara maruz kaldığını ve tefsirinde Ehl-i Hadis’e hücum ettiğini dile getirmektedir.⁷³² Bununla beraber Marife, Zehebî’ye eleştiri olarak Zemahşerî’nin ayetleri salt mezhebî taassupla değil, mevcut ilmî birikimiyle hür bir insan olarak yorumladığını, ayetleri derin tahkikler ve edebî incelemeler yaparak tefsir etmesine rağmen Ehl-i Sünnet tarafından Mutezilî mutaassıbı olarak itham edildiğini⁷³³ ve Kur’ân-ı Kerîm’in selametini korumak adına bazı kıraatleri haklı olarak reddettiğini fakat bundan dolayı sert suçlamalara maruz kaldığını ifade etmektedir. Marife, kıraatlerin mütevâtir değil ictihâdî olduklarını düşündüğü için Zemahşerî’nin kıraatleri reddetmesini doğal karşılamaktadır.⁷³⁴ Zehebî’ye yönelik eleştirilerini kısaca özetlediğimiz Marife, kitabında bu eleştirileri uzun uzadıya tartışmaktadır.⁷³⁵

Zehebî ve Marife, Zemahşerî’nin tefsirine yönelik oldukça değerli bilgiler vermektedirler. Her iki müellif bu tefsirin dil bilimsel açıdan otoriter bir konuma sahip olduğunu belirtmektedir. Bununla beraber Zehebî’nin bu tefsire gereğinden çok fazla yer ayırması ve Marife’nin -ru’yetullah gibi- bazı başlıklar üzerinde çok fazla durup

⁷²⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.901.

⁷²⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.901,902.

⁷³⁰ Marife birçok konuda Zehebî’nin verdiği örnekler üzerinden meseleye yönelmektedir. Burada da Zemahşerî’nin mecaza yönelmesine dair el-Ahzâb 33/72. ayetteki “emanetin göklere, yeryüzüne ve dağlara arz edilmesi” hakkındaki yorumlarını örnek göstermekte ve incelemektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.906.

⁷³¹ Marife’nin belirttiğine göre Zemahşerî, yedi kurrâdan biri olan İbn Âmir’in Enâm 6/137. ayetdeki kıraatini kabul etmemektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.912. Zemahşerî: “İbn Âmir’i âyeti böyle okumaya iten şey, mushaflardan birinde “شركائهم” kelimesinin “ي” ile “شركائهم” şeklinde yazıldığını görmesidir. Eğer “ولاد” ve “شركاء” kelimelerinin cerri ile “ولادهم” ve “شركائهم” (evlâtlarını, yani ortaklarını öldürmek...) şeklinde okusaydı -çünkü çocuklar mallarında onların ortağıdır- böyle bir suçu işlemekten kurtulup farklı bir alternatif bulmuş olurdu.” Zemahşerî, Cilt:2, s.70.

⁷³² Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.915.

⁷³³ Bu bağlamda Marife “ru’yetullah” konusunu uzunca tartışmaktadır. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.902,903.

⁷³⁴ Marife’ye göre kıraatler mütevâtir değil ictihâdîdir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.912,913.

⁷³⁵ Mesela Marife, Zehebî’nin kıraatler hakkında görüşlerini eleştirerek şöyle demektedir: “Yedi kıraat ve onların mütevâtir olmadıkları hakkında konuştuk. Bu kıraatler kurraların kendi ictihatlarıdır. Asım kıraatinin Hafs rivayetinin dışındaki kıraatler için zâtî bir delil yoktur. Bu kıraat, Müslümanların Hz. Peygamber (s.a.v)’den aldıkları tek mütevâtir kıraattir ve diğer kıraatler için kesinlikle bir delil yoktur.” Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.913. Muhammed Hâdî Marife, **et-Temhîd fî Ulûmî'l-Kur’ân**, Dâru’t-Teâruf, Beyrut, 2011, Cilt:2, s.216.

itikâdi tartışmalara genişçe yer vermesi, müelliflerin çalışmalarında mezhebî yönelimlerin oldukça etkili olduğunu göstermektedir. Çünkü Zehebî, Zemahşerî'nin Ehl-i Sünnet'e uymayan görüşlerini serdetmeye özen göstermekteyken Marife ise Şii mezhebinin itikâdî birçok konuda Mutezile'yle mutabık olmasından dolayı Zemahşerî'nin görüşlerini çoğunlukla müdafaa etmeye ve onu eleştiren Ehl-i Sünnet âlimlerine cevap vermeye çalışmaktadır. Durum böyle olunca Zehebî'nin, Zemahşerî'nin tefsiriyle ilgili gereksiz yere sözü uzattığına ve Marife'nin de tefsiri farklı açılardan tanıtmak yerine bazı başlıklar altında uzunca tartışmalara girdiğine şahit olmaktayız. Bununla beraber müelliflerin -özellikle Zehebî'nin- Zemahşerî'nin tefsirini tanıtırken büyük ölçüde objektif davrandıklarını ve güzel bilgiler verdiklerini söyleyebiliriz. Son olarak müelliflerin, Zemahşerî'nin tefsiriyle ilgili dile getirmedikleri önemli bir hususa dikkat çekebiliriz. Bilindiği üzere Zemahşerî, tefsirinde kullandığı hadislerde kaynak ve râvi hususunda itinalı davranmamış⁷³⁶ ve surelerin faziletlerine dair uydurma hadis rivayetleri naklettiği için eleştirilmiştir.⁷³⁷

3.3.2. Kâdî Abdülcabbâr ve Tenzîhu'l-Kur'ân anî'l-Metâin Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Ebû'l-Hasan Abdülcabbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr b. Ahmed b. Halîl el-Hemedânî'dir. Mutezile'nin önde gelen âlimlerindendir. Önde gelen muhaddislerden hadis öğrenmiştir. Kendisinden de birçok âlim ders almıştır. Arkasında birçok eser bırakmıştır. H. 415 yılında vefat etmiştir.⁷³⁸

Zehebî, Kâdî Abdülcabbâr'ın tefsirine oldukça geniş yer verirken Marife ise bu tefsire çok az yer vermiştir.⁷³⁹ Zehebî'nin belirttiğine göre Kâdî Abdülcabbâr'ın tefsiri Fâtiha'dan Nas'a kadar tamdır. Bununla beraber müfessir, Kur'ân-ı Kerîm'in bütün ayetlerini tefsir etmeyip sadece müteşâbih ayetler üzerine yoğunlaşmıştır.⁷⁴⁰ Zehebî, Kâdî Abdülcabbâr'ın tefsirinde müteşâbih ayetlerin yanlış anlaşılmasını önleme çabası

⁷³⁶ Oğuzhan Şemseddin Yağmur, **Zemahşerî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi (Keşşaf Örneği)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2019, s.51.

⁷³⁷ Saffet Sancaklı, "Sûrelerin Faziletiyle İlgili Bazı Tefsirlerde Yer Alan Apokrif Hadislerin Kritiği", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, Sayı:1, Ankara, 2001, Cilt:14, s.130.

⁷³⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.332; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.930. Kâdî Abdülcabbâr ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Şemseddîn Zehebî, Siyer, Cilt:13, s.42.

⁷³⁹ Zehebî kitabında bu tefsire dokuz sayfa yer verirken Marife ise sadece dört satır yer vermektedir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.332-340; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.930.

⁷⁴⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.333.

içinde olduğunu ve tefsirinde müteşâbih ayetler konusunda Ehl-i Sünnet'e cevaplar verdiğini söylemektedir.⁷⁴¹ Zehebî, Kâdî Abdülcabbâr'ın tefsirinde dil kurallarına girdiğini,⁷⁴² Mutezile akidesini esas aldığını ve zâhir anlamı sorunlu görülen ifadelerde mecaz ve teşbihe yöneldiğini söylemektedir.⁷⁴³ Ayrıca Zehebî, Kâdî Abdülcabbâr'ın tefsirinden çok fazla örnek naklederek müfessirin tefsirdeki metodunu nasıl icrâ ettiğini görmemizi sağlamaktadır.⁷⁴⁴ Kâdî Abdülcabbâr'ın tefsirini genişçe ele alan Zehebî şu sonuca varmaktadır: "Netice olarak bu tefsir, her ne kadar Mutezili yönelimler taşısa da Kur'ân-ı Kerîm'in zâhiri hakkında meydana gelen şüpheleri def etmiş ve belâğat ve i'câz içeren ayetlerin oluşturduğu terkip güzelliklerinin birçoğunu bize açıklamıştır."⁷⁴⁵

Marife, Kâdî Abdülcabbâr'ın tefsirini "Müteşâbihlerin Tefsiri" başlığı altında incelemekte ve bu tefsirle ilgili sadece dört satır bilgi vermektedir. Bundan dolayı Marife'nin bu tefsirle ilgili verdiği bilgileri doğrudan aktaracağız. Marife bu tefsirle ilgili şöyle demektedir: "Kâdî Abdülcabbâr bu tefsiri Kur'ân-ı Kerîm'e yönelik şüpheleri def etmek için yazmış ve tefsirini sure tertibine göre tertip etmiştir. Müfessir, önce Kur'ân-ı Kerîm'le ilgili edebî ve ma'nevî açıdan varid olmuş veya olması muhtemel şüpheleri zikretmiş, sonra bu şüphelere kapsamlı, kuvvetli ve tatmin edici cevaplar vermiştir. Müfessir bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını ele almıştır."⁷⁴⁶

Müelliflerin Kâdî Abdülcabbâr'ın tefsirini tanımamızı sağlayacak önemli bilgiler verdiklerini söyleyebiliriz. Zehebî'nin bu tefsiri farklı açılardan ele aldığını ve tefsirden birçok örnek naklettiğini görmekteyiz. Bununla beraber Marife, Kâdî Abdülcabbâr'ın tefsiriyle ilgili çok az bilgi vermiştir. Aslında Marife'nin bazı tefsirler hakkında sözü uzatmadan özetle bilgi vermeye çalışması çok güzel bir yöntemdir.

⁷⁴¹ Zehebî: "Kâdî Abdülcabbâr müteşâbih ayetler konusunda bir gurup insanın içine düştüğü hataları ele almaktadır. O genellikle "bir gurup insan" ifadesiyle Kur'ân-ı Kerîm konusunda kendisi gibi düşünmeyen ve Mutezile penceresinden bakmayan Ehl-i Sünnet'i kastetmektedir." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.333.

⁷⁴² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.333,334.

⁷⁴³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.335.

⁷⁴⁴ Zehebî, Kâdî Abdülcabbâr'ın Enfâl 8/2-4. ayetlerin tefsirinde şöyle dediğini nakletmektedir: "Bütün bu ayetler göstermiştir ki iman, söz ve amelden ibarettir. Bütün bu itaatler imanın içine girer. Mümin kimse ancak ibadetleri hakkıyla yerine getirince mümin olur. Ne zaman kişi büyük günah işlese, mümin olmaktan çıkar." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.339; el-Kâdî Abdü'l-Cebbâr, **Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-Metâin**, thk. Ahmed Abdürrahim es-Sâyih ve Tevfik Ali Vehbe, 1.Baskı, Mektebetü'n-Nâfize, 2006, ss.181,182.

⁷⁴⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:1, s.340.

⁷⁴⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.930.

Fakat bu yöntemin verimli olabilmesi için; üzerinde durulan tefsir hakkında ağıyârını mâni efrâdını câmi bir üslup üzere bilgilendirme yapılması ve müfessirin metodunu nasıl icrâ ettiğini görmemiz için tefsirden bazı nakillerde bulunulması gerekecektir.

3.4. MÜELLİFLERİN AHKÂM TEFSİRLERİNE VE MÜFESSİRLERİNE BAKIŞLARI

Bu bölümde müelliflerin ahkâm tefsirlerine ve müfessirlerine bakış açılarını incelemeye ve yorumlamaya çalışacağız. Her iki müellif ahkam tefsirlerini müstakil bir başlık altında incelemektedir. Daha önce takip ettiğimiz metod üzere önce müelliflerin müştereken kitaplarına aldıklarını tespit ettiğimiz tefsir ve müfessirleri inceleyip yorumlayacağız. Daha sonra müelliflerin birbirlerinden farklı olarak kitaplarına aldıkları tefsir ve müfessirleri tablo halinde; müfessirin adı, hicrî vefat tarihi ve tefsir kitabı hakkında kısaca bilgilendirme şeklinde sunacağız.

3.4.1. Cessâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî'dir. Cessâs ismi ile meşhur olmuştur. H. 305 yılında Bağdat'da doğmuştur. Kendi döneminde Hanefî mezhebinin önde gelen âlimlerindendir. Zühd sahibi olduğu ve iki defa kendisine teklif edilen kadılık makamını kabul etmediği ifade edilmektedir. Birçok eser telif etmiştir. H. 370 yılında vefat etmiştir.⁷⁴⁷

Müellifler Cessâs'ın tefsirini fazla detaya girmeksizin genel hatlarıyla tanıtmaktadırlar.⁷⁴⁸ Zehebî, Cessâs'ın tefsirinde bütün sureleri ele aldığını fakat sadece ahkam ayetlerini tefsir ettiğini, sure tertibine göre hareket etmekle beraber kitabını fıkıh kitaplarındaki gibi bablara ayırdığını söylemektedir.⁷⁴⁹ Zehebî'nin belirttiğine göre Cessâs, tefsirinde sadece ayetlerden çıkarılan hükümleri söylemekle yetinmeyip konuyla ilgili farklı görüşleri uzun uzadıya ele almıştır. Zehebî, Cessâs'ın tefsirinde

⁷⁴⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.385; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.825. Cessâs ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nüveyhiz, Cilt:1, s.48.

⁷⁴⁸ Müellifler, Cessâs'ın tefsirine yaklaşık beş sayfa yer vermişlerdir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.385-389; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.825-829.

⁷⁴⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.385,386.

Hanefî mezhebine taassup derecesinde bağlı olduğunu,⁷⁵⁰ muhaliflerini sert bir şekilde yerdiğini,⁷⁵¹ Mutezile mezhebinden etkilenerek akâid konularında bu mezhebin görüşlerini savunduğunu⁷⁵² ve Muâviye b. Ebî Süfyân'a olan buğzunu açıkça gösterdiğini söylemektedir.⁷⁵³ Zehebî, Cessâs'ın tefsirinde izlediği yöntemi genelde eleştirmeksizin örnekler vererek aktarmaktadır.⁷⁵⁴ Bununla beraber Zehebî, Cessâs'ı Hanefî mezhebine olan taassubundan ve Muâviye b. Ebî Süfyân hakkındaki görüşlerinden dolayı eleştirmektedir.⁷⁵⁵

Marife, Cessâs'ın tefsirine yönelik büyük ölçüde Zehebî'yle mutabık bilgiler vermektedir. Bununla beraber Marife, bazı konularda Zehebî'yi eleştirerek Cessâs'ı müdafaa etmeye çalışmaktadır. Marife, Cessâs'ın tefsirinin alanında yazılmış en önemli tefsirlerden olduğunu ve tefsirinde ahkâm ayetlerini ayrıntılı olarak ele aldığını dile getirmektedir.⁷⁵⁶ Marife, Zehebî'nin Cessâs'ı hanefî mutaassıbı olarak nitelenmesine karşı çıkmakta ve müfessirin tefsirinden örnekler vererek onun mutaassıp olmadığını iddia etmektedir. Bunun yanı sıra Zehebî'nin Cessâs'ı diğer imamlara hücum etmekle itham etmesine karşın Marife, onun böyle bir tutumunun olmadığı kanısındadır. Bununla beraber Marife de bazı noktalarda Cessâs'ın aşırılık yaptığı kanaatindedir.⁷⁵⁷ Marife, Zehebî'nin Cessâs'ı ru'yetullah vb. bazı meselelerde Mutezile'ye meyletmekle itham etmesine ve onun Muâviye b. Ebî Süfyân konusundaki tavrını eleştirmesine karşı çıkarak şöyle demektedir. "*Cessâs'ın Muâviye'yi itham etmesi inancındaki sebatından ve dininde kuvvetli olmasındandır.*

⁷⁵⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.386.

⁷⁵¹ Zehebî, Cessâs'ın özellikle İmam Şâfiî'ye yönelik çok sert eleştirilerde bulunduğu ifade etmektedir.

⁷⁵² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.388.

⁷⁵³ Zehebî, Cessâs'ın Hac 22/39-41. ayetlerin tefsirinde şöyle dediğini nakletmektedir: "...*Ancak Muâviye onlara dahil değildir. Çünkü Allah Teâlâ bu ayetlerde yurtlarından çıkarılan muhacirleri nitelemiştir. Muâviye ise muhacirlerden değildir. Doğrusu o, tulekâdandır –Mekke'nin fethi sırasında Müslüman olan Kureyşliler için kullanılan bir tabirdir–*" Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.389; Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs el-Hanefî, **Ahkâmü'l-Kur'ân**, thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhîn, 1.Baskı, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1994, Cilt:3, s.321.

⁷⁵⁴ Zehebî, yer yer Cessâs'ı eleştirmektedir. Mesela onu Hanefî mezhebine olan taassubundan ve bazı ayetleri taassupla tevil etmesinden dolayı eleştirmektedir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.386.

⁷⁵⁵ Zehebî, Cessâs'ı Hucurât Suresi 49/9. ayette ortaya koyduğu görüşlerden dolayı şöyle eleştirmektedir: "*Cessâs'a yakışan davranış; bir sahâbî olan Muâviye'ye karşı hücumu bırakması, onun durumunu Allah'a havale etmesi, bu tür ayetleri kendi eğilimi ve arzusuna göre eğip bükmemesiydi.*"

⁷⁵⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.825.

⁷⁵⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.827.

Şüphesiz Muâviye zamanının imamına haksızlık etmiş ve onun karşısına kılıçla çıkmıştır.”⁷⁵⁸

Müellifler Cessâs’ın tefsirine yönelik güzel bilgiler vermekte ve bu bilgileri tefsirden naklettikleri örneklerle desteklemektedirler. Her iki müellif bu tefsirin ilim ehli nazarındaki kıymetine dikkat çekmektedir. Zehebî’nin Cessâs’ın tefsirini tanıtırken Marife’ye göre daha objektif davrandığını düşünmekteyiz. Çünkü görüldüğü üzere Zehebî’nin kendisi de Hanefî mezhebine mensup olmasına rağmen Cessâs’ın bazı ayetleri taassubu nedeniyle zorlama yorumlarla tefsir ettiğini belirtmektedir. Ayrıca tespit ettiğimiz üzere Zehebî’nin, Cessâs’ı muhaliflerine -özellikle İmam Şâfiî’ye- karşı saygılı bir dil kullanmamakla itham etmesi doğru bir çıkarımdır.⁷⁵⁹ Müelliflerin mezhepleri dikkate alındığında Muâviye b. Ebî Süfyan konusunda farklı düşünceleri gayet anlaşılır bir durumdur. Kanaatimizce İslam tarihinin siyasi olayları, inanç konusu haline getirilmemeli ve hakkında tartışılan kişiye yönelik yakışıksız nitelermelerde bulunulmamalıdır. Bununla beraber sahâbeye hürmet etmenin lüzumu, bizi herhangi bir sahâbînin bütün fiillerini tasvip etmek tarzında yanlış bir yönelime sevk etmemelidir. Son olarak müelliflerin Cessâs’ın tefsirini tanımamız adına önemli bilgiler verdiklerini ve bu bilgileri onun tefsirinden naklettikleri örneklerle desteklediklerini söyleyebiliriz.

3.4.2. Kiyâ el-Harrâsî ve Ahkâmü’l-Kur’ân Adlı Eseri

Müfessirin tam adı ‘İmâdüddîn Ebû’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali et-Taberî’dir. Kiyâ el-Harrâsî olarak tanınmaktadır. Kiyâ el-Harrâsî aslen Horasanlıdır. Şâfiî mezhebine mensuptur. Özellikle fıkıh alanında kendini geliştirmiştir. Nizamiyye medresesinde ders vermiştir. H. 504 yılında vefat etmiştir.⁷⁶⁰

⁷⁵⁸ Marife, Cessâs’ın Hucurât 49/9. ayette şöyle dediğini nakletmektedir: “*Ali (a.s) savaşta haklıydı ve sahâbenin büyükleri ve kim oldukları bilinen Bedir ehli onunla beraberdi. Muâviye ise azgın –isyankar-guruptandı. –Bunu doğrulayan- Ammâr’ın hadisi de var ve Muâviye bu hadisi inkar etmeyip tevîl etmeye çalıştı.*” Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.829.

⁷⁵⁹ Cessâs, İmam Şâfiî’yi eleştirerek şöyle demektedir. “*Bu şekilde bizim yeni yetme arkadaşlarımızdan daha başlangıç düzeyinde olan birileri ile konuşulsa, böyle bir delil getirmenin eksikliği ortaya çıkar, soru soran ve kendisine soru sorulan kimsenin zayıflığı anlaşılırdı.*” Cessâs, Cilt:2, s.151.

⁷⁶⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.393; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.833.

Müellifler Kiyâ el-Harrâsî'nin tefsirini genel hatlarıyla tanıtmaktadırlar.⁷⁶¹ Zehebî'nin belirttiğine göre Kiyâ el-Harrâsî'nin tefsiri bütün sureleri içermektedir. Bununla beraber müfessir sadece ahkâm ayetlerini ele almıştır.⁷⁶² Zehebî, Kiyâ el-Harrâsî'nin Şafî mezhebine bağlı olmasından dolayı tefsirinin Şafîler nazarında çok önemli bir konuma sahip olduğunu ifade etmektedir. Kiyâ el-Harrâsî'nin en az Cessâs kadar mutaassıp olduğunu söyleyen Zehebî, onun taassubuna dair tefsirinden örnekler vermektedir.⁷⁶³ Zehebî, Kiyâ el-Harrâsî'nin imamlara ve muhaliflerine karşı saygılı bir dil kullandığını; fakat Cessâs'ı Şafî hakkındaki görüşlerinden dolayı çok sert bir dille eleştirdiğini belirtmektedir.⁷⁶⁴

Marife'nin Kiyâ el-Harrâsî'nin tefsirine dair verdiği bilgilerin tamamı Zehebî'yle mutabıktır. Müellif yer yer kaynak vererek Zehebî'den nakilde bulunmaktadır. Marife, Kiyâ el-Harrâsî'nin tefsirinin Şafîler nazarında çok değerli olduğunu, müfessirin Şafî mezhebinin mutaassıbı olduğunu⁷⁶⁵ ve muhaliflerine karşı saygılı davranmakla beraber Cessâs'ı, Şafî ile ilgili görüşlerinden dolayı sertçe eleştirdiğini dile getirmektedir.⁷⁶⁶

Görüldüğü üzere müellifler Kiyâ el-Harrâsî'nin tefsirine yönelik incelemelerini kısa tutmaktadır. Müellifler her ne kadar Kiyâ el-Harrâsî'nin tefsirine yönelik önemli bilgiler verseler de çalışmalarının, Kiyâ el-Harrâsî'nin tefsirini yeteri kadar tanıtmadığı kanaatindeyiz. Müelliflerin tanıttıkları tefsirlerde bazı başlıklar

⁷⁶¹ Zehebî bu tefsire kitabında yaklaşık üç sayfa, Marife ise iki sayfa yer vermektedir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.390-392; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.833,834.

⁷⁶² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.392.

⁷⁶³ Kiyâ el-Harrâsî'nin taassubu tefsirinin mukaddimesinde açıkça görülmektedir. O şöyle demektedir: "Şafî mezhebi mezheplerin en doğrusu, en sağlamı, en çok hakkı göstereni ve en muhkemidir. Çünkü Şafî'nin görüşlerinin çoğunda ve araştırmalarının büyük kısmında incelemeleri zan ve tahmini aşır hak ve yakîn derecesine varmıştır." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.390; Ali b. Muhammed b. Ali Ebû'l-Hasan et-Taberî el-Mulakkab bi 'Imâdi'd-Dîn el-Ma'rûf bi'l-Kiyâ el-Harrâsî eş-Şafîi, **Ahkâmü'l-Kurân**, thk. Musa Muhammed Ali ve İzzet Abd Atiyye, 2.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, h.1405, s.6. (Harrâsî'nin mukaddimesi)

⁷⁶⁴ Zehebî'nin naklettiğine göre Kiyâ el-Harrâsî şöyle demektedir: "O, İmam Şafî'nin sözlerinin anlamını anlamamıştır. Sözün söylendiği yerleri birbirinden ayırt edememiştir. Halbuki her yerin kendine özgü bir sözü vardır. Allâh'ın Kitâb'ının anlamlarını erkekler anlasın! Cessâs o erkeklerden birisi değildir." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.391; Harrâsî, Cilt:2, s.385.

⁷⁶⁵ Marife Zehebî'yle aynı örneği vermektedir: "Kiyâ el-Harrâsî'nin taassubu tefsirinin mukaddimesinde açıkça görülmektedir. O şöyle demektedir: "Şafî mezhebi mezheplerin en doğrusu, en sağlamı, en çok hakkı göstereni ve en muhkemidir. Çünkü Şafî'nin görüşlerinin çoğunda ve araştırmalarının büyük kısmında incelemeleri zan ve tahmini aşır hak ve yakîn derecesine varmıştır." Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.833; Harrâsî, s.6. (Harrâsî'nin mukaddimesi)

⁷⁶⁶ Marife'nin Zehebî'ye mutabık olarak nalettiğine göre Kiyâ el-Harrâsî şöyle demektedir: "O, İmam Şafî'nin sözlerinin anlamını anlamamıştır. Sözün söylendiği yerleri birbirinden ayırt edememiştir. Halbuki her yerin kendine özgü bir sözü vardır. Allâh'ın Kitâb'ının anlamlarını erkekler anlasın! Cessâs o erkeklerden birisi değildir." Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.834; Harrâsî, Cilt:2, s.385.

üzerinde gereğinden fazla durmaları kitaplarının istifade edilebilirliğini azaltmaktadır. Bunların dışında Zehebî, Kiyâ el-Harrâsî'nin tefsirinde sadece ahkam ayetlerini ele aldığını söylemektedir.⁷⁶⁷ Fakat yaptığımız araştırmalarda müfessirin hudûs delili,⁷⁶⁸ fetret ehlinin durumu,⁷⁶⁹ imâmet,⁷⁷⁰ teklif-i mâ lâ yutâk⁷⁷¹ vb. itikâdî konulara da tefsirinde yer verdiğini görmekteyiz.⁷⁷²

3.4.3. İbnü'l-Arabî ve Ahkâmü'l-Kur'ân Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Kâdî Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Maârîfî el-Endelûsî el-İşbîlî'dir. Endelûs'un önde gelen âlimlerindendir. Birçok ilmî yolculuk yapmış ve İslamî ilimlerin farklı alanlarında söz sahibi olmuştur. Kadılık görevi yapmıştır. Arkasında birçok eser bırakan İbnü'l-Arabî, h. 543 yılında vefat etmiştir.⁷⁷³

Müellifler İbnü'l-Arabî'nin tefsirini genel hatlarıyla ele almaktadırlar.⁷⁷⁴ Zehebî, İbnü'l-Arabî'nin Mâlikî olmasından dolayı bu tefsirin Mâlikîler nazarında önemli bir yeri olduğunu ifade etmektedir.⁷⁷⁵ Zehebî'nin belirttiğine göre İbnü'l-Arabî, tefsirinde bazen mezhebine mutaassıp davranmakla beraber bazen de aklına özgür bir alan açıp insafî davranmıştır. Fakat taassubunda çok fazla ileri gitmemiştir.⁷⁷⁶ İbnü'l-Arabî'nin muhaliflerine yer yer ağır ifadelerle hücum ettiğini söyleyen Zehebî, verdiği örnekler neticesinde onun muhaliflerine karşı saygılı bir dil kullanmadığı sonucuna varmaktadır.⁷⁷⁷ Zehebî, İbnü'l-Arabî'nin zayıf hadislerden

⁷⁶⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.392.

⁷⁶⁸ Harrâsî, Bakara Suresi 2/164. ayette, Allâh'ın teklifi ve âlemin hadisliğı konusunu ele almaktadır. Harrâsî, Cilt:1, s.27.

⁷⁶⁹ Harrâsî İsrâ Suresi 17/15. ayette, şöyle demektedir: "Bu ayet Ehl-i Hakk'ın -Eşarî mezhebinin- "vahyi işitmeyene sorumluluk yoktur" sözünün doğruluğuna delalet etmektedir." Harrâsî, Cilt:3, s.249.

⁷⁷⁰ Harrâsî Mâide 5/54. ayette hilafet ve imametten bahsetmektedir: "Bu ayette dört halifenin imametinin sıhhatine delalet vardır..." Harrâsî, Cilt:3, s.83.

⁷⁷¹ Harrâsî, Cilt:1, s.271.

⁷⁷² Ahmet Çelik, "Eş'arî ve Şâfiî Bir Âlim Olarak Kiyâ el-Herrâsî ve Ahkâmü'l- Kur'ân Adlı Eserinin Kelâmî Boyutu", *Cumhuriyet İlâhiyat Dergisi*, Sayı:1, Erzincan, 2017, s.497.

⁷⁷³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.393; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.834. İbnü'l-Arabî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. İbn Hallikân, Cilt:4, s.296.

⁷⁷⁴ Zehebî bu tefsire sekiz sayfa yer verirken Marife beş buçuk sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.834-840.

⁷⁷⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.394.

⁷⁷⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.394.

⁷⁷⁷ Zehebî, İbnü'l-Arabî'nin Ebû Hanîfe ve Cessâs'a yönelik sert eleştirilerine yer vermektedir. Mesela Zehebî'nin naklettiğine göre İbnü'l-Arabî, Nisâ 4/25. ayetin tefsirinde şöyle demektedir: "Hanefîlerin imamı Cessâs şöyle demiştir: "Cariyeye nikah kıyılması zaruri değildir. Zaruret, canın veya uzvun telef

kaçınmakta çok titiz olduğunu ve isrâiliyyâtan hoşlanmadığını söylemektedir. Son olarak Zehebî, İbnü'l-Arabî'nin tefsirinde dilin hakemliğine başvurduğunu belirtmektedir.⁷⁷⁸

Marife'nin İbnü'l-Arabî'nin tefsiriyle ilgili verdiği bilgiler Zehebî'yle mutabıktır. Bununla beraber Marife, İbnü'l-Arabî'nin mezhebî taassubu üzerinde fazlaca durmaktadır. Marife, İbnü'l-Arabî'nin tefsirinin Mâlikîlerin nazarında çok önemli bir yeri olduğunu, bu tefsirin edebiyat ve dille ilgili bilgiler verdiğini,⁷⁷⁹ selevin fetvalarını naklettiğini, İbnü'l-Arabî'nin mezhebine taassup beslemesinin yanı sıra muhaliflerine karşı uygun bir dil kullanmadığını belirtmektedir.⁷⁸⁰ Son olarak Marife, İbnü'l-Arabî'nin tefsirinde isrâiliyyâtan son derece kaçınmakla temeyyüz ettiğine dikkat çekmektedir.⁷⁸¹

Müelliflerin İbnü'l-Arabî'nin tefsiriyle ilgili faydalı bilgiler verdiklerini görmekteyiz. Kolayca fark edileceği üzere Marife'nin verdiği bilgilerin neredeyse tamamı Zehebî'yle mutabıktır. Hatta Mâriife'nin, İbnü'l-Arabî'nin tefsirini tanıtmak üzere müracaat ettiği ayetlerin çoğu Zehebî'nin örnekleriyle aynıdır.⁷⁸² Aslında Marife'nin özgün bilgi ve yorumlar kullandığı müddetçe çalışmasında Zehebî'den istifade etmesi son derece doğal ve yerinde bir yönelimdir. Fakat müellifin yer yer Zehebî'yi tekrar etmesi çalışmasının istifade edilebilirliğini azaltmaktadır. Sonuç olarak müelliflerin İbnü'l-Arabî'nin tefsirini tanımamızı sağlayacak önemli bilgiler verdiklerini ve bu bilgileri onun tefsirden örnekler vererek desteklediklerini söyleyebiliriz.

*olması konusudur. Bizim konumuzun da uzaktan yakından bununla ilgisi yoktur. " Bize göre bu, şeriatin yöntemini bilmeyen bir cahilin ya da sözün bağlamına aldırma ve inceden inceye alay eden kimsenin sözüdür..." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.397-399; el-Kâdî Muhammed b. Abdillâh Ebû Bekir b. el-Arabî el-Meâfirî el-İşbîlî el-Mâlikî, **Ahkâmü'l-Kur'ân**, 3.Baskı, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2003, Cilt:1, s.504.*

⁷⁷⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.399,400.

⁷⁷⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.835.

⁷⁸⁰ Marife, İbnü'l-Arabî'nin Ebû Hanîfe, Şâfiî ve Cessâs'ı eleştirdiğine dair örnekler vermektedir. Marife Zehebî'ye mutabık olarak İbnü'l-Arabî'nin Ebû Hanîfe'yi Kur'ân-ı Kerîm'in naslarını ve zahirini kıyas için terketmekle suçladığını söylemekte ve İbnü'l-Arabî'nin şu sözünü nakletmektedir: "O (Ebû Hanîfe), darphanenin başında oturmuştur. Bundan dolayı elindeki sahte madenler çoğalmıştır. Eğer o da Allah'ın İmam Mâlik'e nasip ettiği gibi bir madenin başında otursaydı ondan da sadece dinin altını ve inancın iksiri sadır olurdu. Tıpkı İmam Mâlik'ten sadır olduğu gibi." Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.834,838; İbnü'l-Arabî, Cilt:2, s.298.

⁷⁸¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.836.

⁷⁸² Tespit ettiğimiz üzere Mâriife'nin, İbnü'l-Arabî'nin tefsirini tanıtmak adına müracaat ettiği yedi ayet Zehebî'yle aynıdır.

3.4.4. Mikdâd es-Suyyûrî ve Kenzü'l-İrfân fî Fıkhı'l-Kur'ân Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Ebû Abdillâh Cemâleddîn el-Mikdâd b. Abdillâh b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed el-Hillî el-Esedî es-Suyyûrî'dir. İsnâ Aşeriyye âlimlerindendir. İlim ve fazilet sahibi olduğu belirtilmektedir. Birçok eser telif etmiştir. Suyyûrî h. 828 yılında vefat etmiştir.⁷⁸³

Müellifler Suyyûrî'nin tefsirine çok az yer vermiştir.⁷⁸⁴ Zehebî, Suyyûrî'nin tefsirinde sadece ahkam ayetlerini ele aldığını fakat bunu Mushaf tertibine göre yapmadığını; fıkıh babları belirleyip her babın altına konuyla ilgili ayetleri koyduğunu ve bu ayetleri birbirlerinden bağımsız olarak tefsir ettiğini söylemektedir.⁷⁸⁵ Suyyûrî'nin ayetleri İsnâ Aşeriyye'ye göre tefsir ettiğini söyleyen Zehebî, müfessirin farklı görüşleri de zikredip bunlara cevaplar verdiğini belirtmektedir. Zehebî, Suyyûrî'nin kendi mezhebini doğrulamak ve muhaliflerin görüşlerini reddetmek amacıyla; aklî delillere dayanmak ve görüşlerini Ehl-i Beyt'e nispet etmek şeklinde iki farklı yöneme müracaat ettiğini söylemektedir.⁷⁸⁶ Zehebî, Suyyûrî'nin bu iki yöntemi kabul edilebilir şekilde icra etmediği kanaatindedir. Zehebî, Suyyûrî'nin tefsirinde zorlama tevillere başvurduğunu söyleyip onun görüşlerini Ehl-i Beyt'e nispet etmesi hakkında şu çıkarımda bulunmaktadır: *"Bu iddia çoğu zaman yalandır. Şîa delil bulamadığı ve delil kendi aleyhinde olduğu zaman bu yöneme sığınır"*⁷⁸⁷ Zehebî müfessirin tefsir ettiği iki ayete örnek vermiştir.⁷⁸⁸

⁷⁸³ Müellifler müfessirin adını farklı vermişlerdir. Müfessirin nesebini verirken Zehebî "Hasan" derken Marife "Hüseyn" demiştir. Ayrıca Marife Zehebî'den farklı olarak müfessirin "Ebû Abdullah Cemaledî, el-Hillî, el-Esedî" şeklindeki nispe ve ünvanını zikretmektedir. Biz müfessirin ismini Marife'nin verdiği şekilde verdik. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.408; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.843. Suyyûrî ile ilgili detaylı bilgi almak için bkz. el-Emîn, Cilt:10, s.134; Âgâ Büzürk et-Tahrânî, **ez-Zerîa ilâ Tesânîfi's-Şîa**, 3.Baskı, Dârü'l-Edvâ, Beyrût, 1983, Cilt:1, s.17; Mirzâ Muhammed Bâkır el-Müsevî el-Hânsârî el-İsbehânî, **Ravzâtü'l-Cennât fî Ahvâli'l-Ulemâ' ve's-Sâdât**, Mehru İstivâr, Kum, h.1392, Cilt:7, s.171.

⁷⁸⁴ Zehebî, Suyyûrî'nin tefsirine yaklaşık iki sayfa, Marife ise bir sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.408-410; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.843-845.

⁷⁸⁵ Suyyûrî "Bâbü't-Tahâre" başlığını koymuş, sonra taharetle ilgili ayetleri zikretmiş, her bir ayeti müstakil olarak tefsir etmiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.408.

⁷⁸⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.408,409.

⁷⁸⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.409.

⁷⁸⁸ Mesela Zehebî'nin aktardığına göre Suyyûrî, Nisâ 4/43. ayette şöyle demektedir: *"قَتِيمُوا" ifadesi "yönelin" anlamına gelir. "صعيدا طيبا" ifadesi "yerin üst kısmından bir şey" anlamını ifade eder. Tıpkı "صعيدا زلقا" ayetinde olduğu gibi. "طيبا" ifadesi "طاهرا" (temiz) anlamındadır. Bundan dolayı bizim ashabımız şöyle demiştir: "Teyemmüm yapan kimse elini sert bir taşa vurup sürerse bu yeterli olur. Hanefiler de buna hükmetmiştir."* Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.409; Cemâleddîn el-Mikdâd b. Abdillâh es-Suyyûrî, **Kenzü'l-İrfân fî Fıkhı'l-Kur'ân**, el-Mektebetü'l-Mürtezavviye, Tahrân, ş.1343, Cilt:1, ss.26,27.

Marife, Suyyûrî'nin tefsirine oldukça az yer vermektedir. Müellif, Suyyûrî'nin ilmi kişiliğine dair bilgi verip onun fazilet sahibi, âlim ve fakih olduğunu ve birçok değerli eser telif ettiğini dile getirmektedir.⁷⁸⁹ Müellif, Suyyûrî'nin tefsirinde ahkâm ayetlerini ele aldığını, konuları derinlemesine incelediğini ve tefsirinde çok faydalı bilgiler verdiğini dile getirmektedir.⁷⁹⁰ Marife, Suyyûrî'nin tefsirinin mukaddimesinden küçük bir bölüm nakletmektedir. Suyyûrî'nin tefsiriyle ilgili kısa bilgiler veren Marife, Zehebî'nin onun tefsirine yönelttiği eleştirilere cevap mahiyetinde şöyle demektedir: *"Suyyûrî, tefsirinde farklı görüşleri ele alıp bu görüşleri taassub ya da teassüfe (aşırılıklara) dalmadan hür bir şekilde tartışmaktadır. Suyyûrî, mezhebini destekleyeceği zaman güçlü delillerle konuşmakta ve güzel istidlallerde bulunmaktadır."*⁷⁹¹

Müelliflerin Suyyûrî'nin tefsirine dair önemli bilgiler verdikleri fakat bu bilgilerin onun tefsirini tanımamız için yetersiz olduğunu söyleyebiliriz. Ahkam tefsirlerinin muhtevalarının belli olmasından dolayı detaylı tanıtımlarına ihtiyaç olmadığı düşünülebilir. Fakat müelliflerin, en azından müfessirin tefsir ettiği ayetlere dair birkaç örnek vermeleri gerekir. Böylelikle okuyucu, müfessirin tefsirinde icra ettiği metodu görebilecektir. Marife, Suyyûrî'nin tefsir ettiğine dair hiçbir ayete örnek vermemektedir. Zehebî ise verdiği iki örnekte müfessiri eleştirmeyi amaçlamıştır.⁷⁹² Zehebî'nin, müfessirin mezhebî yönelimlerini yansıtmaya gayreti anlaşılabilir; fakat onun büyük oranda müfessirin mezhebî yönelimlerine odaklanması çalışmasının istifade edilebilirliğini azaltmaktadır. Son olarak Zehebî'nin Ehl-i Sünnet olmayan tefsirlere çok fazla yer ayırmasına rağmen Suyyûrî'nin tefsirine çok az yer verdiğini söyleyebiliriz.

⁷⁸⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.844.

⁷⁹⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.844.

⁷⁹¹ Marife burada, Zehebî ya da onun iddialarını açıkça zikretmeden yorum yapmaktadır. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.844,845.

⁷⁹² Zehebî, Suyyûrî'nin tefsir ettiği ayetlere örnek vermeden önce şöyle demektedir: *"Burada tefsirde geçen bazı bilgilere yer verilecektir. Bununla müfessirin ne kadar şâz kaldığının görülmesi amaçlanmıştır"* Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.409.

3.4.5. Sülâî ve es-Semerâtü'l-Yânia ve'l-Ahkâmü'l-Vâdihatü'l-Kâdia Adlı Eseri

Müfessirin tam adı Şemseddîn Yusuf b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Osman es-Sülâî'dir.⁷⁹³ Sülâî, Zeydiyye mezhebine mensup bir fakihdir. Zeydiyye nezdinde büyük bir itibarı vardır. Birçok eser telif etmiştir. H. 832 yılında vefat etmiştir.⁷⁹⁴

Zehebî, Sülâî'nin tefsirini genel hatlarıyla incelerken Marife bu tefsirle ilgili sadece bir iki satır bilgi vermiştir.⁷⁹⁵ Zehebî'nin belirttiğine göre bu tefsir, Zeydiyye nezdinde en değerli eser olarak kabul edilmektedir. Zehebî, Sülâî'nin tefsirinde Mushaf tertibine uyarak ahkâm ayetlerini tefsir ettiğini söylemektedir.⁷⁹⁶ Ayrıca Sülâî tefsirinde ayetlerin sebab-i nüzûllerini zikretmektedir. Zehebî, Sülâî'nin tefsirinde sahih olmayan rivayetlere yer verdiğini belirtmektedir.⁷⁹⁷ Zehebî, Sülâî'nin tefsirinde Zemahşerî'nin Keşşâf'ından çok alıntı yaptığını belirtip müfessirin bu tefsiri büyük ölçüde beğendiği çıkarımında bulunmaktadır.⁷⁹⁸ Zehebî, Sülâî'nin tefsirinde sahâbeden ve tâbiûndan gelen rivayetlere yer verdiğini, incelediği konuda mezhep imamlarının, Zâhirîlerin ve İmâmiyyenin görüşlerini sunduğunu, her mezhebin delillerini zikrettiğini, Zeydiyye'nin görüşlerine özel bir önem verdiğini ve muhaliflerine cevaplar verdiğini söylemektedir.⁷⁹⁹ Bununla beraber Zehebî'nin dikkat çektiğine göre Sülâî, muhaliflerine karşı eleştirel bir dil kullanmamaktadır. Sülâî'nin tefsir ettiği birçok ayete örnek veren Zehebî, Ehl-i Sünnet ve Zeydiyye'nin birçok konuda birbirlerine yakın olduğunun Sülâî'nin tefsirinde görülebildiğini söylemektedir.⁸⁰⁰ Marife ise Sülâî'nin şahsi ve ilmi kimliğine dair kısaca bilgi verip

⁷⁹³ Bazı kaynaklar müellifin nispesini yanlışlıkla "es-Sülâî" şeklinde tercüme etmiştir. Muhammed Hüseyin Zehebî, **Tefsir Tarihi**, çev. Halil Aldemir, Beka Yayınları, İstanbul, 2018, Cilt:3, s.64.

⁷⁹⁴ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.411; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.845. Sülâî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nüveyhiz, Cilt:2, s.742; Abdüsselâm b. Abbâs el-Vecîh, **A'lâmü'l-Müellifine'z-Zeydiyye**, thk. Muhammed Kâsım el-Hâşimî, Dr. Abdullah Abdullah el-Havsi, 1.Baskı, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân, 1999, ss.1172-1174.

⁷⁹⁵ Zehebî, Sülâî'nin tefsirine beş sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss. 411-416.

⁷⁹⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.411.

⁷⁹⁷ Zehebî: "Sülâî Mâide 5/55. ayetin, rûkû halindeyken parmağındaki bir yüzüğü sadaka olarak veren Hz. Ali hakkında indiğini belirten rivayeti aktarmaktadır. Biz biliyoruz ki bu rivayet uydurmadır." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.412.

⁷⁹⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.412.

⁷⁹⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.412.

⁸⁰⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.416.

tefsiriyle ilgili sadece şöyle demektedir: *"Ahkâm ayetlerinin tefsirini içeren bu kitap yazma halinde üç cilttir."*⁸⁰¹

Görüldüğü üzere Zehebî, Sülâî'nin tefsirini tanımamızı sağlayacak şekilde güzel bilgiler vermekte ve müfessirin tefsirinde icrâ attığı yöntemi görmemizi sağlayacak düzeyde tefsirinden örnekler aktarmaktadır.⁸⁰² Marife ise tefsiri ve müfessirini zikretmenin ötesinde tefsire dair neredeyse hiçbir bilgi vermemektedir. Marife'nin Sülâî'nin tefsiriyle ilgili bilgi vermemesinin, bu tefsire ya da bu tefsirle ilgili bilgilere ulaşamamasından kaynaklanma ihtimali yoktur.⁸⁰³ Marife'nin Sülâî'nin tefsirine dair bilgi vermemesinin sebebini tespit edemedik. Fakat Marife'nin bu tutumunun arka planında İmâmiyye ve Zeydiyye arasındaki ihtilafların olma ihtimali vardır.⁸⁰⁴

Müelliflerin ahkâm tefsirlerine ve müfessirlerine bakışını incelemiş bulunmaktayız. Her iki müellifin ahkâm tefsirlerine ve müfessirlerine dair çok önemli bilgiler verdiklerini, bazı tefsir ve müfessirleri tanıtmak adına gereken ehemmiyeti göstermediklerini ve yer yer mezhebî yönelimlerle hareket ederek inceledikleri konunun dışına çıktıklarını söyleyebiliriz. Son olarak müelliflerin birbirlerinden farklı olarak kitaplarına aldıkları tefsir ve müfessirleri tablo halinde göstereceğiz. Tespit ettiğimiz üzere Zehebî'nin Marife'den farklı olarak kitabına aldığı herhangi bir ahkam tefsiri yoktur. Bununla beraber Marife, Zehebî'den farklı olarak kitabında altı ahkam tefsirine yer vermektedir. Bundan dolayı tabloda sadece Marife'nin Zehebî'den farklı

⁸⁰¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.845.

⁸⁰² Mesela Zehebî'nin aktardığına göre Sülâî Mâide 5/6. ayetin tefsirinde şöyle demektedir: *"Mest ve çorap üzerine meshetmek caiz değildir. Bu görüş Hz. Ali, İbn Abbâs, Ammâr b. Yâsir, Ebû Hureyre ve Hz. Âişe'den nakledilmiştir. Ancak fakihlerin geneli bunların üzerine meshedileceğine hükmetmiştir."* Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.414,415.

⁸⁰³ Çünkü Marife son dönem alimlerinden olup 2006'da vefat etmiştir. Sülâî'nin tefsiri 2002'de el-Cumhûriyyetü'l-Yemeniyye tarafından basılmıştır ve bu tefsire internet üzerinden ulaşılabilir. Bunun dışında, Marife'nin bu tefsire ulaşamaması durumunda bu tefsirle ilgili Zehebî'den bazı bilgiler nakletmesi mümkündür. Dolayısıyla Marife'nin, Sülâî'nin tefsirine dair bilgi vermemesinin onun tefsirine ulaşamamasının ötesinde farklı bir sebebi olduğu kanaatindeyiz.

⁸⁰⁴ İmâmiyye ve Zeydiyye'nin usul ve fîrûda birçok ortak noktası bulunmasından hareketle Marife'nin Zeydiyye'ye karşı tavrında -en azından Ehl-i Sünnet'e yönelik tavrından- daha ılımlı olması gerektiği düşünülebilir. Fakat İmâmiyye ve Zeydiyye'nin özellikle imâmet konusunda farklı bakış açılarına sahip olmaları, aralarında Ehl-i Beyt'in hâmilîğini üstlenme yarışına dayalı bir nevi "varlık mücadelesi" sorununa yol açmıştır. Dolayısıyla Ehl-i Beyt akidesinin gerçek savunucusu olma iddiası İmâmiyye ve Zeydiyye arasında sert münakaşalara sebebiyet vermiş ve bu mezheplerin alimleri arasında ciddi tartışmalar meydana gelmiştir. İmâmiyye ve Zeydiyye'nin imâmete dair münakaşalarına dair bkz. Yusuf Gökalp, "İmâmet Nazariyesi Bağlamında Zeydiyye'nin İmâmiyye'ye Yönelik Eleştirileri", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:1, Adana, 2014, s.100.

olarak kitabına aldığı ahkâm tefsirleri ve müfessirleri gösterilecektir. İlgili tabloyu; müfessirin adı, hicrî vefat yılı ve tefsir kitabı hakkında kısa bilgiler şeklinde sunacağız.

Tablo 6: Marife'nin Kitabına Alıp Zehebi'nin Kitabına Almadığı Ahkâm Tefsirleri ve Müfessirleri

Müfessirin Adı	Tefsir Kitabı Hakkında
Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyn, İbn Ferrâ' (v.458)	Marife, sadece müfessirle ilgili bilgi vermektedir. ⁸⁰⁵ Ulaştığımız bilgilere göre Ebû Ya'lâ'nın tefsiri büyük bir kitaptır fakat kayıptır. İbnü'l-Cevzî, Zâdü'l-Mesîr'inde bu kitaptan nakilde bulunmaktadır. Şu an elimizde Ebû Ya'lâ'nın Ahkâmü'l-Kur'an'la ilgili görüşlerini içeren bir risale vardır. ⁸⁰⁶
Ebû'l-Hüseyn Saîd b. Abdillâh er- Râvendî (v.573)	Tefsîrin adı Ahkâmü'l-Kur'an'dır. Râvendî tefsirini fıkıh kitapları gibi tertip etmiş ve her ayeti ilgili bulunduğu bapta zikretmiştir. Bundan dolayı bu tefsir, konulu tefsirlere ⁸⁰⁷ benzemektedir. Müfessir eserinde Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin görüşlerinden çok fazla etkilenmiştir. ⁸⁰⁸
Ahmed b. Muhammed el- Erdebîlî (v.993)	Tefsirin adı Zübdetü'l-Beyân fî Ahkâmi'l-Kur'an'dır. Müfessiri İmâmiyye'nin kelim ve fıkıh âlimlerindendir. Marife bu kitaptan övgüyle bahsetmektedir. ⁸⁰⁹
Muhammed el-Cevâd el-Fâzıl el-Kâzımî (?) ⁸¹⁰	Tefsirin adı Mesâlikü'l-Efhâm ilâ Âyâtî'l-Ahkâm'dır. İmâmiyye meşrebi üzere yazılmıştır. Büyük bir tefsirdir. Müfessir eserinde farklı mezheplerin görüşlerine yer verip konuları hür bir şekilde tartışmaktadır. ⁸¹¹

⁸⁰⁵ Marife, Ebû Ya'lâ'nın tefsirine dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Ebû Ya'lâ, Hanbelilerin önde gelen alimlerinden. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.832.

⁸⁰⁶ Mültekâ Ehli't-Tefsîr,"Bahs: Kütübü Âyâtî'l-Ahkâm 'İnde'l-Hanâbile", 31.03.2010, <https://vb.tafsir.net/forum/%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B3%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%85/%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%84%D8%AA%D9%82%D9%89-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%84%D9%85%D9%8A-%D9%84%D9%84%D8%AA%D9%81%D8%B3%D9%8A%D8%B1-%D9%88%D8%B9%D9%84%D9%88%D9%85-%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86/19569-%D8%A8%D8%AD%D8%AB-%D9%83%D8%AA%D8%A8-%D8%A2%D9%8A%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%AD%D9%83%D8%A7%D9%85-%D8%B9%D9%86%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%86%D8%A7%D8%A8%D9%84%D8%A9> (08.11.2020)

⁸⁰⁷ Konulu tefsir farklı şekillerde tanımlanmıştır. Örneğin Seyyid Mursî'nin tanımı şu şekildedir:"Konulu tefsir, bir konuda müşterek olan Kur'an ayetlerini derinliğine araştırmak, bu araştırma ve incelemesini sadece o konuya yöneltmektir. Ömer Dumlû, "Konulu Tefsir ve Düşündürdükleri", **Tefsirin Dünyü Bugünü Sempozyumu**, Samsun, 1992, s.159.

⁸⁰⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.840-843.

⁸⁰⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.845-847.

⁸¹⁰ Marife, müfessirin on birinci yüzyılın önde gelen alimlerinden olduğunu söylemektedir.

⁸¹¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.847,848.

Ahmed b. İsmail el-Cezâirî (v.1151)	Tefsirin adı Kalâidü'd-Dürer fî Beyânî'l-Ahkâmî bi'l-Eser'dir. Marife bu tefsirden övgüyle bahsetmektedir. Bu tefsirde tahkik ve tetkik edilerek Ehl-i Beyt'ten gelen rivayetlere yer verilmiştir. ⁸¹²
Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (v.458)	Tefsîrin adı Ahkâmü'l-Kur'ân'dır. Bu tefsirde Beyhakî, İmam Şâfiî'nin fikhî ayetlere yönelik açıklamalarını ve fıkıh usûlüne dair görüşlerini toplamıştır. ⁸¹³

3.5. MÜELLİFLERİN MODERN DÖNEMDE YAZILMIŞ TEFSİRLERE VE MÜFESSİRLERİNE BAKIŞLARI

Bu bölümde müelliflerin modern dönemde yazılmış tefsirlere ve müfessirlerine bakış açılarını incelemeye ve yorumlamaya çalışacağız. İncelemelerimiz sırasında müelliflerin ele aldıkları tefsirleri hangi başlıklar altında zikrettiklerini belirteceğiz. Bu bölümde inceleyeceğimiz tefsir ve müfessirlerde daha önce takip ettiğimiz metodu uygulayacağız. Önce müfessir hakkında kısa bilgiler verip sonra bu müfessire ve tefsire yönelik Zehebî'nin ve Marife'nin incelemelerini aktaracağız. Daha sonra müelliflerin müfessir ve tefsir kitabı hakkındaki incelemelerini değerlendirmeye ve yorumlamaya çalışacağız. Modern dönemde yazılmış tefsirleri ve müfessirlerini bu şekilde inceledikten sonra müelliflerin birbirlerinden farklı olarak kitaplarına aldıkları eserleri tablo halinde; müfessirin adı, hicrî vefat tarihi ve tefsir kitabı hakkında kısaca bilgiler şeklinde sunacağız.

3.5.1. Tantâvî Cevherî el-Mısırî ve el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ân'î'l-Kerîm Adlı Eseri

Tantâvî Cevherî,⁸¹⁴ Mısırlı bir âlim olup ilmî (bilimsel) tefsir hareketinin öncülerindendir. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiş ve uzun süre el-Ezher'de eğitim almıştır. Zamanla tabiata ilgi duymaya başlayan Tantâvî, dini ilimlerle aklî ilimleri

⁸¹² Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.848.

⁸¹³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.829-832.

⁸¹⁴ Marife, müfessirin adını yalılıkla Tantâvî b. Cevherî şeklinde vermektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1004.

bütünleştirmeye yönelik çalışmalar yapmıştır. 12 Ocak 1940 yılında Kâhire’de vefat etmiştir.⁸¹⁵

Zehebî, Tantâvî’nin tefsirine genişçe yer verirken Marife bu tefsiri genel hatlarıyla ele almıştır.⁸¹⁶ Her iki müellif onun tefsirini “Modern Dönemde İlmî Tefsir” başlığı altında zikretmektedir. Zehebî, Tantâvî’nin kevnî olaylara tutkun bir yapısının olduğunu ve bu durumun onun tefsir anlayışına şekil verdiğini söylemektedir.⁸¹⁷ Tantâvî’nin evren, doğa, yaratılış vb. konulara dair bilgileri tefsirinde işleyerek aklî ilimlerle dinî ilimleri bütünleştirmeye çalıştığını söyleyen Zehebî, onun tefsirinden birçok örnek sunmaktadır.⁸¹⁸ Zehebî, Tantâvî’nin tefsir metodunu şöyle özetlemektedir: Ayetleri diğer müfessirler gibi kısaca lafzî olarak açıklar, sonra “lafzî tefsir” adını verdiği bu tarz açıklamalardan uzaklaşıp “letâif” veya “cevâhir” adını verdiği bilimsel araştırmalara dalar, tefsirinde bitki ve hayvan resimleri, tabiat manzaraları ve bilimsel deneylere yer verir, bazen Barnaba İncilinden nakillerde bulunur.⁸¹⁹ Zehebî’ye göre Tantâvî, Arapların hiçbir şekilde bilmediği ve Kur’ân-ı Kerîm’in herhangi bir bağı bulunmadığı teorileri ve bilimsel verileri ayetlerle bağdaştırmaya çalışmıştır. Ayrıca Zehebî, Tantâvî’nin bazı Kur’ân ilimlerini, cümme hesabı kullanarak Kur’ân-ı Kerîm’den çıkardığını fakat bu yöntemi tasvip etmediğini belirtmektedir.⁸²⁰ Tantâvî’nin takip ettiği tefsir metodunun aydınların çoğu nezdinde kabul görmediğini söyleyen Zehebî, Suûdî Arabistan Krallığı’nın bu tefsire el koyduğunu ve ülkeye sokulmasını yasakladığını belirtmektedir.⁸²¹ Zehebî’ye göre Tantâvî’nin tefsirinde, tefsirle alakası olmayan çokça bilgi vardır.⁸²² Müfessirin

⁸¹⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.441; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1004. Tantâvî Cevherî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. M.Suat Mertoğlu, “Kur’ân-ı Modern Bilimlerin Işığında Okumak: Tantavi Cevheri Örneği”, **Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı:30, İstanbul, 2011, Cilt:16, ss.98-101.

⁸¹⁶ Zehebî bu tefsire on iki sayfa yer verirken Marife yaklaşık üç sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.441-453;

⁸¹⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.441.

⁸¹⁸ Zehebî’nin aktardığına göre Tantâvî şöyle demektedir: “Kur’ân-ı Kerîm’de yedi yüz elliye aşkın bilimle ilgili ayet vardır. Fıkah ilmi ile ilgili sarih ayetler ise yüz elliye geçmez” Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.443.

⁸¹⁹ Tantâvî Barnaba İncilini en sahih incil olarak görmektedir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.445.

⁸²⁰ Zehebî: “Bu hesap yöntemi Yahudilerden Müslümanlara geçmiş ve birçok müslümanın aklını etkisi altına almış bir salgındır.” Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.445.

⁸²¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.445.

⁸²² Zehebî: “Doğrusu bu tefsir, “içinde tefsir hariç her şey var” nitelemesini Fahreddîn er-Râzî’nin tefsirinden daha fazla hak etmektedir.” Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.452.

kitabından bölümler nakleden Zehebî şu sonuca varmaktadır: *”Tantâvî’nin yaptığı, Kur’ân-ı Kerîm’i amacından uzaklaştırmak ve hedefinden saptırmaktır.”*⁸²³

Marife’nin Tantâvî’nin tefsirine dair verdiği bilgilerin neredeyse tamamı Zehebî’yle mutabıktır. Marife, Tantâvî’nin tefsiriyle ilgili bilgi verirken bazen kaynak göstererek bazen de kaynak zikretmeksizin Zehebî’yle mutabık bilgiler vermektedir. Marife, Tantâvî’nin kevnî olaylara tutkun biri olup dini ilimlerle pozitif ilimleri bağdaştırmaya özen gösterdiğini söylemektedir.⁸²⁴ Tantâvî’nin tefsirinin modern dönemde yazılmış ilk ve en uzun bilimsel tefsir olduğunu söyleyen Marife,⁸²⁵ müfessirin tefsirinde ilmî gelişmelere dair bilgiler verdiğini, bilim adamlarının görüşlerini naklettiğini, tefsirine bitki, hayvan, doğa ve deney resimleri koyduğunu ve bu tefsirin sakıncalı görülerek Suûdi Arabistan Hükümeti tarafından ülkeye sokulmasının yasaklandığını ifade etmektedir.⁸²⁶ Marife, Tantâvî’nin tefsirinde cümmel hesabını kullanmasını tasvip etmemektedir. Müfessirin “lafzî tefsir” tarzındaki açıklamalardan uzaklaşıp “letâif” veya “cevâhir” adını verdiği bilimsel araştırmalara daldığını dile getiren Marife, bu tefsirde birçok gereksiz bilgi olduğu kanaatinde. Son olarak Marife, Tantâvî’nin tefsirine dair Zehebî’nin değerlendirmelerini uzunca naklederek onunla mutabık olarak şu sonuca varmaktadır: *”Tantâvî’nin yaptığı, Kur’ân-ı Kerîm’i amacından uzaklaştırmak ve hedefinden saptırmaktır.”*⁸²⁷

Müelliflerin, Tantâvî’nin tefsirini tanımamızı sağlayacak önemli bilgiler verdiklerini görmekteyiz. Zehebî bu tefsiri etraflıca anlatmaktadır. Fakat Zehebî’nin, Tantâvî’nin tefsirini tanıtmak adına çok fazla -benzer içerikli- örnek vermesi sözün uzamasına sebebiyet vermiştir. Marife, Zehebî’nin verdiği bilgileri özetleyerek kısa ve öz bilgiler vermiştir. Fakat Marife’nin tamamen Zehebî’yle mutabık bilgiler ve yorumlar aktarmak yerine, özgün bilgilere ve yorumlara da yer vermesi Tantâvî’ye yönelik incelemesini daha verimli hale getirebilirdi. Ayrıca Marife, Tantâvî’nin tefsir ettiğine dair sadece bir ayete örnek vermiştir.⁸²⁸ Müelliflerin Tantâvî’nin tefsirine

⁸²³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.453.

⁸²⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.1004,1005.

⁸²⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1004.

⁸²⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.1005,1006.

⁸²⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1006.

⁸²⁸ Marife’nin naklettiğine göre Tantâvî, En’âm 6/38. ayetinden hareketle Kur’ân-ı Kerîm’de farklı bilimlerin ve nazariyelerin var olduğu çıkarımında bulunarak insanlara hem kendilerinden hem de dış dünyadan Allah’ın delillerini sunmaya çalışmıştır. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1006.

yönelik eleştirileri büyük ölçüde haklı gerekçelere dayanmaktadır. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'i herhangi bir kimseye ya da kitleye benimsetebilmek için bilimsel veriler ile ayetleri zorlama teviller yoluyla bağdaştırmaya çalışmak sağlıklı bir yönelim değildir. Geçerli bir karine olmaksızın ayet lafızlarını bağlamlarının dışında anlamlara hamletmek ciddi problemlere yol açacaktır. Ayrıca tefsirle hiç alakası olmayan bilgilerin tefsir kitabında nakledilmemesi gerekir.⁸²⁹ Bununla beraber müelliflerin Tantâvî'nin tefsirine yönelik biraz daha ılımlı bir tavır sergilemeleri gerektiği kanaatindeyiz. Tantâvî, takip ettiği yöntemde her ne kadar aşırılıklarda bulunmuş ve tefsir sahasının dışına çıkmış olsa da modern dönemde bilimsel tefsirin ilk temsilcilerinden olması, Kur'ân-ı Kerîm'deki bilimsel i'cazlara dikkat çekmesi ve evrenin de Allah'ın ayrı bir kitabı olarak okunması gerektiği bilincini insanlara aşılması yönünden tefsir ilmine katkı sağlamıştır.⁸³⁰

3.5.2. Reşîd Rızâ ve Tefsîru'l-Menâr Adlı Eseri

Muhammed Reşîd Rızâ 1865 yılında bugünkü Lübnan sınırları içinde yer alan Trablusşam yakınlarındaki Kalemûn'da doğmuştur. Çağdaş İslâm düşüncesinin öncülerinden olup ıslahatçı bir âlimdir. Birçok eser telif etmiştir. 1935 yılında vefat etmiştir.⁸³¹

Müellifler kitaplarında Reşîd Rızâ'nın tefsirine genişçe yer vermektedirler.⁸³² Her iki müellif onun tefsirini "Edebî-İctimâî" tefsirler başlığı altında ele almaktadır.

⁸²⁹ Tantâvî, özellikle kevnî ayetlerde uzun uzadıya bilimsel bilgiler nakletmektedir. Mesela Nahl 16/50. ayetin lafzî açıklamalarından sonra sözü çok fazla uzatmaktadır. Bu bağlamda Tantâvî, müstakil başlıklar altında mercanlardan, elektrikten, güneşten, rüzgar çeşitlerinden vb. konulardan uzun uzadıya bahsetmekte ve konuyla ilgili görseller paylaşmaktadır. Tantâvî Cevherî, **el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihi, Mısır, h.1346, Cilt:8, ss.74-96

⁸³⁰ "Tantâvî Cevherî'nin doğrudan ayetlerin tefsirinden ziyade, ayyette görülen bir işaretten ilhamla bazı düşünceler serdetmesi ve yorumlarını mutlak hakikat olarak takdim etmemesi, bunların peşinen reddini değil tartışmaya açılmasını gerekli kılmaktadır. Yazıldığı dönemdeki Müslüman aydınların ortak zaaflarıyla ma'lûl el-Cevahir'de dile getirilen düşünceleri başlık ve biçiminden hareketle doğrudan Kur'ân ayetlerinin tefsiri yerine modern dönemde dile getirilen siyasi, içtimai ve bilimsel düşünceler arasında değerlendirmek daha doğru olacaktır." M.Suat Mertoğlu, "Kur'ân'ı Modern Bilimlerin Işığında Okumak: Tantavi Cevheri Örneği", **Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı:30, İstanbul, 2011, Cilt:16, s.113.

⁸³¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.505; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1011. Reşîd Rızâ ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Muhammed Emin Nurmhammed, "Muhammed Reşîd Rızâ ve Tefsîruhu'l-Menâr (Bahsu Tahlîlî)", **İslâmî İlimler Dergisi**, Sayı:1, İstanbul, 2019, Cilt:14, s.135.

⁸³² Zehebî bu tefsire kitabında on üç sayfa yer verirken Marife on sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.505-517; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.1011-1020.

Zehebî, Reşîd Rızâ'nın hocası Muhammed Abduh ile olan ilişkisi ve fikirlerinde ondan etkilenmesi üzerinde uzunca durmaktadır.⁸³³ Reşîd Rıza'nın Kur'ân-ı Kerîm'in başından başlayıp Yûsuf Suresi 101. âyetine kadar tefsir ettiğini ve bu tefsirin Yûsuf Sûresi 53. âyete kadarlık kısmının basıldığını belirten Zehebî, Behçet el-Baytar'ın⁸³⁴ Yûsuf Suresinin tefsirini tamamladığını söylemektedir.⁸³⁵ Zehebî'nin belirttiğine göre Reşîd Rıza, Kevser, Kâfirûn, İhlâs ve muavvizeteyn surelerini de tefsir etmiştir. Zehebî, Reşîd Rıza'nın tefsirinde uydurma rivayetlerden ve isrâiliyyâtan kaçındığını, sahih hadislerle yer verdiğini, sosyal konulara yoğunlaştığını, bazen hür davranarak genel kabullere aykırı görüş beyan ettiğini söylemektedir.⁸³⁶ Zehebî'nin belirttiğine göre Reşîd Rıza, büyük günah işleyenlerin hükmü,⁸³⁷ şeytanların, cinlerin⁸³⁸ ve sihrin mahiyeti ve Hz. Peygamber'in mucizeleri⁸³⁹ konusunda Ehl-i Sünnet'e aykırı görüşler ortaya koymuştur. Zehebî, Reşîd Rıza'nın isrâiliyyâta karşı çıkmasına rağmen kendisinin Tevrat ve İncil'e müracaat ettiğini söylemektedir.⁸⁴⁰ Son olarak Zehebî, Reşîd Rızâ'nın İslâm'ı savunmak için çabaladığını fakat bazen aşırılıklar yaptığını dile getirmektedir.⁸⁴¹

Marife'nin Reşîd Rızâ ve tefsiri hakkında verdiği bilgiler büyük ölçüde Zehebî'yle mutabıktır. Bununla beraber müellif yer yer Zehebî'ye itirazlarda bulunmaktadır. Marife, Reşîd Rızâ'nın tefsirinin tam olmayıp Yûsuf Sûresi 51. âyette bittiğini, bu tefsirin başından Nisâ Suresi 126. âyete kadar Muhammed Abduh'a ait

⁸³³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.506.

⁸³⁴ Tam adı Muhammed Behçet b. Muhammed Bahâuddîn İbn Abdi'l-Ğanî el-Baytâr Ebû'l-Yesâr'dır. Suriyeli bir din alimidir. Şair bir kişiliği de vardır. 1976 yılında vefat etmiştir. Alâvine, ss.166,167.

⁸³⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.507.

⁸³⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.508.

⁸³⁷ Reşîd Rızâ faiz yemek, adam öldürmek vb. büyük günah işleyen kimselerin tevbe etmeden öldükleri takdirde cehennemde ebedi kalacaklarını söylemektedir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.509,510.

⁸³⁸ Reşîd Rızâ'ya göre şeytanlar ve cinler insana tasallut edemez, ancak iğvâda bulunabilirler.

⁸³⁹ Reşîd Rızâ'ya göre Hz. Peygamber'in Kur'ân-ı Kerîm dışında bir mucizesi yoktur. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.514.

⁸⁴⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.517.

⁸⁴¹ Mesela Reşîd Rızâ, Bakara 2/275. ayetinin tefsirinde Ehl-i Sünnet'e muhalif olarak, büyük günah işleyen kimselerin bu günahlarından tevbe etmeden öldükleri zaman ebedî olarak cehennemde kalacaklarını ve asla oradan çıkamayacaklarını vurgulamaktadır. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.509,510,517; Reşîd Rıza, faiz yiyenlerle ilgili olarak şöyle demektedir: *"Haram kıldıkdan sonra kim yasaklanan faizi yemeye dönerse, işte onlar Rablerinin öğütü almıyan kimselerdir. Rableri onlara ancak birey ve toplum hayatında kendilerine zarar verecek şeyleri yasaklar. İşte böyleleri cehennem, bir arkadaşın arkadaşından ayrılmadığı gibi ayrılmaz ehlidir. Onlar orada ebedî kalacaklardır. Müfessirler ayetin "günah işleyen kimse ebedî olarak cehennemde kalmaz" şeklinde fıkıh ve akidede yerleşmiş bir kural ile örtüşmesi için buradaki ebedî kalmayı tevîl etmişlerdir."* Muhammed Reşîd b. Ali Rızâ b. Muhammed Şemsüddîn b. Muhammed Bahâuddîn b. Münlâ Ali Halîfetü'l-Kalmûnî el-Hüseynî, **Tefsiru'l-Kur'ânî'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)**, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Küttâb, Mısır, 1990, (Menâr), Cilt:3, ss.82,83.

olduğunu ve gerisini Reşîd Rızâ'nın onun yöntemi üzere tamamladığını söylemektedir.⁸⁴² Reşîd Rızâ'nın tefsirinde sosyal sorunlara dikkat çektiğini söyleyen Marife, onun İslâm toplumunun geri kalmışlığı sorununa dair çözümler aradığını belirtmektedir.⁸⁴³ Marife, Reşîd Rızâ'nın tefsirinde Kur'ân-ı Kerîm'den uzaklaşma problemlerine yoğunlaştığını, modern bilimlerle Kur'ân-ı Kerîm arasında çelişki olmadığı anlayışını savunduğunu, isrâiliyyât ve yalan haberlerden uzak durduğunu ve edebî nüktelere yer verdiğini söylemektedir.⁸⁴⁴ Marife'nin belirttiğine göre Reşîd Rızâ, cinlerin görülemeyeceğini söylemekte ve onların “mikrop” olabilecekleri ihtimali üzerinde durmaktadır.⁸⁴⁵ Marife, Reşîd Rızâ'nın sihir konusundaki görüşlerini eleştiren Zehebî'ye şöyle cevap vermektedir: *“Evet, Şeyhimiz büyük imam -Reşîd Rızâ- gibi birinin akılcılığıyla, Kur'ân-ı Kerîm'in muhkemlerindeki ve usûlü'd-dîndeki tutarsızlıklarına rağmen Eşarî-Selefi taklitçisine ikna olmuş Zehebî'nin zayıf zihniyeti kıyaslanamaz. İblis'in herhangi bir kimseye, vesvese verme ve iğvâda bulunma (aldatma) dışında bir yolla hükmetmesi mümkün değildir...”*⁸⁴⁶

Müellifler Reşîd Rızâ'nın tefsirine dair güzel bilgiler vermektedirler. Görüldüğü üzere bu tefsiri farklı yönleriyle tanıtmışlardır. Her iki müellif bazı eleştiriler yöneltmekle beraber bu tefsiri beğenmektedir. Bununla beraber müellifler, Reşîd Rızâ'nın tefsiriyle ilgili bazı değerlendirmelerinde yer yer ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilaflarının çoğunun arka planında müelliflerin kendi mezhebî fikirlerini savunma gayreti olduğu rahatça görülmektedir. Fakat dikkat çeken önemli bir husus; müelliflerin Reşîd Rızâ'nın aykırı fikirlerini değerlendirirken onu çok fazla yadırgamamaları ve fikirlerini kabul etmeseler de onu anlayışla karşılamalarıdır. Dolayısıyla müelliflerin Reşîd Rızâ'nın şahsına ve tefsirine yönelik değerlendirmeleri,

⁸⁴² Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1011.

⁸⁴³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1012.

⁸⁴⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.1012,1013.

⁸⁴⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1020.

⁸⁴⁶ Marife, Zehebî'ye sihir konusunda yönelttiği eleştirileri ayetlerle delillendirmeye çalışmaktadır. Eleştirilerinin sonunda Marife şu çıkarımda bulunmaktadır: *“Öyleyse Hz. Peygamber'in aklına sihrin tesir etmesi tarzında gelen rivayetler sahih değildir. Bu konu hakkında Ehl-i Beyt'ten de nakledilen bir şey yoktur. Fakat Buhârî, Müslim ve Fethu'l-Bârî'de bulunan rivayetlere gelince; sözün sahiplerine cevap verilmiştir, bu sözler (rivayetler) uydurmaz.”* Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.1019,1020. Hz. Peygamber (s.a.v)'e sihir yapılması konusunda Marife'nin naklettiğine göre Reşîd Rızâ şöyle demektedir: *“Bu aklî bir felakettir, ruhun alınmasıdır. Bunu iddia etmek, müşriklerin sözünü doğrulamaktır.”* Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1017; Reşîd Rızâ, Menâr, Cilt:9, s.51.

onların müfessirlere karşı saygılı bir dil kullandıklarına güzel bir örnek teşkil etmektedir.

3.5.3. Muhammed Mustafa el-Merâğî ve Tefsîru'l-Merâğî Adlı Eseri

Muhammed Mustafa el-Merâğî 1881 yılında Mısır'da doğdu. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyip el-Ezher'de eğitim görmüş ve Muhammed Abduh'tan etkilenmiştir. Tefsir ve fıkıh âlimi olmasının yanında fikrî anlamda mücadeleci bir kişiliği vardır. Çok fazla eser telif etmeye fırsat bulamamıştır. 1945 yılında vefat etmiştir.⁸⁴⁷

Müellifler Merâğî'nin tefsirini “Edebî-İctimâî Tefsirler” başlığı altında incelemektedirler. Zehebî, kitabında bu tefsire genişçe yer verirken Marife oldukça az yer vermiştir.⁸⁴⁸ Zehebî, Merâğî'nin müstakil bir tefsir kitabı telif etmediğini ve onun çeşitli mekanlarda ve radyoda verdiği derslerin toplanıp basıldığını ifade etmektedir.⁸⁴⁹ Ayrıca Zehebî, Merâğî'den bizzat tefsir dersleri dinlediğini ve Mülk Sûresiyle ilgili verdiği bilgilerin kendi dinlediği derslere dayandığını dile getirmektedir.⁸⁵⁰ Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere Merâğî, sadece belli başlı sure ve ayetleri tefsir etmiştir ve bu tefsirin az bir kısmı elimizdedir. Merâğî'nin taklide karşı çıkıp tecdîd hareketini benimsediğini belirten Zehebî,⁸⁵¹ onun tefsirinde ibret ve öğüt konularına yöneldiğini,⁸⁵² modern ilmî verileri dikkate aldığını, akla geniş bir alan açmakla beraber sahih hadîslere ve selefî görüşlerine önem verdiğini,⁸⁵³ mübhemâtü'l-Kur'ân'a⁸⁵⁴ derinlemesine girmedikini, zayıf, uydurma ve isrâîlî rivayetlere itibar etmediğini,⁸⁵⁵ makâsıdu's-şerîa'yı göstermeye çalıştığını, sosyal sorunları ve Müslümanların geri kalmışlıklarını ele aldığını⁸⁵⁶ ve görüşlerinde özgürce

⁸⁴⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.518,519; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1022. Merâğî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Abdullah Mustafa el-Merâğî, *el-Fethu'l-Mübîn fî Tabakâti'l-Usûliyyîn*, Matba'atü Ensâri's-Sünneti'l-Muhammediyye, Mısır, 1947, Cilt:1, ss.3,4.

⁸⁴⁸ Zehebî kitabında Merâğî'nin tefsirine on sekiz sayfa yer verirken Marife sadece bir buçuk sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.518-535; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.1022,1023.

⁸⁴⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.520.

⁸⁵⁰ Daha önce belirttiğimiz üzere Zehebî, Ezher'de hem öğrenci olmuş hem de hocalık yapmıştır ve Merâğî ile çağdaştır. Bu nedenle onun Merâğî'den bizzat tefsir dersi dinleme imkanı olmuştur. Zehebî'nin Merâğî'den bizzat ders dinlediğine dair beyanı için bkz. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.522.

⁸⁵¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.519.

⁸⁵² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.523.

⁸⁵³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.523.

⁸⁵⁴ 138. dipnota bkz.

⁸⁵⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.524.

⁸⁵⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.526.

hareket ettiğini örnekler vererek dile getirmektedir. Ayrıca Zehebî'nin belirttiğine göre Merâğî, modern bilimlerle Kur'ân-ı Kerîm'i bağdaştırma çabasıyla ayetlerin bağlamlarından koparılmasını hoş karşılamamaktadır.⁸⁵⁷ Son olarak Zehebî'nin, Merâğî'nin tefsirinden -özellikle hangi ayetleri tefsir ettiğini göstermek gayesiyle- gereğinden fazla örnek naklederek sözü uzattığını söyleyebiliriz.

Marife, Merâğî'nin tefsirine oldukça az yer vermiştir. Marife'nin Merâğî'nin tefsirine dair verdiği bilgiler Zehebî'yle mutabıktır. Merâğî'nin el-Ezher'de hocalık yaptığını ve Muhammed Abduh'tan etkilendiğini söyleyen Marife, onun tefsirinin asrın ihtiyaçlarına cevaplar veren bir eser olduğu kanaatindedir.⁸⁵⁸ Marife, Merâğî'nin tefsirinde mekâsîdû's-şerîa'ya ihtimam gösterdiğini, isrâiliyyâtan kaçındığını, tabiat ilimlerine dair bilgiler verdiğini, mübhemâtü'l-Kur'ân'a dalmadığını, Kur'ân-ı Kerîm'de ya da hadislerde yer almayan cüziyyât (teferruat) kabilinden konulara girmedığını ve uydurma ve zayıf rivayetlere itibar etmediğini dile getirmektedir.⁸⁵⁹ Merâğî'nin İslam devletlerinin geri kalmışlıklarını ve sosyal sorunları ele aldığını belirten Marife, onun mevcut problemlere çözümler üretmeye çalıştığını ifade etmektedir.⁸⁶⁰ Son olarak Marife, Merâğî'nin, modern ilmî verilerle ayetleri zorlama bir şekilde bağdaştırma çabasından hoşlanmadığını; fakat onun, müfessirin -Allah'ın kudretinin delillerini elde etmesi için- modern ilmî verileri bilmesi gerektiği kanaatine sahip olduğunu ifade etmektedir.⁸⁶¹

Görüldüğü üzere müelliflerin Merâğî'nin tefsiriyle ilgili verdikleri bilgiler hemen hemen aynıdır. Zehebî'nin, müfessirin tefsirinden çok fazla nakilde bulunması sözün uzamasına sebep olmuştur. Bununla beraber Zehebî, Merâğî'nin tefsirini yeterince tanımamızı sağlayacak bilgiler ve örnekler vermiştir. Marife ise Merâğî'nin tefsiriyle ilgili kısa ve öz bilgiler vermiştir. Kanaatimizce Marife'nin, Merâğî'nin tefsirini tanımamızı sağlayacak derecede kısa ve öz bilgiler vermesi son derece güzel bir yöntemdir. Bununla beraber Marife'nin, Merâğî'nin tefsirinden bazı örnekler vererek müfessirin metodunu nasıl icrâ ettiğini göstermesi çalışmasını daha verimli hale getirebilirdi.

⁸⁵⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.530.

⁸⁵⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1022.

⁸⁵⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1022.

⁸⁶⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1023.

⁸⁶¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1023.

Müelliflerin modern dönemde yazılmış tefsirlere ve müfessirlerine bakışını incelemiş bulunmaktayız. Her iki müellifin modern dönemde yazılmış tefsirlere ve müfessirlerine dair çok önemli bilgiler verip bu bölümdeki tefsirleri diğerlerine nazaran daha detaylı bir şekilde ele aldıklarını söyleyebiliriz. Ayrıca müelliflerin bu bölümdeki müfessirlere yönelik daha objektif bir tutum içerisinde oldukları kanaatindeyiz. Ne var ki müellifler, modern dönemde telif edilmiş tefsirleri ele alırken Mısır coğrafyasının dışına çıkmamışlardır. Ayrıca Marife, Zehebî'den farklı olarak kitabına aldığı modern dönem tefsirlerinde büyük oranda İran coğrafyasına bağlı kalmıştır. Modern dönemde yazılmış birçok tefsiri kitaplarına almamaları, müelliflerin kitaplarının istifade edilebilirliğini azaltmıştır.⁸⁶² Son olarak müelliflerin birbirlerinden farklı olarak kitaplarına aldıkları modern dönem tefsir ve müfessirlerini tablo halinde göstereceğiz. Zehebî, Marife'den farklı olarak modern dönemde telif edilmiş üç tefsiri -müfessirleriyle ilgili bilgi vermeksizin-⁸⁶³ incelemektedir. Zehebî bu üç tefsiri de “Modern Dönemde İlâhî (Sapkın) Tefsir”⁸⁶⁴ başlığı altında ele almaktadır. Marife ise Zehebî'den farklı olarak on bir tefsir ve müfessire yer vermektedir. Marife bu on bir tefsirin tamamını “Modern Dönemde Edebî-İctimâî Tefsirler” başlığı altında ele almaktadır. Müelliflerin birbirlerinden farklı olarak kitaplarına aldıkları tefsir ve müfessirleri göstereceğimiz ilgili tabloları; müfessirin adı, hicrî vefat yılı ve tefsir kitabı hakkında kısa bilgiler şeklinde sunacağız.

⁸⁶² Modernist tefsir medresesinin ortaya çıkışıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Ferruh Kahraman, **Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsîrde İhtilâflar**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2011, s.337.

⁸⁶³ Zehebî: “Tefsirin bu türünü ele alırken bu akımın temsilcilerinden herhangi birini ismi veya lakabıyla zikretmek istemiyoruz. Çünkü bu durum fitneye sebep olabileceği gibi düşmanlığa da davetiye çıkarabilir.” Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.458.

⁸⁶⁴ Zehebî bu bölümde reform tutkusu, cahillik, sapkınlık vb. etkenlerle telif edilmiş, dine zarar veren eserleri incelemektedir.

Tablo 7: Zehebî'nin Kitabına Alıp Marife'nin Kitabına Almadığı Modern Dönem Tefsirleri ve Müfessirleri

Müfessirin Adı	Tefsir Kitabı Hakkında
Angelika Neuwirth veya Nicolai Sinai ⁸⁶⁵	Eserin adı el-Kur'ân ve'l-Müfessirûn'dur. Zehebî'ye göre bu eserin sahibi müfessirleri eksik yönleriyle ele almakta ve onlara karşı çok sert eleştirilerde bulunmaktadır. Müfessirlere karşı alaycı bir dil kullanan müellif, onların arasındaki mutedil kimseleri de aynı muameleye tabi tutmuştur. ⁸⁶⁶
Ebû İshâk İbrahim İtfeyyîş (v.1385)	Eserin adı et-Teşrîu'l-Mısri ve Sılatühû bi'l Fıkhî'l-İslâmî'dir. Zehebî'ye göre bu eserin sahibi ⁸⁶⁷ reform tutkunudur. Dinin hükümlerini -özellikle had hükümlerini- katılıkla suçlayanlarla aynı görüşleri dile getirip had ayetlerini hevasına uyararak tevil etmiştir. Ayetlerdeki emirleri ibâhâya hamletmiştir. ⁸⁶⁸
Muhammed Ebû Zeyd (v.1349)	Eserin adı el-Hidâye ve'l-İrfân fî Tefsîri'l-Kurân bi'l-Kur'ân'dır. Zehebî'ye göre bu eserin yazarı ⁸⁶⁹ Kur'ân-ı Kerîm'le sünnetin bağıını koparmaya çalışmıştır. Eserinde bütün müfessirlere saldırmış ve bozuk fikirler serdetmiştir. Ezher âlimlerinin çalışmaları neticesinde bu kitap toplatılmıştır. ⁸⁷⁰

⁸⁶⁵ Bu eserin kime ait olduğunu tam olarak tespit edemedik. el-Kur'ân ve'l-Müfessirûn adlı orijinal bir çalışma bulamamakla beraber Angelika Neuwirth ve Nicola Sinai tarafından kaleme alınmış bazı oryantalist çalışmalar vardır. Zehebî'nin bahsettiği eserin, bu çalışmalardan herhangi birinin Arapça'ya yapılmış tercümesi olma ihtimali vardır. Angelika Neuwirth ve Nicola Sinai'nin Kur'ân-ı Kerîm'in tefsiri konusundaki oryantalist çalışmaları için bkz. Mültekâ Ehli't-Tefsîr, "el-Müfessirûne'l-Cüded, et-Tefsîru'l-İstîşrâkî li'l-Kurâni'l-Kerîm", 09.10.2015

<https://vb.tafsir.net/forum/%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B3%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%85/%D9%85%D9%84%D8%AA%D9%82%D9%89-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D9%86%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D8%B1-%D9%84%D9%84%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86-%D8%A7%D9%84%D9%83%D8%B1%D9%8A%D9%85/45659-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%81%D8%B3%D8%B1%D9%88%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%AC%D8%AF%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%81%D8%B3%D9%8A%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%B4%D8%B1%D8%A7%D9%82%D9%8A-%D9%84%D9%84%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86-%D8%A7%D9%84%D9%83%D8%B1%D9%8A%D9%85> (11.11.2020)

⁸⁶⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.458-462.

⁸⁶⁷ Bu eserin Ebû İshâk İbrahim İtfeyyîş'e ait olduğunu tespit ettik. İnternet Archive, "et-Teşrîu'l-Mısri ve Sılatühû bi'l-Fıkhî'l-İslâmî, Cerîdetü'l-Feth", https://archive.org/details/altashrie_almisriy (11.11.2020)

⁸⁶⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.462-466.

⁸⁶⁹ Bu eser Muhammed Ebû Zeyd tarafından kaleme alınmıştır. Recep Orhan Özel, "Kur'âniyyûn Akımının Mısırlı Bir Mümessili: Muhammed Ebu Zeyd", **Amasya İlahiyat Dergisi**, Sayı:12, Amasya, 2019, s.56.

⁸⁷⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.466-477.

Tablo 8: Marife'nin Kitabına Alıp Zehebî'nin Kitabına Almadığı Modern Dönem Tefsirleri ve Müfessirleri

Müfessirin Adı	Tefsir Kitabı Hakkında
Seyyid Kutup b. İbrahim eş-Şâzelî (v.1386)	Tefsirin adı Fî Zilâli'l-Kur'ân'dır. Marife'ye göre bu tefsir, İslâmî hareketi diriltmeyi hedefleyen Edebî-İctimâî tarzda bir eserdir. Müfessir bu eserinde Müslümanlar ve Kur'ân-ı Kerîm arasındaki bağı güçlendirmeye çalışmıştır. ⁸⁷¹
Muhammed et-Tâhir b. Âşûr (v.1393)	Tefsirin adı et-Tahrîr ve't-Tenvîr'dir. Marife'nin belirttiğine göre bu tefsirde sosyal konulara ve bazı yenilikçi görüşlere yer verilerek asrın problemleri çözülmeye çalışılmıştır. Müfessir akla önem verdiği gibi rivayetlere de yer vermiştir. Bunun yanında i'câz, belâğat ve surelerin arasındaki tenasübe önem vermiştir. ⁸⁷²
Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî (v.1402)	Tefsîrin adı el-Mizân fî Tefsîri'l-Kur'ân'dır. Marife'nin belirttiğine göre bu tefsir, felsefî teorileri ve fikirleri içine alan kapsamlı bir eserdir. Müellif kitabında önde gelen tefsirlerden örnek bölümler nakletmiştir. İslam düşmanlarının ortaya çıkardıkları şüpheleri ele almıştır. ⁸⁷³
Muhammed es-Sâdıkî et-Tahrânî (v.1432)	Tefsirin adı el-Furkân fî Tefsîri'l-Kur'ân'dır. Marife'nin belirttiğine göre müfessir mümkün mertebe ayetleri ayetlerle tefsir etmeye çalışmış; zayıf, uydurma ve isrâîlî rivayetlerden kaçınmıştır. Toplumsal eğitim üzerinde durmuştur. Fakih olmasından dolayı tefsirinde fıkıh konularına çokça yer vermiştir. ⁸⁷⁴
Muhammed Takiyy el-Medresî ⁸⁷⁵	Tefsirin adı Min Hûde'l-Kur'ân'dır. Marife'nin belirttiğine göre çözümlemeci, eğitsel ve geniş kapsamlı bir tefsirdir. Müfessir, Kur'ân-ı Kerîm'in yol göstericiliğiyle toplumsal sorunları çözmeye çalışmıştır. İsrâiliyyât hurafelerinden kaçınmıştır. ⁸⁷⁶
Muhammed Hüseyin Fazlullah ⁸⁷⁷	Tefsirin adı Min Vahyi'l-Kurân'dır. Marife'nin belirttiğine göre toplumsal konuları ele alan eğitsel bir tefsirdir. Marife'ye göre baştan sona yapılmış en

⁸⁷¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.1023,1024.

⁸⁷² Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.1024,1025.

⁸⁷³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.1025-1027.

⁸⁷⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.1027,1028.

⁸⁷⁵ Marife, müfessirin vefat tarihini vermemiştir. Müfessir günümüz alimlerindendir. 1 Temmuz 1945 yılında Irak'ta Kerbelâ'da doğmuştur. Vefat ettiğine dair bir bilgiye ulaşamadık. Wikipedia," Mohammad Taqi al-Modarresi" https://en.m.wikipedia.org/wiki/Mohammad_Taqi_al-Modarresi (11.11.2020)

⁸⁷⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1028.

⁸⁷⁷ Müfessir 4 Temmuz 2010 yılında vefat etmiştir. Wikipedia," محمد حسين فضل الله " https://ar.m.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF_%D8%AD%D8%B3%D9%8A%D9%86_%D9%81%D8%B6%D9%84_%D8%A7%D9%84%D9%84%D9%87 (11.11.2020)

	güzel tefsirlerdendir. Bu tefsirde büyük ölçüde, eğitim ve yenilikçiliğe önem verilmiştir. ⁸⁷⁸
Havzetü'l-İlmiyye ⁸⁷⁹	Tefsirin adı Tefsiru Numûne'dir. Marife'nin belirttiğine göre bu tefsir, türünün ilk örneğidir. Bir gurup çalışması sonucu oluşturulmuştur. ⁸⁸⁰ Bu tefsirde dini, eğitsel, ahlakî vb. konulara yer verilmiştir. Tefsir, Farsça yirmi yedi cilt olarak yazılmış, "el-Emsal" adıyla Arapça'ya tercüme edilmiş ve özet halinde de basılmıştır. ⁸⁸¹
Muhammed Cevâd Muğniye (v.1400)	Tefsirin adı el-Kâşif'tir. Marife'nin belirttiğine göre bu tefsir, günümüz Müslümanlarının sorunlarını ele alan yenilikçi bir tefsirdir. Genç neslin sorunlarına cevap veren ve birçok konuyu içine alan bir tefsirdir. ⁸⁸²
Muhammed Cevâd Muğniye (v.1400)	Tefsirin adı et-Tefsîru'l-Mübîn'dir. Müfessir, el-Kâşif adlı tefsirini tek ciltte özetlemiştir. ⁸⁸³
Nusret Hanım ⁸⁸⁴ (v.1403)	Tefsirin adı Mahzenü'l-İrfân'dır. Marife'nin belirttiğine göre Farsça telif edilmiş, kapsamlı ve kolay anlaşılabilen bir tefsirdir. Müfessir tefsirinde eğitim üslubunu işlemiş ve nefis tezkiyesini amaçlamıştır. Bu tefsir, güzel ahlakî tesis etmeye çalışan önemli bir eserdir. ⁸⁸⁵
Muhammed b. Muhammed el-Kâsımî (v.1332)	Tefsirin adı Mehâsinü't-Tevîl'dir. Marife'nin belirttiğine göre müfessir, Muhammed Abduh'un öğrencilerindendir. Müfessir kitabında seleften gelen tefsir ve fıkıh rivayetlerine, sonraki âlimlerin görüşlerine ve modern ilimlere dair bilgilere yer vermiştir. ⁸⁸⁶

⁸⁷⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.1029,1030.

⁸⁷⁹ Havzetü'l-İlmiyye, Caferi mezhebine bağlı fıkıh okulu için kullanılan ıstılâhi bir ifadedir. Havzetü'l-İlmiyye, günümüzde iki ana medreseden oluşur. Bunların birincisi Irak'ın Necef şehrinde ki bu en büyük olanıdır. En köklü ve en meşhur olanıysa İran'ın Kum şehrinde olanıdır. Bu iki medrese arasındaki farklılık, ilmî değil coğrafidir. Her iki medrese ilim tahsilinde aynı metoda itimat etmektedir. Wikipedia, "حوزة علمية" https://ar.m.wikipedia.org/wiki/%D8%AD%D9%88%D8%B2%D8%A9_%D8%B9%D9%84%D9%85%D9%8A%D8%A9 (11.11.2020)

⁸⁸⁰ Havzetü'l-İlmiyye'nin Kum medresesindeki bir gurup alimin yardımlarıyla meydana getirilmiştir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1030.

⁸⁸¹ Marife bu tefsiri çok övmektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1030,1031.

⁸⁸² Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.1031,1032.

⁸⁸³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1032.

⁸⁸⁴ "Adı Seyyide Nusret binti es-Seyyid Muhammed Ali Emîn'dir. İsfehân alimelerindendir. İsfehân, diğer İslam beldeleri arasında -bu muhterem hanımla- ön plana çıkmıştır. Bu hanım, İslâmî ilimlerde üstün bir derece elde edene kadar çaba sarfetmiştir. Nihayet fıkıhta -belli seviyede- içtihad derecesi ve diğer edebî, felsefî ve irfânî (tasavvufî) ilimlerde derecelerin en üstünlerinden olan bir derece elde etmiştir." Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.1032,1033.

⁸⁸⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.1032,1033.

⁸⁸⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.1021.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED HÜSEYİN EZ-ZEHEBÎ VE MUHAMMED HADÎ

MARİFE’NİN İŞÂRÎ TEFSİRLERE VE MÜFESSİRLERİNE BAKIŞLARI

Bu bölümde müelliflerin işârî (tasavvufî) tefsirlere ve müfessirlerine bakış açılarını incelemeye ve yorumlamaya çalışacağız. İşârî tefsirler başlığı altında inceleyeceğimiz bütün tefsir ve müfessirleri her iki müellif, “İşârî-Sûfî Tefsirler” başlığı altında ele almaktadır. Bu bölümde inceleyeceğimiz tefsir ve müfessirlerde daha önce takip ettiğimiz metodu uygulayacağız. Önce müfessir hakkında kısa bilgiler verip sonra bu müfessire ve tefsire yönelik Zehebî’nin ve Marife’nin incelemelerini aktaracağız. Daha sonra müelliflerin müfessir ve tefsir kitabı hakkındaki incelemelerini değerlendirmeye ve yorumlamaya çalışacağız. İşârî tefsirleri ve müfessirlerini bu şekilde inceledikten sonra müelliflerin birbirlerinden farklı olarak kitaplarına aldıkları eserleri tablo halinde; müfessirin adı, hicrî vefat tarihi ve tefsir kitabı hakkında kısaca bilgilendirme şeklinde sunacağız.

4.1. TÜSTERÎ VE TEFSÎRU’L-KUR’ÂN’Î’L-AZÎM ADLI ESERİ

Müfessirin tam adı Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yûnus b. İsa b. Abdillâh et-Tüsterî’dir. Tüsterî’nin arif, takva ehli ve keramet sahibi bir ilim adamı olduğu belirtilmektedir. Şeyh Zü’n-Nûn el-Mısırî⁸⁸⁷ ile birlikteliği olmuştur. H. 283 yılında Basra’da vefat etmiştir.⁸⁸⁸

Müellifler Tüsterî’nin tefsirini genel hatlarıyla ele almışlardır.⁸⁸⁹ Zehebî’nin kanaatine göre bu tefsiri Tüsterî kaleme almamıştır. Zehebî, Tüsterî’nin ayetler hakkında yaptığı açıklamaların Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Beledî tarafından bir araya toplandığını ve tefsirin bu şekilde oluşturulduğunu düşünmektedir.⁸⁹⁰ Ayrıca

⁸⁸⁷ Tam adı Ebû’l-Feyz Şeyhu’d-Diyâr el-Mısırî Sevbân b. İbrahim’dir. İsmi farklı kullanımları da vardır. İlk dönem sûfîlerindendir. Zahit bir ilim adamıdır. H. 245 yılında vefat etmiştir. Şemseddin Zehebî, Siyer, Cilt:9, s.417.

⁸⁸⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.333; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.961-963. Tüsterî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. İbn Hallikân, Cilt:2, s.429.

⁸⁸⁹ Zehebî bu tefsire iki buçuk sayfa yer verirken Marife iki sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.333-335; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.961-963.

⁸⁹⁰ Zehebî: “Tefsirde çoğu zaman o ‘Ebûbekir dediki: Sehl’e şunun anlamı hakkında soruldu, o da şunu söyledi’ der. Ebûbekir onun görüşlerini bu kitaba yerleştirmiş ve bu tefsiri ona nispet etmiştir.” Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.333.

Zehebî'nin belirttiğine göre bu tefsir küçük hacimli olup her sureden belli ayetlerin tefsirini içine almaktadır. Zehebî, Tüsterî'nin tefsir anlayışını göstermek için mukaddimesinden nakilde bulunarak ona göre her ayetin zâhir, bâtın, had ve matla' olmak üzere dört anlamı bulunduğunu ifade etmektedir.⁸⁹¹ Zâhir; ayetlerin okunması, bâtın anlaşılması, had helaller ve haramlar, matla' ise Allah'tan gelen bir anlama gücüyle ayetlerin anlamlarının kalbe doğmasıdır. Tüsterî'nin işârî anlamları sunarken bazen tuhaf anlamlardan söz ettiğini söyleyen Zehebî, onun sadece işârî anlamlarla yetinmediğini, bazen zâhirî ve işârî anlamı birlikte verdiğini ve bazen de sadece zâhirî veya sadece işârî anlamı vermekle yetindiğini dile getirmektedir.⁸⁹² Tüsterî'nin tefsirinde belli ölçüde nefis tezkiyesi ve ahlâkî konulara girdiğini ve salihlerin hikayelerini anlattığını ifade eden Zehebî, onun tefsirinden birçok örnek sunmaktadır.⁸⁹³

Marife'nin, Tüsterî'nin tefsiriyle ilgili verdiği bilgilerin hemen hemen tamamı Zehebî'yle aynıdır. Marife, Zehebî'den farklı olarak sadece şöyle bir tespitte bulunmaktadır: Üçüncü yüzyılda ayetlerin tevillerine dayanan bâtınî tefsir anlayışı Tüsterî'yle başlamıştır.⁸⁹⁴ Bunun dışında Marife, Zehebî'ye mutabık olarak Tüsterî'nin tefsirini Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Beledî'nin derlediğini ve bu tefsirin küçük hacimli olup sadece belli ayetleri ele aldığını ifade etmektedir.⁸⁹⁵ Tüsterî'ye göre her ayetin zâhir, bâtın, had ve matla' olmak üzere dört anlamı⁸⁹⁶ bulunduğunu söyleyen Marife, Tüsterî'nin işârî anlamları verirken bazen tuhaf anlamlardan söz ettiğini dile getirmektedir.⁸⁹⁷ Tüsterî'nin sadece işârî anlamlarla yetinmediğini, bazen zâhirî ve işârî anlamı birlikte verdiğini ve bazen de sadece zâhirî veya sadece işârî

⁸⁹¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.333.

⁸⁹² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.334.

⁸⁹³ Mesela Zehebî, Tüsterî'nin A'râf 7/148. ayetin tefsirinde şöyle dediğini belirtmektedir: "*Her insanın buzağısı, üzerine titrediği ve kendileri nedeniyle Allah'tan yüz çevirdiği ailesi ve çocuklarıdır. İnsan bundan ancak, elde ettiği bütün nasip ve menfaatleri, sebeplerinden ayırdığı zaman kurtulabilir. Tıpkı buzağıya tapanların ona tapmaktan ancak kendi nefislerini öldürdükten sonra kurtulmaları gibi...*" Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.334; Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yunus b. Rafî' et-Tüsterî, **Tefsîru't-Tüsterî**, thk. Muhammed Bâsil Uyûnû's-Sevd, 1.Baskı, Dâru'l-Kütûbi'l-İlmîyye, Beyrût, h.1423, s.67. (Nakilde bulduğumuz bu tefsir, Zehebî'nin -Tüsterî'nin tefsirini toplayan kimse şeklinde- kendisine işaret ettiği Ebû Bekir Muhammed el-Beledî tarafından toplanmıştır)

⁸⁹⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.961.

⁸⁹⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.961.

⁸⁹⁶ Bu kavramları Marife'de Zehebî gibi açıklamaktadır: "*Zâhiri ayetlerin okunması, bâtını anlaşılması, haddi helaller ve haramlar, matla' ise Allah'tan gelen bir anlama gücüyle ayetlerin anlamlarının kalbe doğmasıdır.*" Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.961,962.

⁸⁹⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.962.

anlamı vermekle yetindiğini belirten Marife, onun ayetleri tefsir ederken sūfîlerin hikayelerini aktardığını da söylemektedir.⁸⁹⁸ Marife, Tüsterî'nin tefsirinden yeteri kadar örnek vererek onun tefsirdeki metodunu nasıl icrâ ettiğini göstermektedir.⁸⁹⁹

Müellifler, Tüsterî'nin tefsirini tanımamızı sağlayacak düzeyde yeterli ve değerli bilgiler vermektedirler. Bununla beraber müelliflerin bu tefsirle ilgili verdikleri bilgilerin neredeyse tamamı mutabıktır. Buradan hareketle Marife'nin Tüsterî ve tefsiriyle ilgili verdiği bilgileri Zehebî'den özetlediği düşünülebilir. Fakat Marife'nin yer yer özgün bilgiler aktarmakla beraber Tüsterî'nin tefsiriyle ilgili verdiği örneklerin tamamının Zehebî'den farklı olduklarını görmekteyiz. Zaten müelliflerin, inceledikleri ortak müfessirlere ve tefsirlere dair büyük ölçüde mutabık bilgiler vermeleri son derece doğaldır. Dolayısıyla Marife'nin tefsirlere ve müfessirlere dair verdiği bilgilerde Zehebî'yle -taklide düşmeksizin- mutabık olması, verdiği bütün bilgileri Zehebî'nin kitabından özetlediği yanlışlığına düşürmemelidir.

4.2. SÜLEMÎ VE HAKÂİKU'T-Tefsîr ADLI ESERİ

Müfessirin tam adı Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. Hasan b. Musa el-Ezdî es-Sülemî'dir. Horasan sūfîlerinin önde gelenlerindendir. Tasavvuf ve hadis ilminde önemli bir konumu vardır. Birçok eser telif etmiştir. H. 412 yılında vefat etmiştir.⁹⁰⁰

Müellifler Sülemî'nin tefsirini genel hatlarıyla ele almaktadırlar.⁹⁰¹ Zehebî, Sülemî'nin tefsirinin bütün sureleri kapsadığını ve müfessirin -zâhirî tefsiri kabul etmekle beraber- sadece işârî tefsir ile yetindiğini söylemektedir.⁹⁰² Sülemî'nin tefsirinde hakikat ehlinin görüşlerini topladığını dile getiren Zehebî, onun Câ'fer b.

⁸⁹⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.962,963.

⁸⁹⁹ Mesela Marife'nin naklettiğine göre Tüsterî, Rûm 30/41. ayette şöyle demektedir: "Allah, yırtıcı hayvanları temsilen karayı, kalbi temsilen de denizi misal vermiştir. Bu iki kavram (kara ve deniz), fayda ve zararı içine alan en genel kavramlardır. İşte bu, ayetin batınıdır. Kalbin, sürekli değişebilir ve dep derin bir yapıya sahip olmasından dolayı "قلب" diye isimlendirildiğini görmüyor musun? (Tüsterî, "قلب" kelimesiyle "قلب" kelimesi arasındaki etimolojik ve anlamsal bağa dikkat çekmektedir)" Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.963; Tüsterî, s.121.

⁹⁰⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.336; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.963. Sülemî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Suyûtî, Tabakâtü'l-Müfessirîn, ss.97,98.

⁹⁰¹ Zehebî kitabında Sülemî'nin tefsirine yaklaşık beş sayfa yer verirken Marife dört buçuk sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.336-340; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.963-967.

⁹⁰² Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.337.

Muhammed es-Sâdık, İbn Atâullâh el-İskenderî,⁹⁰³ Cüneyd,⁹⁰⁴ Fudayl b. İyâz⁹⁰⁵ ve Sehl b. Abdillâh et-Tüsterî'den nakillerde bulunduğunu belirtmektedir.⁹⁰⁶ Zehebî, zâhirî tefsirden yüz çevirip işârî anlamlarla yetindiği için Sülemî'nin birçok âlim tarafından eleştirildiğini söylemektedir.⁹⁰⁷ Zehebî, Sülemî'ye yöneltilen birçok eleştiriye karşı çıkmakla beraber onun Cafer es-Sâdık'tan naklettiği görüşlerin tamamının Şîa'nın uydurması olduğu kanaatindedir.⁹⁰⁸ Zehebî, Sülemî'nin tefsirinden çokça örnek nakletmektedir.⁹⁰⁹

Marife'nin Sülemî'nin tefsirine yönelik verdiği bilgiler büyük ölçüde Zehebî'yle mutabıktır. Marife, Sülemî'nin tefsirininin sûfî tarzda telif edilmiş ikinci tefsir olduğunu söylemektedir.⁹¹⁰ Sülemî'nin tefsirinin en önemli sûfî tefsirlerden kabul edildiğini söyleyen Marife, bu tefsirin kendinden sonraki Kuşeyrî, Şîrâzî vb. müfessirlerin telif ettiği bâtinî tefsirler için ana kaynak niteliği taşıdığını belirtmektedir.⁹¹¹ Sülemî'nin tefsirinden, Kur'ân-ı Kerîm'in lafızlarından soyutlanmış tevil örnekleri veren Marife,⁹¹² onun tefsirine yönelik eleştirileri herhangi bir değerlendirme yapmaksızın uzunca nakletmektedir.⁹¹³ Son olarak Marife'nin,

⁹⁰³ Tam adı Ahmed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Atâullah b. Abdirrahmân Ebû'l-Fadl ve Ebû'l-Abbâs Tâcû'd-Dîn b. Atâullah el-İskenderî'dir. Zamanının meşhur Şâzelî mutasavvıflarındandır. Tefsir, fıkıh, hadis vb. ilimlerde belli bir mevkisi vardır. H. 709 yılında vefat etmiştir. Nüveyhiz, Cilt:1, s.67.

⁹⁰⁴ Tam adı el-Cüneyd b. Muhammed b. el-Cüneyd Ebû'l-Kâsım el-Hazzâz'dır ve el-Kavârîrî denilmektedir. İlk dönemlerin meşhur sûfilerindendir. İslâmî ilimlerin birçok dalında kendini geliştirmiştir. H. 297 yılında vefat etmiştir. el-Bağdâdî, Târih, Cilt:8, s.168.

⁹⁰⁵ Tam adı el-Fudayl b. 'İyâz b. Mes'ûd b. Beşer et-Temîmî el-Yerbûî'dir. Horasan'ın ilk büyük sûfilerindendir. Zühd ve takva sahibi, sika bir ilim adamı olduğu belirtilmektedir. H. 187 yılında vefat etmiştir. Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Musa b. Hâlid b. Sâlim en-Nisâbûrî Ebû Abdirrahman es-Sülemî, **Tabakâtü's-Sûfiyye**, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1998, s.22.

⁹⁰⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.337.

⁹⁰⁷ Zehebî'nin aktardığına göre Suyûtî, İbn Teymiyye, Ebû'l-Hasan el-Vâhidî vb. alimler Sülemî'yi eleştirmiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.337,338.

⁹⁰⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.339.

⁹⁰⁹ Mesela Zehebî'nin naklettiğine göre Sülemî, Nasr 110/1. ayetin tefsirinde şöyle demektedir: "*İbn Atâullâh şöyle demiştir: 'Allâh Teâlâ, kendisi ile seni başka şeylerden oyaladıysa bil ki o zaman sana O'nun katından bir fetih gelmiştir. Fetih; Allâh ile buluşma sayesinde beşer zindanından kurtuluştur.'*" Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.340; Ebû Abdirrahman Muhammed b. el-Hüseyn b. Musa el-Ezdî es-Sülemî, **Hakâiku't-Tefsîr (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz)**, thk. Seyyid 'İmrân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2001, s.425.

⁹¹⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.963. Daha önce belirttiğimiz üzere, Marife'ye göre üçüncü yüzyılda ayetlerin tevillerine dayanan bâtinî tefsir anlayışı Tüsterî'yle başlamıştır. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.961.

⁹¹¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.963,964.

⁹¹² Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.966.

⁹¹³ Marife; İbn Salâh, Muhammed b. Yûsuf en-Nisâbûrî, Şemseddîn Zehebî, Suyûtî vb. alimlerin Sülemî'yi eleştirdiğine dair örnekler vermektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.964-966.

Sülemî'nin tefsirinden onu tanımamızı sağlayacak kadar örnek naklettiğini söyleyebiliriz.⁹¹⁴

Müelliflerin Sülemî'nin tefsirine dair çok önemli bilgiler verdiklerini ve gereksiz konulara girmediklerini görmekteyiz. Ayrıca müellifler, Sülemî'nin tefsirdeki metodunu görmemizi sağlayacak düzeyde onun tefsirinden nakillerde bulunmaktadır. Bununla beraber Marife'nin, Sülemî'nin tefsirinde Cafer es-Sâdık'tan naklettiği rivayetlere dair –Zehebî'nin eleştiri yöneltmesine rağmen- herhangi bir değerlendirmede bulunmaması dikkat çekicidir. Kanaatimizce Sülemî'nin tefsiri, her ne kadar eleştirilere maruz kalsa da sûfîlerin tefsir ve tevillerini toplaması açısından önemli bir çalışmadır. Öyle ki Sülemî, Taberî'nin zâhirî tefsirde yaptığını - işârî tefsir ve telif rivayetlerini bir araya toplayarak- bâtınî tefsirde yapmıştır.⁹¹⁵

4.3. İBN ARABÎ VE KENDİSİNE ATFEDİLEN TEFSİRLER

Müfessirin tam adı Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed İbn Arabî⁹¹⁶ et-Tâî el-Hâtimî'dir. Endelûs'un Mürsiye şehrinde doğmuştur. İbn Arabî, dînî ilimlerin farklı sahalarında kendini geliştirmiş ve özellikle tasavvufta çok yüksek bir mevkîye ulaşmıştır. Birçok eser telif eden İbn Arabî, h. 638 yılında vefat etmiştir.⁹¹⁷

Müellifler, kitaplarında İbn Arabî ve ona atfedilen tefsir konusuna genişçe yer vermektedirler.⁹¹⁸ İbn Arabî'ye nispet edilen tefsir konusunda müellifler arasında ciddi bir ihtilaf vardır. Zehebî, iki cilt halinde basılan bir tefsirin İbn Arabî'ye isnat

⁹¹⁴ Mesela Marife, Sülemî'nin Nisâ 4/66. ayette şöyle dediğini nakletmektedir: "Muhammed b. Fadl şöyle demiştir. "Ayetteki "اقتلوا انفسكم" ifadesi, "nefislerinizin hevasına aykırı davranarak nefislerinizi öldürün" demektir. "او اخرجوا من دياركم" ifadesi, "dünya sevgisini kalbinizden çıkarın" anlamındadır. "ما فعلوه الا قليل منهم" ifadesi, "onlar sayı bakımından az, mana bakımından çok anlamındadır. Onlar tevâfik ve doğru velayet ehli dirler." Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.966; Sülemî, s.154.

⁹¹⁵ Yunus Emre Gördük: "Sülemî'nin "Hakaiku't-Tefsir" adlı eseri, işârî tefsirle ilgili önemli bir kaynaktır. Sülemî burada mutasavvıfların tefsir ve tevillerini bir araya toplayıp bunların kaybolmasını önlemiştir. Taberî'nin zahiri tefsirde yaptığını Sülemî batını tefsirde yapmıştır." Yunus Emre Gördük, "İmam Cafer es-Sâdık'a İsnat Edilen İşârî Tefsirin es-Sülemî Tefsiri ile Mukayesesi", **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:1, Denizli, 2014, s.58.

⁹¹⁶ Marife, Muhyiddîn İbn Arabî'nin Mâlikî alim Kâdî Ebî Bekir İbnü'l-Arabî'den ayırt edilebilmesi için isminin "ابن عربي" şeklinde mârifetsiz yazıldığını belirtmektedir.

⁹¹⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.356; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.984. İbn Arabî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ebû Bekir Muhyiddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Abdullah el-Hâtimî el-Ma'rûf bi İbn Arabî, **el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye**, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 1969, Cilt:1, s.3.

⁹¹⁸ Zehebî bu tefsire altı buçuk, Marife on üç buçuk sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.350-356; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.984-997.

edildiğini fakat bu tefsirin ona aidiyetini kabul edenler olduğu gibi Abdürrezzâk el-Kâşânî'ye ait olduğunu savunanların da olduğunu ifade etmektedir.⁹¹⁹ Zehebî, Muhammed Abduh'a göre bu tefsirin Kâşânî'ye ait olduğunu ve Abduh'un Kâşânî'yi Bâtînî olarak gördüğünü belirtmektedir. Zehebî de Abduh gibi bu tefsirin Kâşânî'ye ait olduğunu kabul etmekte;⁹²⁰ fakat bazı delillere istinaden Kâşânî'nin bâtînî olmadığını söyleyerek Abduh'a karşı çıkmaktadır.⁹²¹ Zehebî, bu tefsirin İbn Arabî'ye nispet edilmesini iki sebebe bağlamakta,⁹²² Kâşânî'ye ait olduğunu üç maddede ispat etmeye çalışmakta⁹²³ ve tefsirle ilgili genel bilgiler vermektedir. Zehebî, bu tefsirde nazarî-sûfî tefsir anlayışının bulunduğunu ve zâhirî tefsire yer verilmediğini, vahdet-i vücûd anlayışının revaçta olduğunu ve anlaşılması çok güç anlatımların bulunduğunu dile getirmektedir.⁹²⁴ Ayrıca Zehebî'ye göre vahdet-i vücûd anlayışının tefsire kötü bir tesiri vardır.⁹²⁵ Bu tefsirle ilgili incelemelerini tamamlayan Zehebî, müstakil bir başlık altında İbn Arabî'nin tefsir metodunu -ona ait müstakil bir tefsir kitabı olmadığını belirtip farklı eserlerinde ele aldığı ayetlere yönelik açıklamalarını baz alarak-anlatmaktadır.⁹²⁶

Zehebî sadece, İbn Arabî'ye en çok nispet edilen tefsiri ele almıştı. Marife ise İbn Arabî'ye nispet edilen üç tefsir üzerinde durmaktadır. Bu tefsirler; İcâzü'l-Beyân fî't-Terceme anî'l-Kur'ân, Rahme mine'r-Rahmân fî Tefsîr ve İşârâtî'l-Kurân ve Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Kerîm'dir.⁹²⁷ Marife, İcâzü'l-Beyân'ın İbn Arabî'ye nispetiyle ilgili bilgi vermemekte, Rahme mine'r-Rahmân'ı Mahmud Mahmud el-Ğarrâb'ın İbn

⁹¹⁹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.350.

⁹²⁰ Zehebî, İbn Arabî ile ilgili müstakil olarak kaleme aldığı kitabında da bu tefsirin Kâşânî'ye ait olduğunu kanaatindedir. Zehebî, Tefsîru İbn Arabî, s.26.

⁹²¹ Zehebî: "Kâşânî, Bâtînî değildir. Çünkü tefsirinin giriş kısmında zahir anlamın öncelikli olduğunu ve kastedilen anlam olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber o, zahir anlam üzerinde durmayacağını belirtmiştir." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.350.

⁹²² Zehebî: "Bu tefsir ya revaç bulması için ya da içindeki vahdet-i vücûd anlayışının çokluğundan dolayı İbn Arabî'ye nispet edilmiştir." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.356.

⁹²³ Zehebî'nin dayandığı üç delil şunlardır: 1) Tefsirin bütün yazma nüshaları Kâşânî'ye nispet edilmektedir. 2) Keşfü'z-Zünûn'daki kayıtlar Kâşânî'ye ait olduğunu göstermektedir. 3) Tefsirde "şeyhimiz Nureddin Abdüssamed" ifadesi vardır ve bu zat Kâşânî'nin şeyhidir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.350,351.

⁹²⁴ Mesela Zehebî'nin belirttiğine göre bu tefsirde, Müzzemmil 73/8-9. ayetin tefsirinde şöyle denilmektedir. "Rabbini adını an. O sensin. Daha açık ifade ile kendini tanı, kendini an ve kendini unutma! Yoksa Allâh'ı unutursun. Kendi hakikatini öğrendikten sonra nefsini kemale erdirmek için çalış." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.355; İbn Arabî, Tefsîru'l-Kur'ân li İbnî'l-Arabî, Vakfiyyetü'l-Emîr Ğâzî li'l-Fikri'l-Kur'ânî, Ürdün, 2012, ss.863,864.

⁹²⁵ Zehebî, vahdet-i vücûd anlayışını doğru bir yönelim olarak görmemektedir ve İbn Arabî'nin bu anlayışının tefsirine yansımaları, kötü bir tesir olarak nitelemiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.351.

⁹²⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.356-364.

⁹²⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.986,987.

Arabî'nin eserlerinden derlediğini belirtmektedir.⁹²⁸ Marife yaptığı incelemeler neticesinde Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm'in -Zehebî'nin Kâşânî'ye nispet ettiği tefsir- İbn Arabî'ye nispetinin tercihe şayan olduğu sonucuna varmaktadır.⁹²⁹ Bu bağlamda Marife, İbn Arabî'nin müstakil bir tefsirinin olduğuna dair deliller sunup⁹³⁰ bu tefsiri İbn Arabî'ye nispet etmekten çekinen Muhammed Abduh'a eleştiriler yöneltmekte⁹³¹ ve bu tefsirin Kâşânî'ye ait olmadığını söyleyerek Zehebî'ye üç maddede cevap vermektedir.⁹³² Bu tefsirin içeriğine yönelik Zehebî'yle mutabık bilgiler⁹³³ veren Marife, tefsirin İbn Arabî'ye aidiyeti konusunda Abduh ve Zehebî'ye muhalefeten şu sonuca varmaktadır: *"Tercihe şayan olan bu tefsirin İbn Arabî'ye nispet edilmesidir. Özellikle ona nispetinin şöhret bulmuş olması ve bu nispetin herhangi bir probleme yol açmaması bunu gerektirir. İbn Arabî'nin diğer eserleriyle bu tefsir arasındaki şiddetli benzerlik, bu nispeti doğrular."*⁹³⁴

Görüldüğü üzere müellifler, İbn Arabî'ye nispet edilen tefsir konusu üzerinde hassasiyetle durmuşlar ve farklı sonuçlara varmışlardır. Bu tefsirin İbn Arabî'ye aidiyeti konusunda her iki müellifin tezlerini ispatlamak adına ortaya koydukları farklı deliller vardır. Açıkçası müelliflerin delillerini inceledikten sonra bu tefsirin kime ait olduğu konusunda görüş beyan etmek bizim için oldukça zordur. Fakat kanaatimizce bu tefsiri İbn Arabî'ye nispet etme konusunda, müelliflerin ona yönelik bakış açılarının büyük bir etkisi vardır. Çünkü Abduh ve Zehebî'nin İbn Arabî'ye karşı müspet

⁹²⁸ Marife: "Müellif bu kitabı, İbn Arabî'nin kitaplarındaki -özellikle el-Fütûhât'taki- sözlerinden derlemiştir." Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.986,987.

⁹²⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.997.

⁹³⁰ Marife, İbn Arabî'nin müstakil bir eseri olduğunu ispat sadedinde onun kitaplarında -özellikle el-Fütûhât'da- zikrettiği bazı ibarelere uzunca yer vermektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.985,986.

⁹³¹ Marife; Muhammed Abduh'un, İbn Arabî'ye nispet edilen tefsirdeki bazı aşırılıkları gerekçe göstererek bu tefsirin ona ait olamayacağını düşünmesine hayret etmekte ve İbn Arabî'nin kitaplarından aşırı fikirlerine örnek niteliğinde nakillerde bulunarak Abduh'a cevap vermektedir. Marife'ye göre İbn Arabî'nin kitaplarında birçok aşırı görüşü vardır. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.997.

⁹³² Marife, Zehebî'nin bu tefsiri Kâşânî'ye nispet etmesini doğru bulmamakta ve onun üç maddelik gerekçelerine cevap vermektedir: 1) Bu tefsiri Kâşânî nesh etmiş (çoğaltmış) olabilir ve kitabın nâsihi olan Kâşânî'nin ismi zamanla sonraki nüssâhlar tarafından metne sokulmuştur, bunda tenakuz yoktur. 2) Hâcî Halife Keşfü'z-Zünûn'da, tekrarlamaksızın bu tefsiri Kâşânî'ye nispet etmiştir. Hâcî Halife'nin nüshası tam değildir, bu tefsirin tam nüshası Türkiye'deki Süleymâniye kütüphanesinde vardır. 3) Nureddin Abdussamed yedinci yüzyılın sonlarına doğru vefat etmiştir. İbn Arabî de h. 638'de vefat etmiştir. Dolayısıyla karşılaşmış olmaları mümkündür. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.988,997.

⁹³³ Marife, bu tefsirde nazârî-sûfî tefsir anlayışının bulunduğunu, vahdet-i vücûd anlayışının revaçta olduğunu ve anlaşılması çok güç anlatımların bulunduğunu dile getirmektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.988.

⁹³⁴ Marife'nin naklettiğine göre bu tefsirde Hadîd 57/4. ayetin tefsirinde şöyle denilmektedir: *"Nerede olursanız olun O sizinle beraberdir. Sizin varlığınız da onunladır. Onun zuhuru, sizin görüntülerinizdedir."* Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.989; İbn Arabî, ss.797,798.

yaklaşımları ve Marife'nin onu sert eleştirilerle ele almasına sebep olan menfî tutumu; bu üç müellifin, içerisinde dinen sakıncalı görüşler bulunan bir tefsiri İbn Arabî'ye nispet etme konusunda farklı yaklaşımlarda bulunmalarına etki etmiştir.⁹³⁵ Bütün bunlarla beraber Marife'nin İbn Arabî'ye nispet edilen farklı tefsirleri ele alması, incelemesini Zehebî'ninkine göre daha verimli hale getirmiştir.

4.4. RUZBEHÂN EL-BAKLÎ VE ARÂİSÜ'L-BEYÂN FÎ HAKÂİKİ'L-KUR'ÂN ADLI ESERİ

Müfessirin tam adı Ebû Muhammed Rûzbehân b. Ebû'n-Nasr el-Baklî eş-Şirâzî'dir. el-Baklî nispesiyle meşhur olmuştur. İranlı olup meşhur sûfilerdendir. Âlim ve şair bir kişiliği vardır. Tefsir, hadis, fıkıh ve özellikle tasavvuf sahasında eserler telif etmiştir. H. 606 yılında vefat etmiştir.⁹³⁶

Müellifler el-Baklî'nin tefsirini genel hatlarıyla ele almaktadırlar.⁹³⁷ Zehebî, el-Baklî'nin tefsiriyle ilgili çok az bilgi vermekte ve tefsirden birçok örnek nakletmekle yetinmektedir. Zehebî'nin belirttiğine göre el-Baklî, zâhirî tefsirin öncelikli olması gerektiğini düşünmesine rağmen tefsirinde tamamen işârî yöntemi benimsemiş ve zâhirî tefsire hiç yer vermemiştir.⁹³⁸ Ayrıca Zehebî, el-Baklî'nin tefsirindeki bazı ifadelerden hareketle onun Allah'ın muradını yakalamış olma iddiasında olduğunu tespit ettiğini fakat bunun kabul edilemeyeceğini ifade etmektedir. Çünkü Zehebî'ye göre bu tefsirde, Kur'ân-ı Kerîm lafızlarının kendisine delalet etmesi mümkün olmayan tuhaf çıkarımlar vardır.⁹³⁹

⁹³⁵ Mesela Zehebî, kitabında İbn Arabî'nin üstün ilmi konumuna dikkat çekmekte ve her ne kadar müellifin yer yer aşırılıkları olduğunu kabul etse de onun kitabına sonradan birçok sokuşturma yapıldığına dair tespitler nakletmektedir. Marife ise İbn Arabî'nin aşırılıklarını eleştirmek kastıyla kitaplarından birçok nakilde bulunmuştur. Bu durum, müelliflerin İbn Arabî'ye bakış açılarının oldukça farklı olduğunu göstermektedir.

⁹³⁶ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.341; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.997. el-Baklî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nüveyhiz, Cilt:1, s.191; Ruzbehân el-Baklî, *Arâisü'l-Beyân fî Hakâiki'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2008, Cilt:1, ss.5-8.

⁹³⁷ Zehebî kitabında bu tefsire iki buçuk sayfa yer verirken Marife yarım sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.341-343; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.997,998.

⁹³⁸ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.341.

⁹³⁹ Mesela Zehebî'nin naklettiğine göre el-Baklî, Neml 27/20-21. ayetlerin tefsirinde şöyle demektedir: "Süleyman için hakikat kuşu, kalbinin kuşudur. Bir müddet onu gözden geçirdi. O sırada kalbi hak gaybında kaybolmuştu. Zikirden söylenen şeyler ile meşguldü. Sonra yine onu ve hissettiklerini gözden geçirdi. Kalbinin durumuna hayret etti. Eğer kalbi kendi ile birlikte değilse neredeydi? Sonra kalbinin hakta kaybolmuşken, haktan kaybolduğunu sandı. İşte bu, kendilerinin

Marife, el-Baklî'nin tefsiriyle ilgili üç dört satır bilgi verip müfessirin yöntemini göstermek için mukaddimesinden küçük bir bölüm nakletmektedir. Marife'nin belirttiğine göre bu tefsir tamdır; fakat özet niteliğindedir. Müfessir bu tefsirde kendisinden önceki önde gelen sûfîlerin görüşlerini toplamıştır.⁹⁴⁰ Son olarak Marife, el-Baklî'nin bu tefsirde baştan sona kadar sadece irfânî yöntem üzere hareket ettiğini -zâhirî tefsire hiç yer vermediğini- söylemektedir.⁹⁴¹

Müellifler, el-Baklî'nin tefsirine dair çok az bilgi vermişlerdir. Bununla beraber müelliflerin verdikleri bilgiler büyük ölçüde el-Baklî'nin tefsirini tanımamızı sağlamaktadır. Nitekim bu tefsirle ilgili yapılmış çalışmalara göz attığımızda, Zehebî ve Marife'nin verdikleri bilgilerin pek dışına çıkılmadığını görmekteyiz. Müelliflerin verdikleri bilgilere ek olarak el-Baklî'nin, Sülemî ve Kuşeyrî'den çokça yararlandığını ve tefsirinin, kendisinden sonraki çalışmalara kaynaklık eden bir eser olduğunu söyleyebiliriz.⁹⁴²

4.5. NECMEDDİN DÂYE VE ALÂÜ'D-DEVLE'NİN ET-TE'VÎLÂTÜ'N-NECMİYYE ADLI ESERİ

Necmeddîn Dâye'nin tam adı; Ebû Bekir b. Abdillâh b. Muhammed b. Şâhâver el-Esedî er-Râzî Dâye'dir. Dâye adıyla tanınmaktadır. Sûfîlerin önde gelenlerindendir. Sadreddîn el-Konevî'den ilim almıştır. H. 654 yılında vefat etmiştir.⁹⁴³

Alâü'd-Devle'nin tam adı; Ahmed b. Muhammed b. Ahmed es-Simnânî el-Biyâbânekî'dir. Alâü'd-Devle ve Rukneddîn lakaplarıyla tanınmaktadır. Hadis, fıkıh vb. bazı alanlarda kendisini geliştirmiştir. Birçok eser telif etmiştir. İbn Arabî'yi tekfir ettiğini söyleyenler vardır.⁹⁴⁴ H. 736 yılında vefat etmiştir.⁹⁴⁵

nerede olduğunu bilmeyen ariflerden huzur ehli olanların bazı durumlardaki gaybet halidir. Bu da onların tam anlamı ile Allah'ta gark olmalarının bir sonucudur..." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.343.

⁹⁴⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.997.

⁹⁴¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.998.

⁹⁴² Enver Bayram, "Rûzbihan-ı Baklî'nin Arâisü'l-Beyân'ında İbâdetlere Dair Bazı İşârî Yorumlar", **Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:11, Amasya, 2018, s. 204.

⁹⁴³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.344; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.998. Dâye ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Mehmet Okuyan, "Necmeddîn-i Dâye", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2006, Cilt:32, s.496.

⁹⁴⁴ Bu bilgi için müellifler herhangi bir kaynak belirtmemişlerdir. Zehebî, Alâü'd-Devle'nin İbn Arabî'yi ayıpladığını ve tekfir ettiğini söylerken Marife, onun İbn Arabî'yi çokça ayıpladığını söylemektedir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.344; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.998.

⁹⁴⁵ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.344,345; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.998. Alâü'd-Devle ile ilgili detaylı bilgi için bkz. el-Emîn, Cilt:3, s.87; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-

Zehebî, et-Te'vilâtü'n-Necmiyye adlı tefsiri genel hatlarıyla ele alırken Marife bu tefsire sadece iki üç satır yer vermiştir.⁹⁴⁶ Zehebî'nin belirttiğine göre bu tefsiri Dâye telif etmiş; fakat tamamlayamamıştır. Bunun üzerine Alâü'd-Devle bu tefsiri tamamlamıştır.⁹⁴⁷ Zehebî bu tefsirin beş cilt olduğunu, Dâye'nin dördüncü ciltte Zâriyât Suresi 51/17-18. âyete⁹⁴⁸ kadar geldiğini ve tefsirin geri kalan kısmını ise Alâü'd-Devle'nin farklı bir yöntem üzere tamamladığını ifade etmektedir.⁹⁴⁹ Zehebî, iki müfessirin tefsiri arasındaki farkın görülebildiğini söylemektedir. İki müfessirin tefsirleri arasındaki farka dair Zehebî; Dâye'nin zâhiri tefsire yer verirken Alâü'd-Devle'nin hiç yer vermediğine dikkat çekip Dâye'nin işârî tefsirinin anlaşılmasının kolay olmasına karşılık Alâü'd-Devle'nin tefsirinin anlaşılmasının güç olduğunu ifade etmektedir.⁹⁵⁰ Ayrıca Zehebî, Alâü'd-Devle'ye göre her ayetin yedi bâtını olduğunu ve onun bir ayeti yedi farklı şekilde tefsir ettiğini söylemektedir.⁹⁵¹ Müfessirlerin tefsirdeki yöntemlerine dair aktardığımız bilgileri veren Zehebî, her iki müfessirin tefsirinden birçok örnek nakletmektedir.⁹⁵² Zehebî bu tefsirle ilgili olarak şu sonuca varmaktadır: *"Bu tefsir, en önemli işârî tefsir kaynaklarından kabul edilir. Bu tefsirin ek kısmı -Alâü'd-Devle'nin tamamladığı kısmı- olmasaydı, diğer işârî tefsirlere göre anlaşılması daha kolay bir tefsir olurdu."*⁹⁵³

Marife, Dâye ve Alâü'd-Devle'nin kim olduklarına dair kısa bir bilgilendirme yaptıktan sonra onların tefsirine dair sadece iki üç satır bilgi vermektedir. Marife, et-

Askalânî, **ed-Dürerü'l-Kâmine fi A'yâni'l-Mieti's-Sâmine**, thk. Murâkıbe, Muhammed Abdülmaîn Zâd, 2.Baskı, Meclisü Dâirati'l-Meârifî'l-Osmâniyye, Saydarabâd, 1972, Cilt:1, s.296.

⁹⁴⁶ Zehebî kitabında bu tefsire beş buçuk sayfa yer verirken Marife yarım sayfa yer vermiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.344-349; Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.998.

⁹⁴⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.344.

⁹⁴⁸ Zâriyât Suresi 51/17-18: "كَانُوا قَلِيلًا مِنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ وَبِالْأَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ"

⁹⁴⁹ Zehebî, Alâü'd-Devle'nin bu tefsiri şöyle tamamladığını söylemektedir: Fâtîha Suresini Dâye tefsir etmesine rağmen Alâü'd-Devle, sûfîlerin usûlü üzere yeniden tefsir etmiştir ve Dâye'nin tamamlamadığı Zâriyât suresini o da tamamlamamıştır. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.345.

⁹⁵⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.345,346.

⁹⁵¹ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.346.

⁹⁵² Mesela Zehebî, Dâye'nin Bakara 2/249. ayetin tefsirinde şöyle dediğini nakletmektedir: *"Ayette geçen "فَالَهُ مَلَكِي" ifadesi, "benim velilerimden, sevdiklerimden ve öğrencilerimdendir" anlamına gelir. Onun için bana yakın olma, kabûlüm, benim ahlakımla ahlaklanma ve benden dolayı keramete nail olma özelliği vardır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "Ben Allah'tanım, müminler de bendendir."* Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.346,347; Necmeddîn el-Kübrâ ve Alâü'd-Devle es-Simnânî, **et-Te'vilâtü'n-Necmiyye**, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2009, Cilt:1, s.321. Zehebî, Alâü'd-Devle'nin Tahrîm 66/11. ayetin tefsirinde şöyle dediğini nakletmektedir: *"Ayetteki "مرأت فرعون" "Firavun'un karısı" ifadesi; "müstekbir, etken ve fasit kuvvenin altındaki edilgen salih kuvve" demektir. Eğer bu kuvve kendi başına salih olursa, fasit ve etken kuvvenin küfrü ona zarar veremez."* Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.348,349; Necmeddîn el-Kübrâ ve Alâü'd-Devle, Cilt:6, s.179.

⁹⁵³ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.346.

Te'vilâtü'n-Necmiyye ile ilgili şöyle demektedir: "Bu tefsiri Dâye telif etmiş fakat tamamlamadan vefat etmiştir. Ondan sonra bu tefsiri Alâü'd-Devle tamamlamıştır. Bu tefsir beş büyük cilt halindedir. İşârî tefsir üslubuyla yazılmış hoş bir tefsirdir. Bu tefsirde tam bir zarafet ve harika ibareler vardır." ⁹⁵⁴

Müellifler, Dâye ve Alâü'd-Devle'nin tefsirini yeterince tanımamızı sağlayacak bilgi vermemişlerdir. Bununla beraber Zehebî'nin bu tefsire dair bazı önemli bilgiler verdiğini ve tefsirden çokça örnek naklettiğini görmekteyiz. Marife, tefsirle ilgili sadece iki üç satır bilgi vernekle yetinmiştir. Dolayısıyla Marife'nin et-Te'vilâtü'n-Necmiyye'ye dair verdiği bilgiler son derece yetersizdir.

Müelliflerin işârî tefsirlere ve müfessirlerine bakışını incelemiş bulunmaktayız. Her iki müellifin işârî tefsirlere ve müfessirlerine dair önemli bilgiler verdiklerini görmekteyiz. Bununla beraber özellikle Marife'nin bazı tefsirler üzerinde yeteri kadar durmadığını söyleyebiliriz. Müelliflerin bu bölümde inceledikleri tefsirlerde pek mutaassıp davranmadıkları kanaatindeyiz. Burada dikkat çekmek istediğimiz önemli bir husus; kanaatimizce herhangi bir kimsenin fikrî, dînî, siyasî vb. anlamda bir mezhebinin olması gayet doğaldır. Bundan dolayı müelliflerin kendi mezhebî görüşlerini savunmaları durumu, tek başına onları taassupla itham etmemiz için yeterli değildir. Taassup, kişinin savunduğu fikirlerde itidal çizginin dışına çıkması, apaçık bir hakikati ön kabullerinden dolayı görmezden gelmesi ve muhaliflerine karşı saygısız bir dil kullanmasıdır. Dolayısıyla Zehebî ve Marife'nin kendi mezhebî görüşlerini savundukları bütün örnekleri taassup olarak değerlendirmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Son olarak, müelliflerin birbirlerinden farklı olarak kitaplarına aldıkları işârî tefsirleri ve müfessirleri tablo halinde göstereceğiz. Tespit ettiğimize göre Zehebî'nin Marife'den farklı olarak kitabına aldığı bir işârî tefsir yoktur. Bununla beraber Marife, Zehebî'den farklı olarak kitabında üç işârî tefsire yer vermektedir. Bundan dolayı tabloda sadece Marife'nin Zehebî'den farklı olarak kitabına aldığı işârî tefsirleri ve müfessirlerini göstereceğiz. İlgili tabloyu müfessirin adı, hicrî vefat yılı ve tefsir kitabı hakkında kısa bilgiler şeklinde sunacağız.

⁹⁵⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.998.

Tablo 9: Marife'nin Kitabına Alıp Zehebî'nin Kitabına Almadığı İşâri Tefsirler ve Müfessirleri

Müfessirin Adı	Tefsir Kitabı Hakkında
Abdülkerîm b. Havâzin el-Kuşeyrî (v.465)	Tefsirin adı Letâifü'l-İşârât'tır. Bu tefsir, ayetlerin tevillerine dayanan bâtinî bir tefsirdir. Ayetlerin zâhirî lafızlarına pek yer verilmez. Bununla beraber müfessir, hakikat ilimleriyle şeriat ilimlerini mutabık hale getirmeye çalışmıştır. ⁹⁵⁵
Hôcâ Abdullâh el-Ensârî (v.481)	Tefsirin adı Keşfü'l-Esrâr ve 'İddetü'l-Ebrâr'dır. ⁹⁵⁶ Tefsiri Hôcâ Abdullâh yazmış, Reşidüddîn el-Meybeddî ise genişletmiştir. Bu tefsir, Farsça yazılmış irfânî ve edebî bir tefsir olup hacmi çok büyüktür. ⁹⁵⁷
Habîbullah Âmuzkâr (?) ⁹⁵⁸	Tefsirin adı Tefsîru Edebî ve İrfânî Hôcâ Abdullâh Ensârî'dir. Müfessir bu tefsirde, Hôcâ Abdullâh el-Ensârî'nin tefsirini özetlemiştir. ⁹⁵⁹

Müelliflerin müstereken kitaplarına aldıkları bütün tefsir ve müfessirleri incelemiş bulunmaktayız. Ayrıca faydası olacağını düşündüğümüzden dolayı müelliflerin aynı başlık altında birbirlerinden farklı olarak ele aldıkları tefsir ve müfessirleri de tablolar halinde gösterdik. Bunların dışında müelliflerin farklı başlıklar altında birbirlerinden farklı olarak, kitaplarında müstakil başlıklar altında yer verdikleri –müfessir olsun ya da olmasın- bazı isimler ve tefsirler vardır. Bu bağlamda Zehebî, Marife'den farklı olarak kitabına yerleştirdiği “Hâricî Tefsirler” başlığı altında bir tefsir ve müfessirini, “Felsefî Tefsir” başlığı altında üç ismi ve “Bilimsel Tefsir” başlığı altında üç ismi müstakil olarak ele almaktadır. Marife ise Zehebî'den farklı olarak kitabına yerleştirdiği “İsrâiliyyât Rivayetlerinin Öncüleri” başlığı altında yedi ismi, “Etbâü't-Tâbiîn'in Önde Gelen Müfessirleri” başlığı altında otuz yedi müfessiri, “Lügavî Tefsirler” başlığı altında üç müfessiri, “Özet Tefsirler” başlığı altında beş müfessiri ve yedi tefsiri ve “Müteşâbihlerin Tefsiri” başlığı altında üç tefsir ve müfessirlerini müstakil olarak incelemektedir. Müelliflerin farklı başlıklar altında birbirlerinden farklı olarak, kitaplarında müstakil başlıklar altında yer verdikleri isimleri ve tefsirleri tablolar halinde göstereceğiz.

⁹⁵⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.967-971.

⁹⁵⁶ Tefsiri genişleten Reşidüddîn el-Meybeddî'ye nispeten Tefsîru'l-Meybeddî şeklinde de isimlendirilmektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.971.

⁹⁵⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.971-983.

⁹⁵⁸ Marife, müfessirin vefat tarihine dair bilgi vermemektedir. Yaptığımız araştırmalarda müfessirin vefat tarihini bulamadık.

⁹⁵⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.983,984.

Tablo 10: Zehebî'nin Felsefî Tefsir Başlığı Altında Ele Aldığı İsimler

Müellifin Adı	Müellifin Tefsir İlmindeki Konumu
Fârâbî ⁹⁶⁰	Zehebî'nin belirttiğine göre Fârâbî, Fusûsu'l-Hikem adlı kitabında, bazı ayetlere ve Kur'ân-ı Kerîm'in sunduğu bazı hakikatlere yönelik salt felsefî tefsir yapmıştır. ⁹⁶¹
İbn Sînâ ⁹⁶²	Zehebî'nin belirttiğine göre İbn Sînâ, din ile felsefeyi uzlaştırmak için büyük bir çaba sarf etmiş ve felsefî teorileri Kur'ân-ı Kerîm'e tatbik etmiştir. İbn Sînâ Kur'ân-ı Kerîm'in, ancak kendi gibi seçkinlerin anlayacağı sembolik ifadeler taşıdığını düşünmüştür. ⁹⁶³
İhvânü's-Safâ ⁹⁶⁴	Zehebî'nin belirttiğine göre, İhvânü's-Safâ'nın Risaleler'inde Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirine dair örnekler vardır. İhvânü's-Safâ'ya göre Kur'ân-ı Kerîm'in gerçeklerin sembolü olduğunu belirten Zehebî, buradan hareketle bu toplulukla Bâtınîler arasında bağ olabileceği çıkarımında bulunmaktadır. ⁹⁶⁵

⁹⁶⁰ Müellifin tam adı, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî'dir. İslâm felsefesini metot, terminoloji ve problemler açısından temellendiren ünlü Türk filozofudur. H. 339 yılında vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Hasan Aydın, "Dinî-Felsefî Temelleri Işığında Fârâbî'nin Eğitim Ütopyası", **Kelam Araştırmaları Dergisi**, Sayı:1, Samsun, 2010, ss.123,124.

⁹⁶¹ Mesela Zehebî'nin naklettiğine göre Fârâbî, Hadîd 57/3. ayetin tefsirinde zâhir ve bâtın kelimelerini şöyle açıklamıştır: "Onun varlığından daha kamil bir varlık yoktur. O halde O'nda varlığın eksikliği bulunmadığında bir kapalılık yoktur. O, zatında zahirdir, ancak zuhurunun şiddeti nedeniyle batındır. Onunla bütün görünen varlıklar görünür hale gelir. (Görünen bütün varlıklar onunla görülür). Tıpkı güneş gibidir. Güneş, gizli olan ne varsa aydınlatır, ortaya çıkarır. Güneş aynı zamanda gizli olduğundan değil -zuhurunun şiddetinden dolayı- görülmez." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.367-369; Ebû Nasr el-Fârâbî, **Füsûsu'l-Hikem**, thk. Muhammed Hasan Âl Yasin, 1.Baskı, Matba'atü'l-Meârif, Bağdâd, h.1394, ss.57,58.

⁹⁶² Müellifin tam adı, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ'dır. İslâm Meşşâi okulunun en büyük sistemci filozofu ve Ortaçağ tıbbının önde gelen temsilcisidir. H. 428 yılında vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Ömer Mahir Alper, "İbn Sînâ", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1999, Cilt:20, s.353.

⁹⁶³ Mesela Zehebî'nin naklettiğine göre İbn Sînâ, Nâs 114/6. ayeti hakkında şöyle demektedir: "Cin, örtünmektir, insan ise cana yakın olmaktır. O halde gizli işler bâtın hisler, cana yakın olanlar ise zâhir hislerdir." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.371-377; İbn Sînâ'nın Nâs Sûresi tefsiri için bkz. İbn Sînâ, **Câmiu'l-Bedâi'**, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2004, ss.33,34.

⁹⁶⁴ İhvânü's-Safâ, ansiklopedik risâleleriyle tanınan bir felsefe topluluğudur. H. 4. yüzyılda Basra'da ortaya çıkmış; dinî, felsefî, siyâsî ve ilmî amaçları olan, faaliyetlerini gizli olarak sürdürmüş organize bir topluluktur. Detaylı bilgi için bkz. Necip Taylan, **Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi**, 9.Baskı, Ensar Yayınevi, İstanbul, 2016, s.138.

⁹⁶⁵ Mesela Zehebî'nin naklettiğine göre İhvânü's-Safâ En'âm 6/112. ayeti şöyle tefsir etmektedir: "Cin şeytanları bedenden ayrılmış kötü nefislerdir. Bunlar duyu organlarının idrakinden uzaktır. İnsan şeytanları ise bedenlere yerleşmiş, cesede bürünmüş nefislerdir." Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.369-372. İhvânü's-Safâ'nın Risâleler'ine dair detaylı bilgi için bkz. İhvânü's-Safâ, **Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hıllânî'l-Vefâ**, Müessesetü Hindâvî, Birleşik Kırallık, 2018, Cilt:1, s.11.

Tablo 11: Zehebî'nin Bilimsel Tefsir Başlığı Altında Ele Aldığı İsimler

Müellifin Adı	Müellifin Tefsir İlmindeki Konumu
Ğazzâlî ⁹⁶⁶	Zehebî'nin tespitine göre Ğazzâlî, kendi dönemine kadarki sürede bilimsel tefsirin üzerinde en fazla duran, onu en fazla destekleyen ve bilimsel tefsirin ilmî çevrelerde yayılması için en çok çaba sarfeden kimse olmuştur. Ğazzâlî'nin İhyâu Ulumi'd-Dîn ve Cevâhiru'l-Kur'ân adlı eserlerinde, Kur'ân-ı Kerîm'de bütün ilmlerin bulunduğu dair görüşler vardır. ⁹⁶⁷
Suyûtî ⁹⁶⁸	Zehebî'nin belirttiğine göre Suyûtî de Ğazzâlî gibi Kur'ân-ı Kerîm'in bütün ilimleri içerdiğini düşünmekteydi. Suyûtî, bilimsel tefsir ile ilgili görüşlerini el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân ve el-İklîl fî İstinbâtî't-Tenzîl adlı eserlerinde genişçe ele almıştır. ⁹⁶⁹
Ebû'l-Fadl el-Mursî ⁹⁷⁰	Zehebî, Mursî'nin tefsirinden yorum yapmaksızın nakilde bulunmakta ve bu nakillerin tamamını Suyûtî'nin el-İtkân'ına dayandırmaktadır. Mursî, birçok ayetin mesleklerle işaret ettiğini söylemiş ve ayetlerden hareketle birtakım bilimsel yorumlar ortaya koymuştur. ⁹⁷¹

⁹⁶⁶ Müellifin tam adı, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Ğazzâlî et-Tûsî'dir. Eş'arî kelâm alimi, Şâfiî fakihî ve mutasavvıftır. Birçok eser telif etmiştir. H. 505 yılında vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Taylan, s.245.

⁹⁶⁷ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.417-419. Mesela Ğazzâlî şöyle demektedir: "İbn Mes'ûd (r.a) şöyle demiştir: "Öncekilerin ve sonrakilerin bilgisini öğrenmek isteyen kimse Kur'ân'ı düşünsün." Sonuç itibariyle bütün ilimler Allâh'ın fiillerine ve sıfatlarına dahildir. Kur'ân'da Allâh'ın zatının, fiillerinin ve sıfatlarının açıklaması vardır. Bu ilimlerin bir sonu yoktur. Kur'ân'da bu ilimlere ana hatlarıyla işaret edilmiştir." Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Ğazzâlî et-Tûsî, **İhyâu Ulûmi'd-Dîn**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, Cilt:1, s.289.

⁹⁶⁸ Suyûtî hakkında bilgi almak için 79. sayfaya bkz.

⁹⁶⁹ Zehebî, et-Tefsîr, cilt:2, s.420. Mesela Suyûtî'nin, el-İtkân adlı eserinin altmış beşinci bölümünde "Kur'ân'dan Çıkarılan İlimler" adıyla bir başlık açtığını ve burada Kur'ân-ı Kerîm'in bütün ilimleri içerdiğine dair ayetler, hadisler ve sahâbe sözleri naklettiğini görmekteyiz. es-Suyûtî, el-İtkân, Cilt:4, s.28.

⁹⁷⁰ Müellifin tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Ebî'l-Fadl es-Sülemî el-Mursî el-Endelûsî'dir. Birçok ilmi yolculuk yapmış ve ilim tahsil etmiştir. Şerîf 'İzzü'd-Dîn Vefâyât'da onun h. 655 yılında vefat ettiğini söylemiştir. Detaylı bilgi için bkz. Şemseddîn Zehebî, Siyer, Cilt:16, s.458.

⁹⁷¹ Zehebî'nin naklettiğine göre Mursî, birçok mesleğin aslını Kur'ân-ı Kerîm'e dayandırmıştır. Mesela Mursî'nin çıkarımına göre "وطفقا يخلصان" ayetinde terzilik, "أتوني زبر الحديد" ayetinde demircilik, "واصنع" ayetinde marangozluk ve "نقضت غزلها" ayetinde ip yapma mesleğinin aslı vardır. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.421-425; Suyûtî, el-İtkân, Cilt:4, s.30.

Yukarıda tablolarda gösterdiğimiz isimlerin dışında Zehebî, Marife’den farklı olarak kitabına yerleştirdiği “Hâricî Tefsirler” başlığı altında bir tefsir ve müfessirini ele almaktadır. Bu tefsir, Muhammed b. Yûsuf İtfeyyîş’in⁹⁷² telif ettiği Hımyânü’z-Zâd ilâ Dâri’l-Meâd⁹⁷³ adlı eserdir.

Tablo 12: Marife’nin İsrâiliyyât Rivayetlerinin Öncüleri Başlığı Altında Ele Aldığı İsimler

Râvinin Adı	Râvi Hakkında
Ebû Hureyre	Tam adı Ebû Hureyre Abdurrahmân b. Sahr ed-Devsî’dir. Müslüman olmadan önceki hayatıyla ilgili pek bilgi yoktur. Çok hadis rivayet etmesiyle tanınmıştır. H. 58 yılında vefat etmiştir. Marife, Ebû Hureyre’nin Ka’b’ul-Ahbâr’dan isrâilî rivayetler naklettiğini söylemekte ve onu uzunca eleştirmektedir. ⁹⁷⁴
Temîm b. Evs ed-Dârî	Tam adı Ebû Rukiyye Temîm b. Evs b. Hârise el-Filistînî’dir. Önceden Hristiyan iken sonradan Müslüman olmuştur. Deccâl, Mesîh vb. konularda isrâilî bilgiler ve kıssalar rivayet etmiştir. H. 40 yılında vefat etmiştir. ⁹⁷⁵
Vehb b. Münebbih	Tam adı Vehb b. Münebbih b. Kâmil el-Yemânî es-San’ânî’dir. Hz. Peygamber zamanında Müslüman olmuştur. Çokça isrâilî rivayette bulunmuştur ve kendisine kıssalar isnat edilmiştir. Onu; yalancılık, tedliste bulunma ve Müslümanların akıllarını ifsat etme tarzında suçlarla itham edenler olmuştur. ⁹⁷⁶

⁹⁷² Müfessirin tam adı, Muhammed b. Yusuf b. İsa b. Salih el-İtfeyyîş el-Vehbî el-İbâzî’dir. Cezâirlidir. Çok fazla eser telif etmiştir. Hâriciliğin İbaziyye koluna mensuptur. H. 1332 yılında vefat etmiştir. Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, s.278.

⁹⁷³ Bu tefsir, Hariciyye’nin İbâziyye kolunda en önemli tefsir olarak kabul edilir. Zehebî, müfessirin bu tefsirde mezhebî taassupla hareket ettiğini, Ehl-i Sünnet’e çokça saldırdığını ve Mutezile mezhebinden etkilendiğini tefsirinden örnekler vererek genişçe anlatmaktadır. Mesela Zehebî’nin naklettiğine göre İtfeyyîş, Hucurât 49/9. ayetin tefsirinde tahkim meselesiyle ilgili olarak şöyle demektedir: “*Ali birgün mescidin bir köşesinde ‘Allah’ın hükmünden başka hüküm yoktur’ diyen bir adam işitti. Bunun üzerine ‘Söz doğru ama onunla batıl kastedilmektedir, sizin üzerimizde üç hakkınız vardır: Allah’ın adını anmanız için mescitleri size yasaklamayız, eliniz elimizde olduğu müddetçe –karşılıklı antlaşmamız sürdüğü müddetçe- ganimetten pay veririz, sizinle savaşa başlayan taraf olmayız’ dedi. Ben derim ki: Allah bir konuda hüküm verdi mi artık o hükmün dışında hiç kimsenin hüküm vermesi söz konusu olamaz. Ali (r.a) her ne kadar alimlerin en bilgini olsa da burada doğru olan, o adamın sözüdür.*” Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.288,289.

⁹⁷⁴ Marife: “*Ebû Hureyre’nin hadis namına dinlediklerinin çoğu Ehl-i Kitap’tan, özellikle de Ka’bu’l-Ahbâr’dandı. Bu rivayetleri tedliste bulunarak ve milleti yanıltacak şekilde Nebi’ye ve sahâbenin büyüklerine isnat ediyordu.*” Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.620-626; Ebû Hureyre’nin güvenilir olduğuna ve kendisine yapılan eleştirilerin tahliline dair bkz. Osman Güner, **Ebû Hureyre’ye Yönelik Eleştiriler**, 4.Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011, ss.172,173.

⁹⁷⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.609-613.

⁹⁷⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.626,627.

İbn Cürayc	Tam adı Abdülmelik b. Abdülaziz b. Curayc'dır. Marife'nin belirttiğine göre Rum-Hristiyan asıllıdır. Hicaz'da kitap telif eden ilk kişidir. Hadis ve tefsir konusunda imamlar ona itimat etmiştir. H. 150 yılında vefat etmiştir. ⁹⁷⁷
Abdullâh b. Amr b. el-Âs	Önceden ismi el-Âs iken Hz. Peygamber ona Abdullâh ismini vermiştir. İsrâiliyyât rivayet edenlerin öncülerindendir. Yermük ashabından olduğu söylenmiştir. Yahudi kitaplarından nakilde bulunmuştur. H. 65 yılında vefat etmiştir. Marife, Abdullâh b. Amr'ın "Sâdika" adındaki sahifesinden bahsedip onu mezhebî kaygılarla eleştirmiştir. ⁹⁷⁸
Ka'bü'l-Ahbâr	Tam adı Ebû İshâk Ka'b b. Mâti' el-Hımyerî'dir. Yahudi iken sonradan Müslüman olmuş ve Yemen'den Medine'ye hicret etmiştir. İsrâilî rivayetler nakletmiştir. H. 32 yılında vefat etmiştir. Marife, Ka'bu'l-Ahbâr'a yönelik çok sert bir dil kullanmaktadır. ⁹⁷⁹
Abdullâh b. Selâm	Tam adı Abdullâh b. Selâm b. el-Hâris el-İsrâilî'dir. Yahudi âlimlerin önde gelenlerindendi. Müslüman olunca Hz. Peygamber ona Abdullâh ismini verdi. Tevrat'tan nakillerde bulunmuştur. H. 43'de vefat etmiştir. ⁹⁸⁰

⁹⁷⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.627.

⁹⁷⁸ Marife: "Abdullah'ın Sâdika diye isimlendirdiği ve içine Hz. Peygamber (s.a.v)'in hadislerini, ondan izin alarak yazdığını iddia ettiği bir sahifesi vardır. -Bu sahifeyle ilgili nakillerde bulunduktan sonra-O, görüşü zayıf ve davranışları bitkin biriydi. Babası, Sıffîn olayında Muaviye ile beraberdi... Onun da babasına tabi olarak -bildiği halde- dalalete düştüğünü görüyoruz." Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.718-720.

⁹⁷⁹ Mesela Marife, Ka'bu'l-Ahbâr hakkında menfi olarak şunları söylemektedir: "H. 32 yılında helak olmuştur... Muaviye onu beğenip müsteşarı yapmış ve Şam'da kıssalar anlatmasını istemiş; böylece Ka'bu'l-Ahbâr, Müslümanların içine isrâilî kıssaları sokan ilk kimselerden olmuştur... Bu kahin, Müslüman olmasına sebep olan garip bir olayla övünmektedir... Ömer onu sevmiyordu ve hadisleri ifsat edip yalanlar yaymasından ötürü ona karşı kötü bir zanna sahipti... Ali a.s onu zemmediyor ve onun çok yalancı olduğunu söylüyordu..." Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.614-618.

⁹⁸⁰ Zehebî, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.608,609.

Tablo 13: Marife'nin Etbâü't-Tâbiînin Önde Gelen Müfessirleri Başlığı Altında Ele Aldığı İsimler

Müfessirin Adı	Müfessir Hakkında
Dahhâk b. Müzâhim	Tam adı Ebü'l-Kasım (Ebû Muhammed) Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî'dir. Müfessir bir kimliği vardır. Tâbiûnun büyüklerinden ilim almıştır. H. 105 yılında vefat etmiştir. ⁹⁸¹
Şehr b. Havşeb	Tam adı Ebû Saîd el-Eşarî'dir. Sahâbeden rivayette bulunmuştur. ⁹⁸² Güvenilir bir ravidir ve akranları kendisinden rivayette bulunmuştur. H. 111 yılında vefat etmiştir. ⁹⁸³
Süddî el-Kebîr	Tam adı Ebû Muhammed İsmâîl b. Abdîrrahmân b. Ebî Kerîme el-A'ver es-Süddî el-Kebîr el-Kûfî'dir. Rivayet tefsirinin en önemli kaynaklarından. Güvenilir olduğu belirtilmiştir. H. 128 yılında vefat etmiştir. ⁹⁸⁴
İbn Ebî Nuceyh	Tam adı Ebû Yessâr Abdullâh b. Ebî Nuceyh Yessâr es-Sekafî el-Kûfî'dir. Marife'nin belirttiğine göre, Mücahid'den rivayet ettiği ve hadis ve tefsir ehlinin itimat ettiği bir tefsiri vardır. Güvenilir olduğu belirtilmiştir. H. 131 yılında vefat etmiştir. ⁹⁸⁵
Vâsıl b. Atâ	Tam adı Ebû Huzeyfe Vâsıl b. Atâ el-Ğazzâl el-Basrî'dir. Mutezile'nin kurucusudur. Kelam ilminde önemli bir konumu vardır. Eserler telif etmiştir. Meâni'l-Kur'ân adında bir eseri de vardır. H. 128 yılında vefat etmiştir. ⁹⁸⁶
Atâ el-Horasânî	Tam adı Atâ b. Ebî Müslim Meysere el-Belhî'dir. Sahâbeden rivayette bulunmuştur ve özellikle İbn Abbas'tan mürselleri vardır. Tâbiûndan da ilim almıştır. Rivayetlerine güvenilir bir kimse olduğu belirtilmiştir. Marife'nin belirttiğine göre Atâ'nın, en-Nâsîh ve'l-Mensûh adında bir kitabı ve tefsirle ilgili -Taberî'nin istifade ettiği- küçük bir kitabı vardır. H. 135 yılında vefat etmiştir. ⁹⁸⁷
Ebû'n-Nadr el-Kelbî	Tam adı Muhammed b. Sâib Ebû'n-Nadr el-Kelbî'dir. Tefsir ve nesep ilminde önemli bir konumu vardır. H. 146 yılında vefat etmiştir. Marife'nin belirttiğine göre el-Kelbî'nin bir tefsiri vardır; fakat bu tefsir yazma eserler arasında kayıptır. ⁹⁸⁸

⁹⁸¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.385,386.

⁹⁸² Sahâbîlerden rivayette bulunan bir kimsenin, tâbi'ûn dönemi müfessirleri içerisinde zikredilmesi gerektiği düşünülebilir. Marife bu bağlamda şöyle demektedir: "Müfessirler onun rivayetlerini, etbâü't-tâbi'în rivayetleri içerisinde dahil etmişlerdir; Dahhâk vb. müfessirlerde olduğu gibi." Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.388.

⁹⁸³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.386-388.

⁹⁸⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.388,389.

⁹⁸⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.389.

⁹⁸⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.389-391.

⁹⁸⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.391,392.

⁹⁸⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.392.

Ebû Hamza es-Sümâlî	Tam adı Sâbit b. Dînâr es-Sümâlî el-Ezdî el-Kûfî'dir. Marife'nin belirttiğine göre Ehl-i Beyt imamları Sümâlî'ye çok değer vermişlerdir. Birçok tefsir ve hadis âlimi ondan rivayette bulunmuştur. H. 148 yılında vefat etmiştir. ⁹⁸⁹
Şibl b. Ubâd	Tam adı Ebû Dâvûd Şibl b. Ubâd el-Mekkî'dir. Kurra müfessirlerdendir. Birçok müfessir ondan nakilde bulunmuştur. H.148 yılında vefat etmiştir. ⁹⁹⁰
İbn Cürayc	Tam adı Abdilmelik b. Abdilaziz b. Curayc'dır. Marife'nin belirttiğine göre hadis toplama ve tedvin faaliyetinin öncülerindendir. Kapsamlı bir tefsiri vardı ⁹⁹¹ ve müfessirler bu tefsirden nakilde bulunmuştur. H. 150 yılında vefat etmiştir. ⁹⁹²
Yahyâ b. Kesîr	Tam adı Ebû'n-Nadr Yahya b. Kesîr'dir. Hasan el-Basrî'nin ashabındandır. Tabersî, tefsirinde ondan rivayetlerde bulunmuştur. H. 150 yılında vefat etmiştir. ⁹⁹³
Mukâtil b. Hayyân	Tam adı Ebû Bistâm Mukâtil b. Hayyân en-Nebdî el-Belhî el-Harrâz'dır. Tâbiûn âlimlerinden rivayette bulunmuştur. Rivayetlerine güvenilir bir ravi olduğu belirtilmiştir. H. 150 yılında vefat etmiştir. ⁹⁹⁴
Mukâtil b. Süleymân	Tam adı Ebû'l-Hasan Mukatil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî el-Horâsânî'dir. Tefsiri vardır. ⁹⁹⁵ Tâbiûnun önde gelenlerinden rivayette bulunmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'le ilgili kitapları vardır. ⁹⁹⁶ H. 150 yılında vefat etmiştir. ⁹⁹⁷
Ma'mer b. Râşid	Tam adı Ebû Urve b. Ebî Amr Ma'mer b. Râşid el-Basrî'dir. Tâbiûnun büyüklerinden ilim almıştır. Yemen'de bir Kur'ân-ı Kerîm medresesi bina etmiştir. Rivayetlerinde güvenilir olduğu belirtilmiştir. H. 153 yılında vefat etmiştir. ⁹⁹⁸
Ebû'l-Cârûd	Tam adı Ebû'l-Cârûd Ziyad b. Münzir el-Hemdânî el-Kûfî el-Hârafi'dir. Tâbiûndan rivayette bulunmuştur. Zeydiyye'ye bağlı Cârudiyye (Serhûbiyye) kolunun kurucusudur. Tefsiri vardır ve Kummi tefsirinin

⁹⁸⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.392,393.

⁹⁹⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.393.

⁹⁹¹ Marife; "İbn Cürayc'ın kapsamlı bir tefsiri vardı ve bu tefsirden Taberî, Sa'lebî ve başkaları nakilde bulunmuştur. Bu tefsirden Seyyid b. Tâvûs'un yanında eski ve güzel bir nüsha vardı ve bu nüshayı kitabında "Sa'dü's-Su'ûd" olarak tavsifetmişti. Ali Hasan Abdülğani bu nüshayı istihraç edip Mısır'da güzel bir baskıyla basmıştır." Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.394.

⁹⁹² Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.394.

⁹⁹³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.394.

⁹⁹⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.394,395.

⁹⁹⁵ Bu tefsirle ilgili bilgi almak için 85. sayfaya bkz.

⁹⁹⁶ Mukâtil b Süleyman'a nispet edilen eserler şunlardır: et-Tefsîrü'l-Kebîr, el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir, Tefsîrü'l-Hamsi Mi'e Âye mine'l-Kur'ân, el-Kırâ'ât, Mütешâbihü'l-Kur'ân, Nevâdirü't-Tefsîr, en-Nâsîh ve'l-Mensûh, el-Cevâbât fi'l-Kur'ân, et-Takdîm ve't-Te'hîr, el-Aksâm ve'l-Luğât, er-Red ale'l-Kaderiyye. Detaylı bilgi için bkz. Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleyman", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2006, Cilt:31. ss.134-136.

⁹⁹⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.395.

⁹⁹⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.395,396.

	içinde bu tefsirden nakiller vardır. Zayıf bir ravi olduğunu söyleyenler vardır. H. 150 yılında vefat etmiştir. ⁹⁹⁹
Şu'be b. el-Haccâc	Tam adı Ebû Bisâd b. el-Vird el-Atakî el-Ezdî el-Vâsîtî el-Basrî'dir. Tâbiûnun önde gelenlerinden ders almıştır. Tefsir, hadis, fıkıh vb. alanlarda ilim sahibidir. H. 160 yılında vefat etmiştir. Marife'nin belirttiğine göre Şîa'ya çok meyilli bir kimseydi. ¹⁰⁰⁰
Vurakâ b. Ömer	Tam adı İbn Küleyb Ebû Bîşr el-Yeşkerî el-Kûfî'dir. Birçok tâbiûn âliminden ilim almıştır. Güvenilir bir kimse olduğu belirtilmiştir. Tefsiri vardır. ¹⁰⁰¹ H. 160 yılında vefat etmiştir. ¹⁰⁰²
Süfyân es-Sevrî	Tam adı Ebû Abdullâh Süfyân b. Saîd b. Mesrûk es-Sevrî'dir. Müctehid âlimlerden olup birçok ilimde söz sahibidir. Tefsiri vardır. ¹⁰⁰³ H. 161 yılında vefat etmiştir. ¹⁰⁰⁴
Süfyân b. Uyeyne	Tam adı Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne b. Ebî 'Imrân Meymûn el-Helâlî el-Kûfî'dir. Tâbiûnun önde gelenlerinden ilim almıştır ve ilmî anlamda büyük bir şöhrete ulaşmıştır. Tefsiri vardır. ¹⁰⁰⁵ H. 163 yılında vefat etmiştir. ¹⁰⁰⁶
İbn Eslem (İbn Zeyd)	Tam adı Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem el-Adevî el-Medenî'dir. Muhaddis ve müfessirdir. Bir tefsir kitabı ve nâsih ve mensûh konusunda telif ettiği bir risalesi vardır. ¹⁰⁰⁷ H. 182 yılına vefat etmiştir. ¹⁰⁰⁸

⁹⁹⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.396,397.

¹⁰⁰⁰ Marife: "Onun Şîa'ya meyli çok fazlaydı. Hatta -Ehl-i Sünnet'in tabiriyle- Şîaya taassup "ترفض" beslemekteydi. Bununla beraber âmm'e'den -Ehl-i Sünnet'ten- korkuyordu." Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.397-399.

¹⁰⁰¹ Marife: "Vurakâ'nın Ebî Nüceyh kanalıyla Mücahid'den aldığı tefsiri vardır. İbn Maîn bu tefsiri, Katâde'nin Mücahid'den naklettiği tefsire tercih etmiştir. İbn Cürayc'in Mücahid'den tefsiri de aynı şekildedir. Çünkü bu tefsir, İbn Cürayc'in Mücahid'den semâi olmadığı -rivayet dinlemediği- için mürseldir. Vurakâ'nın tefsirine alimler itimat etmiştir. Taberî ve Sa'lebî ondan çokça rivayette bulunmuştur." Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.400.

¹⁰⁰² Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.399,400.

¹⁰⁰³ Marife: "Ebû Ca'fer Muhammed'in Ebû Huzeyfe el-Hindî kanalıyla kendisinden rivayet ettiği küçük bir tefsir kitabı vardır. Hindistan Perambur'daki Mektebetü'r-Rızâ'nın müdürü İmtiyâz Ali Arşî, bu kitaba talikte bulunup yayınlamıştır." Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.406.

¹⁰⁰⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.400-406.

¹⁰⁰⁵ Marife: "Süfyân b. Uyeyne'nin, Saîd b. Abdurrahaman el-Mahzûmî'nin rivayet ettiği bir tefsiri vardır. İbn Hacer'in dediğine göre bu tefsir, itibar sahibi kimselerin rivayetlerini içeren tefsirlerin en eskilerindendir. Ahmet Salih el-Muhâyirî, bu tefsiri tahkik edip kapsamlı bir mukaddime ekleyerek neşretmiştir." Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.409.

¹⁰⁰⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.406-409.

¹⁰⁰⁷ Marife'nin naklettiğine göre Fuat Sezgin şöyle demiştir: "İbn Eslem'in tefsirinin çoğu, lügavî açıklamalardan oluşmaktadır ve onun Taberî tefsirinin kaynaklarından biri olduğu gözükmemektedir." Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.410.

¹⁰⁰⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.410.

Ebû Muâviye	Tam adı Hüseyim b. Beşîr es-Sülemî el-Vâsî'tî'dir. Fakih, muhaddis ve müfessirdir. Birçok kitap telif etmiştir. ¹⁰⁰⁹ H. 183 yılında vefat etmiştir. ¹⁰¹⁰
Süddî es-Sağîr	Tam adı Muhammed b. Mervân b. Abdullâh b. İsmail'dir. Süddî el-Kebîr'in torunudur. Tefsiri vardır ¹⁰¹¹ ve Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin tefsirinin ravisidir. H. 186 yılında vefat etmiştir. ¹⁰¹²
Vekî' b. el-Cerrâh	Ebû Süfyân b. Vekî' b. el-Cerrâh b. Melîh er-Ruâsî'dir. Âlimlerin, rivayetlerine güvendiği ve ilmini takdir ettiği bir ilim adamıdır. Bazı eserler telif etmiştir. ¹⁰¹³ H. 196 yılında vefat etmiştir. ¹⁰¹⁴
İbn Keysân el-Esamm	Tam adı Ebû Bekir Abdurrahmân b. Keysân el-Esamm'dır. Mutezilî olduğunu söyleyenler vardır. Bazı usûl makaleleri ve tefsiri vardır. Bu tefsirden Sa'lebî, Tabersî ve başka müfessirler istifade etmiştir. H. 200 yılında vefat etmiştir. ¹⁰¹⁵
Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ	Tam adı Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ'dır. Dil bilimi alanında önemli bir konumu vardır. Meâni'l-Kur'ân ¹⁰¹⁶ adında tefsiri vardır. H. 203 yılında vefat etmiştir. ¹⁰¹⁷
Ebû'l-Münzir el-Kelbî	Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî'dir. Nesep âlimidir. H. 204 yılında vefat etmiştir. ¹⁰¹⁸
Ravh b. Ubâde	Tam adı Ebû Muhammed Ravh b. Ubâde b. el-Alâü'l-Kaysî'dir. Müfessir ve hafızdır. Sünen ve ahkâma dair kitaplar telif etmiş ve tefsir rivayetlerini toplamıştır. Taberî, Sa'lebî ve önde gelen rivayet müfessirleri ondan istifade etmişlerdir. H. 205 yılında vefat etmiştir. ¹⁰¹⁹
Yezîd b. Hârûn	Tam adı Ebû Hâlid Yezîd b. Harun b. Zâzân el-Vâsî'tî'dir. Hadis hafızıdır ve rivayetlerine güvenilir bir kimsedir. Bazı kitapları vardır. ¹⁰²⁰ H. 205 yılında vefat etmiştir. ¹⁰²¹

¹⁰⁰⁹ Marife: "Ebû Muâviye'nin tefsiri; Taberî, Sa'lebî ve başka rivayet müfessirlerinin kaynaklarındandır. İbn Nedîm'in Fihrist'te zikrettiğine göre Ebû Muâviye'nin fıkıh, meğâzî ve kıraat alanlarında kitapları vardır." Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.411.

¹⁰¹⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.411.

¹⁰¹¹ Marife, bu tefsirle ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.

¹⁰¹² Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.411,412.

¹⁰¹³ Marife: "Bazı kitapları vardır. Bunlardan biri, Muhammed b. İsmail el-Hassânî'nin ondan rivayet ettiği Tefsîru'l-Kur'ân adlı eseridir. Sa'lebî ve Taberî, tefsirlerinde bu kitabı kullanmışlardır." Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.414.

¹⁰¹⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.412-414.

¹⁰¹⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.414.

¹⁰¹⁶ Bu tefsirle ilgili bilgi almak için 671. dipnota bkz.

¹⁰¹⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.414.

¹⁰¹⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.315.

¹⁰¹⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.316.

¹⁰²⁰ Marife: "Yezîd b. Harun'un tefsir ve ferâiz kitabı vardır. Taberî tefsirinde ve tarih kitabında Mücahid b. Musa b. Ferûh kanalıyla kendisinden rivayette bulunmuştur." Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.417.

¹⁰²¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.417.

Abdürrezzâk es-San'ânî	Tam adı Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' Ebû Bekir es-San'ânî'dir. Hafızdır ve bazı eserleri vardır. Tefsir kitabı ve el-Câmiu'l-Kebîr fi'l-Hadîs adlı eseri vardır. H. 211 yılında vefat etmiştir. ¹⁰²²
Ebû Abdullâh el-Firyâbî	Ebû Abdullâh Muhammed b. Yusuf b. Vâkîd ez-Zekî el-Firyâbî'dir. Buhârî vb. birçok kimse kendisinden rivayette bulunmuştur. Abdullâh b. Muhammed b. Saîd b. Ebî Meryem'in kendisinden rivayet ettiği bir tefsir kitabı vardır. H. 212 yılında vefat etmiştir. ¹⁰²³
Ebû Âmir	Tam adı Kaysabe b. Ukbe b. Muhammed Ebû Âmir el-Kûfî'dir. Buhârî vb. birçok âlim kendisinden rivayette bulunmuştur. Taberî, Sa'lebî ve başka müfessirlerin istifade ettiği bir tefsiri vardır. ¹⁰²⁴
Ebû Huzeyfe el-Hindî	Tam adı Musa b. Mes'ûd Ebû Huzeyfe el-Hendî el-Basrî'dir. Muhaddis ve müfessirdir. Buhârî'nin şeyhlerindendir. Zayıf bir ravi olduğunu söyleyenler vardır. H. 240 yılında vefat etmiştir. ¹⁰²⁵
Ebû Alî el-Cübbâî	Tam adı Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb b. Selâm el-Cübbâî'dir. Kelam ve felsefede önemli bir konumu olup Mutezile'nin önde gelen âlimlerindendir ve bazı eserler telif etmiştir. ¹⁰²⁶ H. 303 yılında vefat etmiştir. ¹⁰²⁷
Ebû'n-Nadr el-Ayyâşî	Tam adı Ebû'n-Nadr Muhammed b. Mes'ûd b. Ayyâş es-Sülemî es-Semerkandî'dir. Çok fazla eser telif ettiği belirtilen Ayyâşî'nin Şii mezhebine müntesip olduğu söylenmektedir. ¹⁰²⁸ H. 320 yılında vefat etmiştir. ¹⁰²⁹
Ebû Müslim el-İsfehânî	Tam adı Muhammed b. Bahr el-İsfehânî Ebû Müslim'dir. Mutezile'nin önde gelen kelam âlimlerindendir. Câmiu't-Te'vîl li Muhkemi't-Tenzîl'i ve başka kitapları vardır. H. 322 yılında vefat etmiştir. ¹⁰³⁰

¹⁰²² Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.417,418.

¹⁰²³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.418,419.

¹⁰²⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.419.

¹⁰²⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.419,420.

¹⁰²⁶ Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, **Tabakâtü'l-Mutezile**, Dâru'l-Muntazır, Beyrût, 1988, s.80; Marife: "Cübbâî'nin bazı makaleleri ve kitapları vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: Tefsîru'l-Kur'ân ve'r-Reddü alâ Men Hâlefe'l-Beyân min Ehli'l-İfki ve'l-Bühtân ve Müteşâbihu'l-Kur'ân." Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.420.

¹⁰²⁷ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.420.

¹⁰²⁸ Ayyâşî'nin İmâmiyye Şîa'sından olduğu söylenmiştir. Ebu'l-Ferc Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî el-Mutezîlî eş-Şîi el-Ma'rûf bi İbni'n-Nedîm, **el-Fihrist**, thk. İbrahim Ramazan, 2.Baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1997, s.240. Ayyâşî'nin eserlerinden bazıları şunlardır: Kitâbü't-Tefsîr, Kitâbü't-Tenzîl, Kitâbü Fezâilî'l-Kur'ân ve Kitâbü Bâtınü'l-Kıraat. Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, s.421.

¹⁰²⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.420,421.

¹⁰³⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.421,422.

Ali b. İbrahim el-Kummî	Tam adı Ebû'l-Hasan Ali b. İbrahim b. Hâşim el-Kummî'dir. Fakih ve müfessirdir. Bazı eserler telif eden el-Kummî, h. 329 yılında vefat etmiştir. ¹⁰³¹
Ebu'l-Hasan er-Rummânî	Tam adı Ebû'l-Hasan Ali b. İsa er-Rummânî en-Nahvî'dir. Arap dili ve edebiyatı âlimidir. Mutezilî ve Şii görüşleri olan Rummânî'nin yüze yakın eseri vardır. H. 384 yılında vefat etmiştir. ¹⁰³²

Tablo 14: Marife'nin Lügavî Tefsirler Başlığı Altında Ele Aldığı İsimler

Müellifin Adı	Müellif Hakkında
Ebân b. Tağlib Ebû Saîd el-Bekrî	Garîbü'l-Kur'ân konusunda bir kitabı vardır. Bu kitapta, ele aldığı kelimelerin manalarına şahit olması için Cahiliyye şiirinden nakillerde bulunmaktadır. H. 141 yılında vefat etmiştir. ¹⁰³³
Muhammed b. Sâib el-Kelbî	Tefsir ve nesep âlimidir. İbn Hallikân'ın belirttiğine göre tefsir kitabı vardır. H. 146 yılında vefat etmiştir. ¹⁰³⁴
Ebû Feyd Mürriç b. Amr en-Nahvî	Garîbü'l-Kur'ân konusunda bir kitabı vardır. Halil b. Ahmed'in ashabındandır. H. 174 yılında vefat etmiştir. ¹⁰³⁵

Marife'nin lügavî tefsirler başlığı altında ele aldığı başka isimler de vardır. Fakat Marife, bu isimler hakkında hiçbir bilgi vermeksizin onları sadece ismen zikretmekle yetinmiştir. Bu isimler şunlardır: Alî b. Hamza el-Kisâî, Nadr b. Şemîl, Muhammed b. el-Müstenîr, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Ma'mer b. el-Müsennâ, Ahfeş el-Evsed ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm.¹⁰³⁶

¹⁰³¹ Eserlerinden bazıları şunlardır: en-Nâsîh ve'l-Mensûh ve Kitâbü't-Tefsîr. Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.422,423.

¹⁰³² Rummânî'nin eserlerinden bazıları şunlardır: en-Nüket fi İ'câzi'l-Kur'ân ve el-Câmiu'l-Kebîr fi't-Tefsîr. Marife, et-Tefsîr, Cilt:1, ss.423,424.

¹⁰³³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.925,926.

¹⁰³⁴ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.926; İbn Hallikân, Cilt:4, ss.309-311.

¹⁰³⁵ Marife, müellifin kitabına dair bilgi vermemektedir. Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.926.

¹⁰³⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.926.

Tablo 15: Marife'nin Özet Tefsirler Başlığı Altında Ele Aldığı Tefsirler ve Müfessirleri

Müfessirin Adı	Tefsir Kitabı Hakkında
Abdullâh Şübber (v. 1242) ¹⁰³⁷	Tefsirin adı Minmen Hâz Kasbu's-Sebak fî hâzâ'l-Mizmâr'dır. İçerisinde lafzî, manevî, beyânî vb. nükteler bulunduran özet niteliğinde bir tefsirdir. Marife'nin belirttiğine göre müfessir, Ehl-i Beyt imamlarının tefsirlerine itimat etmeye özen göstermiştir. ¹⁰³⁸
Muhammed b. Ahmed el-Kelbî (v. 741)	Tefsirin adı et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl'dir. Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını ele alan, müşkillerin ve mücmellerin izah edildiği özet niteliğinde bir tefsirdir. ¹⁰³⁹
(?) ¹⁰⁴⁰	Tefsirin adı İzâhu'l-Müşkilât'tır. Önceki müfessirlerin görüşlerinin tahkik edilip tercih edilen görüşlerin öne çıkarıldığı bir tefsirdir. Müfessir; Zemahşerî, İbn Atiyye vb. lügavî ve edebî tefsirlerden istifade etmiştir. ¹⁰⁴¹
Muhammed Ali Dehayyel (?) ¹⁰⁴²	Tefsirin adı el-Vecîz fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîz'dir. Eğitsel ve çözümlemeci bir tefsirdir. Müfessir fazla derine dalmadan mücmelleri beyan etmektedir. Tabersî'den istifade etmiştir. ¹⁰⁴³
(?) ¹⁰⁴⁴	Tefsirin adı Takrîbü'l-Kur'ân ilâ'l-Ezhân'dır. Ayetlerin manalarına, lügat konulara, nüzul sebeplerine, fıkıh ve kelam konularına özetle yer verilen bir tefsirdir. ¹⁰⁴⁵
Ebû Hayyân el- Endelûsî	Tefsirin adı en-Nehru'l-Mâd mine'l-Bahri'l-Muhîd'dir. Nahiv konularına yer verilen lügavî ve edebî bir tefsirdir. Ebû Hayyân bu tefsiri, el-Bahrû'l-Muhîd adlı tefsirinden özetlemiştir. ¹⁰⁴⁶

¹⁰³⁷ Tabloda müfessirlerin isimlerinin yanında parantezle verilen rakamlar, müfessirlerin h. vefat tarihleridir.

¹⁰³⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.933,934.

¹⁰³⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.935,936.

¹⁰⁴⁰ Marife, İzâhu'l-Müşkilât adlı tefsirin müfessirine dair hiçbir bilgi vermemektedir. Yaptığımız araştırmalarda “Keşfü'l-Müşkilât ve İzâhu'l-Mu'zîlât” adlı bir eserin İmam Nuriddîn Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-İsbehânî tarafından telif edildiğini tespit ettik. Mektebetü't-Tefsîr li'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye, “Ta'rîfû bi Mahdûd (Keşfü'l-Müşkilât ve İzâhu'l-Mu'zîlât)”, <https://tafsir.net/article/5135/t-ryf-bmkhtwt-kshf-al-mshklat-wiydah-al-m-dlat-llbaqwly-al-mhfwz-bmktbt-mrad-mla> (18.12.2020)

¹⁰⁴¹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.935,936.

¹⁰⁴² Marife, müfessirin vefat tarihine dair bilgi vermemektedir. Yaptığımız araştırmalarda müfessirin vefat tarihini tespit edemedik.

¹⁰⁴³ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.937.

¹⁰⁴⁴ Marife bu tefsirin müfessirine dair bilgi vermemektedir. Tespit ettiğimize göre bu tefsir, Muhammed el-Hüseynî eş-Şirâzî'ye aittir. Muhammed el-Hüseynî eş-Şirâzî, **Takrîbü'l-Kur'ân ilâ'l-Ezhân**, Dâru'l-Ulûm, Beyrût, h.1424, Cilt:1, ss.1,2.

¹⁰⁴⁵ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.937,938.

¹⁰⁴⁶ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.938.

Muhammed Ali es-Sâbûnî ¹⁰⁴⁷	Tefsirin adı Safvetü't-Tefâsîr'dir. Meşhur tefsirlerden derlenmiş özet niteliğinde bir tefsirdir. ¹⁰⁴⁸
--	---

Tablo 16: Marife'nin Müteşâbihlerin Tefsiri Başlığı Altında Ele Aldığı Tefsirler ve Müfessirleri

Müfessirin Adı	Tefsir Kitabı Hakkında
Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Şehr Âşûb es-Sûrî (v. 588)	Tefsirin adı Müteşâbihâtü'l-Kur'ân ve Muhtelefuh'dur. Birçok konuyu içine almakla beraber özellikle kelim konularına yer verilen, müteşâbih ayetlerin ele alındığı bir tefsirdir. ¹⁰⁴⁹
Muhammed b. Ebî Bekir er-Râzî (v. 666)	Tefsirin adı Es'iletü'l-Kur'âni'l-Mecîd ve Ecvebetühâ'dır. Müteşâbih ayetlerle ilgili bin iki yüz soru ve bu sorulara verilen cevapları içeren muhtasar bir eserdir. ¹⁰⁵⁰
Şeyh Halîl Yâsîn (?) ¹⁰⁵¹	Tefsirin adı Evzâu alâ Müteşâbihâtü'l-Kur'ân'dır. Müteşâbih ayetlerle ilgili bin altı yüz soruyu ve bu sorulara verilen kısa ve öz cevapları içeren bir eserdir. ¹⁰⁵²

Verdiğimiz bütün bu bilgiler neticesinde tespit ettiğimiz üzere Zehebî, kitabında -tefsiri olsun ya da olmasın- toplam yetmiş ismi ve kırk beş tefsir kitabını müstakil başlıklar altında incelemektedir. Buna karşılık Marife, kitabında -tefsiri olsun ya da olmasın- toplam yüz altmış sekiz ismi ve seksen beş tefsir kitabını müstakil başlıklar altında incelemektedir.

¹⁰⁴⁷ Muhammed Ali es-Sâbûnî, Suriye'nin Halep vilayetinde 1930 yılında doğmuştur. Vefat ettiğine dair bir bilgiye ulaşamadık.

¹⁰⁴⁸ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.936,937.

¹⁰⁴⁹ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.930,931.

¹⁰⁵⁰ Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, ss.931,932. Bu kitapla ilgili detaylı bilgi için bkz. Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdilkâdir er-Râzî, **Tefsîru Sûreti'l-En'âm**, thk. Muammer Erbaş, İzmir, 2003, s. XIII,XIV.

¹⁰⁵¹ Son dönem Lübnân alimlerinden. Vefat ettiğine dair bir bilgiye ulaşamadık.

¹⁰⁵² Marife, et-Tefsîr, Cilt:2, s.932.

SONUÇ

Zehebî ve Marife, başta tefsîr olmak üzere İslamî ilimlerin farklı sahalarında önemli eserler vermişlerdir. Müelliflerin tefsir tarihine dair telif ettikleri et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn adlı eserlerinde, tefsir ve müfessirlere dair çok önemli bilgiler verilmektedir. Zehebî, Ehl-i Sünnet mezhebine mensup olması hasebiyle; kitabında ele aldığı müfessirlerden kendi mezhebine bağlı olmayanlara karşı yer yer mutaassıp bir tutum sergilemiştir. Marife ise Şii olmasından dolayı, ele aldığı müfessirleri kendi mezhebinin ilkeleri açısından değerlendirmeye tabi tutmuştur. Dolayısıyla her iki müellifin bazı tefsir ve müfessirleri ele alırken mezhebî taassupla hareket ettikleri görülmektedir.

Müelliflerin farklı mezheplere bağlı olmaları, yer yer farklı fikirleri savunmalarına sebebiyet vermiştir. Bununla beraber, müellifler her ne kadar farklı mezheplere mensup olsalar da müfessirlere yönelik verdikleri bilgiler büyük ölçüde mutabıktır. Ayrıca müellifler, ele aldıkları müfessirlere karşı büyük ölçüde objektif değerlendirmelerde bulunmuşlardır.

Zehebî, ele aldığı -özellikle Ehl-i Sünnet olmayan- tefsir ve müfessirlere dair çok fazla bilgi vermekte ve mezhebî kaygılarla gereksiz konulara girerek sözü uzatmaktadır. Bu durum Zehebî'nin, kitabında daha az tefsir ve müfessiri incelemesine sebebiyet vermiştir. Buna karşılık Marife, ele aldığı birçok tefsîr ve müfessire yönelik incelemelerini çok kısa tutmaktadır. Bu sayede Marife, kitabında daha çok tefsîr ve müfessiri incelemiş; fakat ele aldığı birçok tefsîr ve müfessire yönelik yeteri kadar bilgi vermeden konuyu yüzeysel olarak ele almıştır.

Zehebî'nin kitabında kullandığı tasnif sistemi, mezhebî taassup taşıdığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Ayrıca Zehebî, klasik bir tasnif sistemi benimsemiş ve ele aldığı tefsir ve müfessirleri genel başlıklar altında incelemiştir. Buna karşılık Marife, zengin bir tasnif sistemi kullanıp ele aldığı tefsir ve müfessirleri farklı başlıklar altında incelemiştir.

Zehebî, kitabında çokça kaynak kullanarak çalışmasını verimli hale getirmiştir. Buna karşılık Marife, çalışmasında kullandığı kaynaklar açısından Zehebî kadar başarılı değildir. Ayrıca Marife, bazı tefsir ve müfessirlere dair bilgi verirken Zehebî'den çok fazla nakilde bulunmakta, yer yer Zehebî'yi taklide düşmektedir.

Müellifler, kitaplarında meşhur tefsirlerin çoğuna yer vermekle birlikte birçok tefsir çalışmasını da atlamışlardır. Özellikle oryantalist tefsir çalışmalarına hiç yer vermemişler, modern dönem tefsir çalışmaları bağlamında ise Mısır ve İran dışındaki çalışmalara neredeyse hiç değinmemişlerdir.

Zehebî ve Marife'nin kitapları; tefsir tarihi konuları, tefsirler ve müfessirler hakkında çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Fakat bu kitaplar, içerik yönünden pek zengin olmamaları itibarıyla yeteri kadar istifade edilebilir değildirler. Tefsirleri ve müfessirleri tanıtmak adına şahsî çalışmalar yerine gurup çalışmalarına yönelmek, daha zengin ve istifade edilebilir içeriklerin üretilmesini sağlayacaktır.

Buradan hareketle; farklı üyeleri bulunan tefsir alanında uzman heyetler tarafından, günümüzün teknik imkanları kullanılarak, internet ortamında kolayca ulaşılabilecek, son derece kapsamlı, farklı tefsir ve müfessirlere yer veren, farklı dil seçenekleri bulunan dijital bir kitaplık oluşturulabilir. Bu dijital kitaplığın, kontrolü altında bulunduğu heyet tarafından sürekli güncellenerek geliştirilmesi sağlanabilir.

Farklı dil seçenekleri bulunan, son derece kapsamlı bir dijital tefsir kütüphanesinin kurulması; kişisel girişimlerden ziyade uluslararası kurumlar eliyle gerçekleştirilebilecek bir projedir.

KAYNAKÇA

Abaza, Nizâr ve Muhammed Riyâd el-Mâlih. **İtmâmü'l-A'lâm**, 1.Baskı, Dâru Sâdır, Beyrût, 1999.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh İbn Helal b. Esed eş-Şeybanî. **Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel**, thk. Şuayb el-Arnâvût-Adil Mürşid-Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, 1.Baskı, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2001.

Akkâd, Âmir. **Ahmed Emin; Hayâtühû ve Edebühû**, Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-Asriyye, Beyrût, 2016.

Alâvine, Ahmed. **Zeylû'l-A'lâm**, Dâru'l-Menâr, Cidde 1998.

Albayrak, Halis. **Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine**, Şule Yayınları, İstanbul, 2015.

Alper, Ömer Mahir. "İbn Sînâ", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1999, Cilt:20, ss.353-358.

Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmud b. Abdillâh el-Hüseynî. **Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve Seb'i'l-Mesânî**, thk. Ali Abdülbâri Atiyye, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, h.1415.

Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer. **ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mietî's-Sâmine**, thk. Murâkıbe, Muhammed Abdülmaîn Zâd, 2.Baskı, Meclisü Dâirati'l-Meârifî'l-Osmâniyye, Saydarabâd, 1972.

Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer. **Lisânü'l-Mîzân**, thk. Dâiratü'l-Ma'rifi'n-Nizâmiyye, 2.Baskı, Müessesetü'l-Â'lemî, Beyrût, 1971.

Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer. **Tehzîbü't-Tehzîb**, 1.Baskı, Matba'tü Dâiratü'l-Meârif, Hindistan, h.1326.

Aycan, İrfan. "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996, Cilt:14, ss.427,428.

Aydar, Hidayet. "Muavvizeteyn Üzerine Bir Değerlendirme", **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:11, İstanbul, 2005, ss.1-34.

Aydın, Hasan. "Dinî-Felsefî Temelleri Işığında Fârâbî'nin Eğitim Ütopyası", **Kelam Araştırmaları Dergisi**, Sayı:1, Samsun, 2010, ss.123-150.

Azizova, Elnure. "Vâdî'l-Kurâ", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2012, Cilt: 42 ss.421-423.

Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed b. Abdillâh. **el-Fark beyne'l-Firak ve Beyânü'l-Fırkatî'n-Nâciye**, 2.Baskı, Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, Beyrût, 1977.

Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb. **Târîhu Bağdâd**, thk. Dr. Beşâr Avvâd Marûf, 1.Baskı, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 2002.

Baklî, Ruzbehân. **Arâisü'l-Beyân fî Hakâiki'l-Kur'ân**, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2008.

Bayram, Enver. "Rûzbihan-ı Baklî'nin Arâisü'l-Beyân'ında İbâdetlere Dair Bazı İşârî Yorumlar", **Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:11, Amasya, 2018, ss.201-219.

Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî. **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî, 1.Baskı, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, h.1418.

Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdi'l-Hâlîk b. Hılâd b. Ubeydullah el-İtkî. **Müsnedü'l-Bezzâr el-Menşûr bi İsmi'l-Bahri'z'-Zehhâr**, thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullah, 1.Baskı, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, el-Medînetü'l-Münevvera, 2009.

Bilmen, Ömer Nasuhi. **Büyük Tefsir Tarihi, (Tabakâtü'l-Müfessirîn)**, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1973.

Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. El-Muğîra Ebû Abdullâh. **et-Târîhu'l-Kebîr**, Dâiratü'l-Meârifi'l-Osmâniyye, Hayrâbâd.

Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdullâh el-Ca'fî. **el-Camiu'l-Müsnedü's-Sahihu'l-Muhtasar min Umûri Rasulillah s.a.v ve Sünenihi ve Eyyâmihi**, thk. Muhammed b. Züheyr Nâsir en-Nâsir, 1.Baskı, Dâru Davkî'n-Necat, Beyrût, h.1422.

Cerrahoğlu, İsmail. "Süddî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2010, Cilt: 38 ss.17,18.

Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsirde Mukatil b. Süleyman ve Eserleri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara, 1976, Cilt:21, ss.1-35.

Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî el-Hanefî. **Ahkâmü'l-Kur'ân**, thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhîn, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1994.

Cevherî, Tantâvî. **el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihi, Mısır, h.1346.

Coşkun, İbrahim. "Şîa'da İmamların Otoritesi", **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları**, Cilt:7, Sayı:1, Diyarbakır, ss.1-32.

Cünük, Mustafa. **İbn Abbâs Rivayetlerinde İsrailiyyât (Sahîfetü Ali b. Ebî Talha ve Taberî Örneği)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük, 2019.

Çelebî, İlyas. "İlk Kelam Tartışmaları ve İnanç Gurupları", **Kelam El Kitabı**, (Ed. Şaban Ali Düzgün) 4.Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015. ss.47-61.

Çelik, Ahmet. "Eş'arî ve Şâfiî Bir Âlim Olarak Kiyâ el-Herrâsî ve Ahkâmü'l- Kur'ân Adlı Eserinin Kelâmî Boyutu", **Cumhuriyet İlâhiyat Dergisi**, Sayı:1, Erzincan, 2017, ss.489-512.

Çetin, Osman. "Horasan", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, Cilt:18, ss.234-241.

Dâvûdî, Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemseddin el-Mâlikî. **Tabakâtü'l-Müfessirîn li'd-Dâvûdî**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût.

Demirci, Muhsin. **Tefsir Tarihi**, 56. Baskı, İfav Yayınları, İstanbul, 2019.

Demirci, Muhsin. **Tefsir Usûlü**, 68.Baskı, İfav Yayınları, İstanbul, 2018.

Döner, Ertuğrul. "Ebû Zeyd Seâlibî ve el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:2, Adana, 2014, ss.129-142.

Dönmez, Mustafa. "Ebû Nuaym ve Et-Tıbbu'n-Nebevî İsimli Eseri Üzerine", **Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:1, Bursa, 2007, ss.321-350.

Dumlu, Ömer. "Konulu Tefsir ve Düşündürdükleri", **Tefsirin Dünü Bugünü Sempozyumu**, Samsun, 1992, s.159. ss. 157-174.

Dumlu, Ömer. **Tefsir Usûlü**, Tibyan Yayıncılık, İzmir, 2017, s.194.

Dursun, Davut. "Etiyopya", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul,1995, Cilt:11, ss.491-496.

Ebû's-Su'ûd, el-'Îmâdî Muhammed b. Muhammed b. Mustafa. **Tefsîru Ebi's-Su'ûd, İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût.

Efe, Seyfullah ve Hüseyin Topal. "Tûsî'nin Emâlî Adlı Eserinde Âyetler ve Kullanım Amaçları", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:51, İzmir, 2020, ss.109-136.

Efe, Seyfullah. "Ebû'l-Fütûh Râzî'nin Tefsirinde Kadın Konulu Ayetler", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:38, İzmir, 2013, s.129-159.

Efendioğlu, Mehmed. "Şeyhayn", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2010, Cilt:39, s.80.

Emîn, Seyyid Muhsin. **A 'yânü's-Şî'a**, Dâru't-Teâruf, Beyrût, 1983.

Erbaş, Muammer. **Fahreddin Râzî'nin Kur'ân-ı Kerîm'i Tefsir Yöntemi**, Birleşik Matbaacılık, İzmir, 2014.

Erbaş, Muammer. **İbn Teymiyye'nin Kur'ân-ı Kerîm'i Tefsir Yöntemi**, Birleşik Matbaacılık, İzmir, 2014.

Erbaş, Muammer. **Kur'ân-ı Kerîm'in İnsan ve Dünya Hayatı Merkezli Okunuşu**, Birleşik Matbaacılık, İzmir, 2013.

Erbaş, Muammer. "Sünnî Tefsir Geleneğinde Mutezile'nin Yeri -I (Mefâtihu'l-Ğayb Örneği)", **D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:20, İzmir, 2004, ss.75-114.

Eroğlu, Ali. "Hâzin, Ali b. Muhammed", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1998, Cilt:17, ss.125,126.

Fârâbî, Ebû Nasr. **Füsûsu'l-Hikem**, thk. Muhammed Hasan Âl Yasin, 1.Baskı, Matba'atü'l-Meârif, Bağdâd, h.1394.

Fıġlalı, Ethem Rûhi. "Ėadîr-i Hum", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996, Cilt:13, ss.279,280.

Fıġlalı, Ethem Ruhi. "Abdullâh b. Vehb er-Râsibî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, Cilt:1, ss.141,142.

Fıġlalı, Ethem Ruhi. **Günümüz İslam Mezhepleri**, 3.Baskı, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2014.

Gökalp, Yusuf. "İmâmet Nazariyesi Bağlamında Zeydiyye'nin İmâmiyye'ye Yönelik Eleştirileri", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:1, Adana, 2014, ss.89-126.

Gördük, Yunus Emre. "İmam Cafer es-Sâdık'a İsnat Edilen İşârî Tefsirin es-Sülemî Tefsiri ile Mukayesesi", **Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:1, Denizli, 2014, ss.54-68.

Güner, Osman. **Ebû Hureyre'ye Yönelik Eleştiriler**, 4.Baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2011.

Ėazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. **İhyâü Ulûmi'd-Dîn**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût.

Habibov, Aslan. "Şii Tefsir Geleneġi", **Tefsire Akademik Yaklaşımlar**, (Ed. Mehmet Akif Koç-İsmail Albayrak) 2.Baskı, Otto, Ankara, 2015, ss.57-94.

Hamevî, Şihâbuddin Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî. **Mu'cemü'l-Üdebâ=İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb**, thk. İhsan Abbâs, Dâru'l-Ėarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1993.

Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdullâh Yâkût b. Abdullâh er-Rûmî. **Mu'cemü'l-Büldân**, 2.Baskı, Dâru Sâdır, Beyrût, 1995.

Harrâsî, Ali b. Muhammed b. Ali Ebû'l-Hasan et-Taberî el-Mulakkab bi 'Imâdi'd-Dîn el-Ma'rûf bi'l-Kiyâ eş-Şâfî. **Ahkâmü'l-Kurân**, thk. Musa Muhammed Ali ve İzeet Abd Atiyye, 2.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, h.1405.

Hâzin, Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrahim b. Ömer eş-Şeyhî Ebû'l-Hasan. **Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl**, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, h.1415.

Humeydî, Ebû Bekir Abdullâh b. Zübeyr b. İsa b. Ubeydullah el-Karşı el-Esedî el-Hamîdî el-Mekki. **Müsnedü'l-Humeydî**, Dâru's-Seka, Dımaşk, 1996.

İbn Arabî, Ebû Bekir Muhyiddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Abdullâh el-Hâtîmî el-Ma'rûf. **el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1969.

İbn Arabî. **Tefsîru'l-Kur'ân li İbni'l-Arabî**, Vakfiyyetü'l-Emîr Ğâzî li'l-Fikri'l-Kur'ânî, Ürdün, 2012.

İbn Âşûr, eş-Şeyh Muhammed el-Fâzıl. **et-Tefsîr ve Ricâlüh**, 2.Baskı, Mecmau'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Kâhire, h.1417.

İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdü'l-Hakk b. Ğâlib b. Abdirrahmân b. Temmâm b. Atiyye el-Endelusî el-Muhâribî. **el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz**, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, h.1422.

İbn Hallikân Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekir el-Bermekî el-İrbilî. **Vefeyâtü'l-'Ayân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân**, thk. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrût, 1968.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Karşî el-Basrî ed-Dimeşkî. **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, thk. Sâmi b. Muhammed b. Selâme, 2.Baskı, Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevz'i', Riyâd, 1999.

İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Meni'el-Hâşimî bi'l-Velâ el-Basrî el-Bağdâdî. **et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 1990.

İbn Sînâ. **Câmiu'l-Bedâi'**, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 2004.

İbn Şehr Âşûb, Muhammed b. Ali el-Mâzenderânî. **Meâlimü'l-Ulemâ**, Dâru'l-Edvâ', Beyrût.

İbnü'l-Arabî, el-Kâdî Muhammed b. Abdillâh Ebû Bekir b. el-Arabî el-Meâfirî el-İşbîlî el-Mâlikî. **Ahkâmü'l-Kur'ân**, 3.Baskı, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 2003.

İbnü'l-İmâd, Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akrî el-Hanbelî, Ebû'l-Fellâh. **Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb**, thk. Mahmud el-Arnâûd, 1.Baskı, Dâru İbn Kesîr, Dimaşk-Beyrût, 1986.

İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdî'l-Kerim b. Abdî'l-Vâhid eş-Şeybânî el-Cezerî, İzze'd-Dîn. **el-Kâmil fi't-Târih**, thk. Ömer Abdü's-Selâm Tedmirî, 1.Baskı, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, 1997.

İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdü'l-Kerim b. Abdü'l-Vâhid eş-Şeybanî el-Cezerî 'İzzü'd-Din. **Üsdü'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahâbe**, thk. Ali Muhammed Muavvız ve Adil Ahmed Abdü'l-Mevcud, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût, 1994.

İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî el-Mutezilî eş-Şii. **el-Fihrist**, thk. İbrahim Ramazan, 2.Baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1997.

İhvânü's-Safâ. **Resâilü İhvânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ**, Müessesetü Hindâvî, Birleşik Kırallık, 2018.

İsbehânî, Mirzâ Muhammed Bâkır el-Mûsevî el-Hânsârî. **Ravzâtü'l-Cennât fi Ahvâli'l-Ulemâ' ve's-Sâdât**, Mehru İstivâr, Kum, h.1392.

Kâdı Abdü'l-Cebbâr. **Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-Metâin**, thk. Ahmed Abdürrahim es-Sâyih ve Tevfik Ali Vehbe, 1.Baskı, Mektebetü'n-Nâfize, 2006.

Kahraman, Ferruh. "Hz. Peygamber (s.a.v)'in Tefsirinin Kur'an İlimlerindeki Yeri", **Diyanet İlmi Dergi**, Sayı:1, Ankara, 2013, ss.7-21.

Kahraman, Ferruh. **Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsîrde İhtilâflar**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2011.

Kapar, Mehmed Ali. "Eyyâmü'l-Arab", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, Cilt: 12, ss.1416.

Karaçam, İsmail. **Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâati**, 5.Baskı, İfav Yayınları, İstanbul, 2016.

Kara, Necati. "Kur'an'da Ğayb", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:1, Van, 1994, ss. 54-90.

Karadağ, Ahmet. "Ehl-i Sünnet ile İmâmiyye Şîası Arasında İhtilâf Edilen Bazı Konuların Tahlili (Muhammed Cevâd Muğniyye'nin et-Tefsîru'l-Kâşif Örneği)", **İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, İstanbul, ss.233-268.

Karagöz, Mustafa. "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Telif ve Tercüme Tefsir Tarihi Eserleri, Tefsir Tarihi Yazımının Problemleri", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Sayı: 19-20, 2012, Cilt:10, ss.61-108.

Karatâş, Ali. "Müteşabih Ayetler ve Te'vili", **Günümüz Tefsir Problemleri**, (Ed. Ali Karataş, Yunus Emre Gördük), 1.Baskı, Bilay Yayınları, Ankara, 2018, ss.135-155.

Kâşânî, Muhammed b. Murtazâ el-Med'û bi el-Molla Muhsin el-Feyz. **Kitâbü's-Sâfi fî Tefsîri'l-Kur'ân**, thk. Seyyid Muhsin el-Hüseynî el-Emînî, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, Tahrân, h.1419.

Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdullâh el-Kostantînî el-Meşhûr bi İsmi Hâcî Halîfe evi'l-Hâc Halîfe. **Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi'l-Fünûn**, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdât, 1941.

Koçyiğit, Hikmet. "Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 31, Şanlıurfa, 2014, ss.45-84.

Koçyiğit, Talat. **Hadis Usûlü**, 13.Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

Köse, Saffet. "Aile Hukuku", **İslam Hukuku El Kitabı**, (Ed. Talip Türcan), 3.Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, ss.281-370.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferc el-Ensârî el-Hazrecî Şemseddin. **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Etfeyyîş, 2.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye, Kâhire, 1964.

Mahallî ve Suyûtî, Celâleddîn Muhammed b. Ahmed ve Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir. **Tefsîru'l-Celâleyn**, 1.Baskı, Dâru'l-Hadîs, Kâhire.

Mahfûz, Muhammed. **Terâcimü'l-Müellifine't-Tûnisiyyîn**, 1.Baskı, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1984.

Marife, Muhammed Hâdi. **Edyân der Kur'ân koft vekû**, Peykeh Mecellât Tahsisî Nûr, Tahrân, h.1393.

Marife, Muhammed Hâdi. **Ehlü'l-Beyt ve'l-Kur'ân'i'l-Kerîm**, 2.Baskı, Müessesetü's-Sekâfiyyeti li'l-Mecmai'l-Âlemî li Ehli'l-Beyt, Beyrût, 2011.

Marife, Muhammed Hâdi. **et-Te'vîl fî Muhtelifi'l-Mezâhibi ve'l-Erâ'**, 1.Baskı, el-Mecmau'l-Âlemî, Tahrân, 2006.

Marife, Muhammed Hâdi. **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn fî Sevbihî'l-Kaşîb**, 2.Baskı, el-Cami'atü'l-Razviyye li Ulumi'l-İslamiyye, Meşhed, h.1425.

Marife, Muhammed Hâdi. **et-Temhîd fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Dârut't-Teâruf, Beyrût, 2011.

Marife, Muhammed Hâdi. **et-Temhîd fî Ulûmi'l-Kur'ân**, Müessesetü't-Temhid, Kum, 2007.

Marife, Muhammed Hâdi. **Sıyânetü'l-Kur'ân mine't-Tahrîf**, thk. Müessesetü't-Temhîd, 1.Baskı, Müessesetü't-Temhîd, Kum, 2007.

Marife, Muhammed Hâdi. **Şübühât ve Rudûd Havle'l-Kur'ân'î'l-Kerîm**, 4.Baskı, Müessesetü't-Temhîd, Kum, 2009.

Marife, Muhammed Hâdi. **Telhîsu't-Temhîd**, 2.Baskı, Müessesetü't-Temhîd, Kum, 2012.

Marife, Muhammed Hâdi. **Temhîdü'l-Kavâid li Fürû' Mes'ele (Kabzâü'l-Fevâid)**, Menşûrâtü Câmîati'n-Necefe'd-Dîniyye, Necef, h.1390.

Merâğî, Abdullâh Mustafa. **el-Fethu'l-Mübîn fî Tabakâti'l-Usûliyyîn**, Matba'atü Ensâri's-Sünneti'l-Muhammediyye, Mısır, 1947.

Mertoğlu, M. Suat. "Muhammed Hüseyin Zehebî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2013, Cilt: 44 ss. 188,189.

Mertoğlu, M. Suat. "Kur'ân'ı Modern Bilimlerin Işığında Okumak: Tantavi Cevheri Örneği", **Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, Sayı:30, İstanbul, 2011, Cilt:16, ss.91-113.

Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. **Tabakâtü'l-Mutezile**, Dâru'l-Muntazır, Beyrût, 1988.

Mûsevî, el-Allâme el-Huccet es-Seyyid İbrahim ez-Zencânî. **Akâidü'l-İmâmiyyeti'l-İsnâ Aşeriyye**, 2.Baskı, Müessesetü'l-Âlemî li'l-Matbûât, Beyrût, 1973.

Müslim b. Haccac, Ebû'l-Hasan el-Kuşeyri en-Nisaburi. **el-Müsnedü's-Sahihu'l-Muhtasar bi Nakli'l-Adli ani'l-Adli ile Rasulillah s.a.v**, Dâru İhyau't-Turasi'l-Arabi, Beyrût, h.1374.

Necmeddîn el-Kübrâ ve Alâü'd-Devle es-Simnânî. **et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye**, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2009.

Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd Hafîzu'd-Dîn. **Tefsîru'n-Nesefî (Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl)**, thk. Yusuf Ali Bedyevî, 1.Baskı, Dâru'l-Kelimü't-Tayyib, Beyrût, 1988.

Nurmuhammed, Muhammed Emin. "Muhammed Reşîd Rızâ ve Tefsîruhu'l-Menâr (Bahsu Tahlîlî)", **İslâmî İlimler Dergisi**, Sayı:1, İstanbul, 2019, Cilt:14, ss.103-130.

Nüveyhiz, Adil. **Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm ve hatta'l-Asrı'l-Hâzır**, 3. Baskı, Müessesetü Nüveyhiz es-Segafîyyetü li't-Te'lîfî ve't-Tercemeti ve'n-Neşr, Beyrût, 1988.

Okuyan, Mehmet. "Necmeddîn-i Dâye", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2006, Cilt:32, ss.496,497.

Öz, Mustafa. "Câfer es-Sâdık", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1993, Cilt:7, ss.1-3.

Öz, Mustafa. "Muhammed el-Bâkır", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2005, Cilt: 30, ss.506,507.

Öz, Mustafa. "Takıyye", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2010, Cilt: 39 ss.453,454.

Özel, Ahmet. "Kettânî, Muhammed b. Ca'fer", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2002, Cilt:25, ss.337,338.

Özel, Recep Orhan. "Kur'âniyyûn Akımının Mısırlı Bir Mümessili: Muhammed Ebû Zeyd", **Amasya İlahiyat Dergisi**, Sayı:12, Amasya, 2019, ss.55-81.

Özgüdenli, Osman Gazi. "Mâverâü'n-Nehir", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Ankara, 2003, Cilt: 28, ss.177-180.

Öztürk, Mustafa. "Modern Dönem Tefsir Tarihi Edebiyatına Dair Bir Zihniyet Analizi: Muhammed Hüseyin ez- Zehebî ve et-Tefsir ve'l-Müfessirûn Örneği", **Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu**, (Ed.Mustafa Karagöz), Araştırma Yayınları, Ankara, 2015.

Penâh, Muhammed Rıza Hak. **el-Allâme Şeyh Muhammed Hâdi Marife, Dirâse fî Menhecihî ve Nazariyyâtihi'l-Fıkhiyye**, çev. Muhammed Abbâs Düheynî, el-Mevkiu'r-Resmî li Semâhati Muhammed Abbâs Düheynî, Lübnân, 2012.

Râzî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer b. el-Hasan b. el-Hüseyin et-Teymî er-Râzî el-Mülekkab bi Fahriddîn Hatîbü'r-Rey. **Mefâtîhu'l-Ğayb**, 3.Baskı, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, h.1420.

Râzî, Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdilkâdir. **Tefsîru Sûreti'l-En'âm**, thk. Muammer Erbaş, İzmir, 2003, ss.XIII,XIV.

Reşîd Rızâ, Muhammed Reşîd b. Ali Rızâ b. Muhammed Şemsüddîn b. Muhammed Bahâüddîn b. Monlâ Ali Halîfetü'l-Kalmûnî el-Hüseynî. **Resâilü's-Sünne ve's-Şîa li Reşîd Rızâ**, 2.Baskı, Dâru'l-Menâr, Kâhire, 1947.

Reşîd Rızâ, Muhammed Reşîd b. Ali Rızâ b. Muhammed Şemsüddîn b. Muhammed Bahâüddîn b. Münlâ Ali Halîfetü'l-Kalmûnî el-Hüseynî. **Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)**, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Küttâb, Mısır, 1990.

Sadûk, eş-Şeyh. **el-İ'tikâdât fî Dîni'l-İmâmiyye**, thk. Asım Abdusseyyid, 2.Baskı, Dâru'l-Müfid li'd-Dâbiati ve'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrût, 1993.

Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. İbrahim. **el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân**, thk. Bir Gurup Araştırmacı, 1.Baskı, Dâru't-Tefsîr, Cidde, 2015.

Sâlih, Subhî İbrahim. **Ulûmu'l-Hadîs ve Mustalahuh**, 15. Baskı, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 1984.

Sancaklı, Saffet. "Sûrelerin Faziletiyle İlgili Bazı Tefsirlerde Yer Alan Apokrif Hadislerin Kritiği", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, Sayı:1, Ankara, 2001, Cilt:14, ss.129-144.

Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf. **el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, thk. Şeyh Muhammed Ali Muavviz ve Şeyh Âdil Ahmed Abdilmevcûd, 1.Baskı, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût, h.1418.

Sönmez, Mahmut. "Kur'anî Tebliğde Terğib ve Terhib Metodu", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı:65, 2019, Cilt:12, ss.1381-1391.

Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekir Celâleddîn. **Buğyetü'l-Vuât fî Tabakâti'l-Lügaviyyîne ve'n-Nühât**, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, el-Mektebetü'l-Asriyye, Lübnân.

Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekir Celaleddin. **ed-Dürrü'l-Mensur fî't-Tefsir bi'l-Me'sur**, Dâru'l-Fikr, Beyrût.

Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekir Celaleddin. **el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an**, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Ammetü li'l-Kitab, Mısır, 1974.

Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekir Celâleddîn. **Tabakâtu'l-Huffâz**, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, h.1403.

Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebûbekir Celaleddin. **Sünnetin İslam'daki Yeri**, çev. Enbiya Yıldırım, Otto Yayınları, Ankara, 2015.

Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebûbekir Celaleddin. **Tabakâtü'l-Müfessirîne'l-İsrîn**, thk. Ali Muhammed Ömer, 1.Baskı, Mektebetü Vehbe, el-Kâhire, h.1396.

Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebûbekir Celaleddin. **Tedbîru'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî**, thk. Ebû Kuteybe Nadr Muhammed el-Fâriyâbî, Dâru Tayyibe, Riyâd.

Suyyûrî, Cemâleddîn el-Mikdâd b. Abdillâh. **Kenzü'l-İrfân fî Fıkhi'l-Kur'ân**, el-Mektebetü'l-Mürtezavviye, Tahrân, ş.1343.

Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn b. Musa el-Ezdî. **Hakâiku't-Tefsîr (Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîz)**, thk. Seyyid 'İmrân, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2001.

Sülemî, Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Musa b. Hâlid b. Sâlim en-Nîsâbûrî Ebû Abdurrahmân. **Tabakâtü's-Sûfiyye**, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1998.

Şan, Lokman. "Goldziher'e Göre Kırâatlerin Kaynağı", **Diyanet İlmi Dergi**, Sayı:4, 2017, Cilt:53, s.11-34.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdillâh el-Yemenî. **Fethu'l-Kadîr**, 1.Baskı, Dâru İbn Kesîr-Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Dımeşk-Beyrût, h.1414.

Şirâzî, Muhammed el-Hüseynî. **Takrîbü'l-Kur'ân ilâ'l-Ezhân**, Dâru'l-Ulûm, Beyrût, h.1424.

Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğâlib el-Âmulî, Ebû Ca'fer. **Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân**, thk. Ahmet Muhammed Şâkir, 1.Baskı, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2000.

Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğâlîp el-Âmulî Ebû Ca'fer. **Târîhu't-Taberî**, 2.Baskı, Dâru't-Turâs, Beyrût, h.1387.

Tabersî, Emînü'l-İslâm Ebû Ali el-Fadl b. el-Muhsin. **Mecmeu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**, 1.Baskı, Dâru'l-Ulûm, Beyrût, 2005.

Tahrânî, Âgâ Büzürk. **ez-Zerîa ilâ Tesânîfi's-Şîa**, 3.Baskı, Dâru'l-Edvâ, Beyrût, 1983.

Taylan, Necip. **Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi**, 9.Baskı, Ensar Yayınevi, İstanbul, 2016.

Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan b. Ali. **Tehzîbü'l-Ahkâm fî Şerhi'l-Mukni'ih**, thk. Ali Ekber el-Ğaffârî, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, Tahrân, h.1385.

Türker, Ömer. "Mukâtil b. Süleyman", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2006, Cilt:31. ss.134-136.

Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdillâh b. Yunus b. Rafî'. **Tefsîru't-Tüsterî**, thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sevd, 1.Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, h.1423.

Vecîh, Abdüsselâm b. Abbâs. **A'lâmü'l-Müellifîne'z-Zeydiyye**, thk. Muhammed Kâsım el-Hâşimî, Dr. Abdullâh Abdullâh el-Havsî, 1.Baskı, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, Ammân, 1999.

Yağmur, Oğuzhan Şemseddin. **Zemahşerî'nin Kur'ân Yorumlama Yöntemi (Keşşaf Örneği)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2019.

Yılmaz, Muhammed ve Ersin Çelik. "Muhammed Hâdî Ma'rîfet'in Görüşleri Bağlamında Şii/İmâmî Gelenekte Kur'an'ın Cem'i Meselesine İki Farklı Yaklaşım", **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:17, Yozgat, 2020, ss.73-98.

Yılmaz, Muhammed. "Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyât", **Ç.Ü İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:1, Adana, 2002, Cilt:2, s.155-189.

Yiğit, İsmail. "Sıffın Savaşı", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2009, Cilt: 37, ss.108,109.

Yurdagür, Metin. "Ahbâriyye", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1988, Cilt: 1, ss. 490,491.

Yûsuf, Muhammed Hayr Ramazan. **Tetimmatü'l-A'lâm**, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1974.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. **el-İtticâhâtü'l-Münharife fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-Kerim, Devâfi'uhâ ve Def'uhâ**, 3.Baskı, Mektebetü'l-Vehbe, Kâhire, 1986.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. **el-İsrâiliyyât fî't-Tefsîr ve'l-Hadîs**, Mektebetü'l-Vehbe, Mısır, 1990.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. **Tefsir Tarihi**, çev. Halil Aldemir, Aydın Temizer, Bünyamin Açıkalin, Murat Yılmaz, Beka Yayınları, İstanbul, 2018.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. **et-Tefsir ve'l-Müfessirûn**, Dâru'l-Hadis, Kahire, 2012.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. **İlmü't-Tefsîr**, Dâru'l-Meârif, Kâhire.

Zehebî, Muhammed Hüseyin. **Tefsîru İbn Arabî li'l-Kur'ân, Hakikatüh ve Hataruh**, 2.Baskı, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, el-Medînetü'l-Münevvere.

Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. **Mîzânü'l-İ'tidâl**, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, 1.Baskı, Dâru'l-Ma'rifeti li'd-Dâbiati ve'n-Neşr, Beyrût, 1963.

Zehebî, Şemseddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz. **Siyeru 'Alâmü'n-Nübelâ**, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2006.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Amr b. Ahmed Cârullah. **el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl**, 3.Baskı, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, h.1407.

İNTERNET KAYNAKLARI

Benna, Recep. “ اغتيال الشيخ الذهبي ” 10.07.2007 <https://www.aljazeera.net/programs/politicalcrime/2007/5/10/%D8%A7%D8%BA%D8%AA%D9%8A%D8%A7%D9%84%D8%A7%D9%84%D8%B4%D9%8A%D8%AE%D8%A7%D9%84%D8%B0%D9%87%D8%A8%D9%8A-%D8%AC1> (21.09.2020)

<http://www.maerefat.com/2015-02-27-13-09-30.html> (19.11.2020)

İnternet Archive,” et-Teşrîu'l-Mısri ve Sılatühû bi'l-Fıkhî'l-İslâmî, Cerîdetü'l-Feth” https://archive.org/details/altashrie_almisriy (11.11.2020)

Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vatâniyye “El-Berdûnî, Ahmed Abdulâlîm” <http://ecat.kfnl.gov.sa:88/ipac20/ipac.jsp?session=L5550R0863255.262938&profile=akfnl&uindex=BAW&term=%D8%A7%D9%84%D8%A8%D8%B1%D8%AF%D9%88%D9%86%D9%8A%20%D8%8C%20%D8%A7%D8%AD%D9%85%D8%AF%20%D8%B9%D8%A8%D8%AF%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%84%D9%8A%D9%85&aspect=basic&menu=search&source=172.27.18.30@!kfnl1256> (17.10.2020)

Mültekâ Ehli't-Tefsîr,”Bahs: Kütübü Âyâtî'l-Ahkâm ‘İnde'l-Hanâbile” 31.03.2010 <https://vb.tafsir.net/forum/%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B3%D9%85%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%85/%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%84%D8%AA%D9%82%D9%89%D8%A7%D9%84%D8%B9%D9%84%D9%85%D9%8A%D9%84%D9%84%D8%AA%D9%81%D8%B3%D9%8A%D8%B1%D9%88%D8%B9%D9%84%D9%88%D9%85%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86/19569%D8%A8%D8%AD%D8%AB%D9%83%D8%AA%D8%A8%D8%A2%D9%8A%D8%A7%D8%AA%D8%A7%D9%84%D8%A3%D8%AD%D9%83%D8%A7%D9%85%D8%B9%D9%86%D8%AF%D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%86%D8%A7%D8%A8%D9%84%D8%A9> (08.11.2020)

Mültekâ Ehli't-Tefsîr,"el-Müfessirûne'l-Cüded, et-Tefsîru'l-İstişrâkî li'l-Kurâni'l-Kerîm"09.10.2015<https://vb.tafsir.net/forum/%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B3%D9%85%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%A7%D9%85/%D9%85%D9%84%D8%AA%D9%82%D9%89%D8%A7%D9%84%D8%A7%D9%86%D8%AA%D8%B5%D8%A7%D8%B1%D9%84%D9%84%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86%D8%A7%D9%84%D9%83%D8%B1%D9%8A%D9%85/45659%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%81%D8%B3%D8%B1%D9%88%D9%86%D8%A7%D9%84%D8%AC%D8%AF%D8%AF%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%81%D8%B3%D9%8A%D8%B1%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%B4%D8%B1%D8%A7%D9%82%D9%8A%D9%84%D9%84%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86-%D8%A7%D9%84%D9%83%D8%B1%D9%8A%D9%85> (11.11.2020)

" الشيخ الذهبي اختطفته جماعة "التكفير والهجرة" وقتلته برصاصة فى "عينه". Serîf, Ahmed İbrahim. 12.07.2015 <https://www.youm7.com/story/2015/7/12/%D8%A7%D9%84%D8%B4%D9%8AD8%AE%D8%A7%D9%84%D8%B0%D9%87%D8%A8%D9%89%D8%A7%D8%AE%D8%AA%D8%B7%D9%81%D8%AA%D9%87%D8%AC%D9%85%D8%A7%D8%B9%D8%A9%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%83%D9%81%D9%8A%D8%B1%D9%88%D8%A7%D9%84%D9%87%D8%AC%D8%B1%D8%A9%D9%88%D9%82%D8%AA%D9%84%D8%AA%D9%87%D8%A8%D8%B1%D8%B5%D8%A7%D8%B5%D8%A9%D9%81%D9%89%D8%B9%D9%8A%D9%86%D9%87/2261382>, (19.09.2020)

Wikipedia "Baas Partisi", https://tr.wikipedia.org/wiki/Baas_Partisi (21.09.2020)

Wikipedia," Mohammad Taqi al-Modarresi", https://en.m.wikipedia.org/wiki/Mohammad_Taqi_al-Modarresi (11.11.2020)

Wikipedia," حوزة علمية", https://ar.m.wikipedia.org/wiki/%D8%AD%D9%88%D8%B2%D8%A9_%D8%B9%D9%84%D9%85%D9%8A%D8%A9 (11.11.2020)

Wikipedia," محمد حسين فضل الله"

https://ar.m.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF_%D8%AD%D8%B3%D9%8A%D9%86_%D9%81%D8%B6%D9%84_%D8%A7%D9%84%D9%84%D9%87 (11.11.2020)

Wikipedia,”Granada” <https://tr.wikipedia.org/wiki/Granada> (15.10.2020)

Wikipedia,”Harezmi” <https://tr.wikipedia.org/wiki/Harezmi> (06.10.2020)

Wikipedia,”Lorca” <https://tr.wikipedia.org/wiki/Lorca> (15.10.2020)

Wikipedia,”Merv” <https://tr.wikipedia.org/wiki/Merv> (16.10.2020)

Wikipedia,”Muhammed Hâdi Marife” https://ar.wikipedia.org/wiki/%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF_%D9%87%D8%A7%D8%AF%D9%8A_%D9%85%D8%B9%D8%B1%D9%81%D8%A9 (22.09.2020)

Wikishia, “et-Temhîd fî Ulûmi’l-Kur’ân” [https://ar.wikishia.net/view/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%85%D9%87%D9%8A%D8%AF_%D9%81%D9%8A_%D8%B9%D9%84%D9%88%D9%85_%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86_\(%D9%83%D8%AA%D8%A7%D8%A8\)](https://ar.wikishia.net/view/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%85%D9%87%D9%8A%D8%AF_%D9%81%D9%8A_%D8%B9%D9%84%D9%88%D9%85_%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B1%D8%A2%D9%86_(%D9%83%D8%AA%D8%A7%D8%A8)) (23.10.2020)

Wikishia, “Muhammed Hâdi Marife” https://ar.wikishia.net/view/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%85%D9%87%D9%8A%D8%AF_%D9%81%D9%8A_%D8%B9%D8%B1%D9%81%D8%A9 (22.09.2020)

Wikishia,”التفسير و المفسرون (كتاب)” [https://fa.wikishia.net/view/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%81%D8%B3%DB%8C%D8%B1_%D9%88_%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%81%D8%B3%D8%B1%D9%88%D9%86_\(%DA%A9%D8%AA%D8%A7%D8%A8\)](https://fa.wikishia.net/view/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D9%81%D8%B3%DB%8C%D8%B1_%D9%88_%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%81%D8%B3%D8%B1%D9%88%D9%86_(%DA%A9%D8%AA%D8%A7%D8%A8)) (22.09.2020)

www.ibtav.org, <http://www.ibtav.org/sayfa/1/ozgecmisi> (09.10.2020)